



**Hrant Dink Vakfı**, Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dinî, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanası devamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

**Hrant Dink Foundation** was established after the assassination of Hrant Dink in front of his newspaper Agos on January 19, 2007, in order to avoid similar pains and to continue Hrant Dink's legacy, his language and heart and his dream of a world that is more free and just. Democracy and human rights for everyone regardless of their ethnic, religious or cultural origin or gender is the Foundation's main principle. The Foundation works for a Turkey and a world where freedom of expression is limitless and all differences are allowed, lived, appreciated, multiplied and conscience outweighs the way we look at today and the past. As the Hrant Dink Foundation 'our cause worth living' is a future where a culture of dialogue, peace and empathy prevails.

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA  
**DEVELİ**

**DEVELİ**  
WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA DEVELİ  
DEVELI WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

yayına hazırlayanlar  
edited by

**VAHAKN KESHISHIAN**  
**KORAY LÖKER**  
**MEHMET POLATEL**

çeviri  
translation

**SEVAN DEĞİRMENCİOĞLU**  
**YAĞMUR ERTEKİN**  
**BETÜL KADIOĞLU**  
**NAZİFE KOSUKOĞLU**  
**ZEYNEP OĞUZ**

ingilizce düzelti  
english proofreading

**SARAH ATKINSON**  
**JEFF HUGH TURNER**

proje koordinatörleri  
project coordinators

**LEBRİZ İSVAN**  
**NAGEHAN USKAN**

kitap ve kapak tasarımı  
book and cover design

**SERA DİNK**

grafik uygulama  
graphics application

**ELİF RİFAT TÜRKAY**

ön kapak fotoğrafı: Gereme Harabeleri  
front cover photo: Gereme Ruins

ön kulak fotoğrafı: Develi Ermenileri, 1940  
front flap photo: Develi Armenians, 1940

arka kulak fotoğrafı: Yalçın ailesi evi, 2017  
back flap photo: Yalçın family house, 2017

renk ayrımı ve baskı  
color separation and printing

**MAS MATBAACILIK A.Ş.**

Hamidiye Mahallesi  
Soğuksu Caddesi no: 3  
Kâğıthane-İstanbul  
(90)212 294 10 00  
sertifika no: 12055

ISBN 978-605-81657-4-8



© Hrant Dink Vakfı Yayınları  
Anarad Hıçutyun Binası  
Papa Roncalli Sok. No: 128  
Harbiye 34373 Şişli / İstanbul  
T: 0212 240 33 61-62  
F: 0212 240 33 94  
info@hrantdink.org  
www.hrantdink.org

İstanbul, 2018  
İstanbul, 2018



Bu yayının Avrupa Birliği'nin mali desteğiyle üretilmiştir. Bu yayının içeriğinden sadece Hrant Dink Vakfı sorumludur ve Avrupa Birliği'nin görüşlerini tamamiyle yansıtmayabilir.

This publication was produced with the financial support of the European Union. Its contents are the sole responsibility of the Hrant Dink Foundation and do not necessarily reflect the views of the European Union.



İl il devam eden kültür varlıkları araştırmasının adımlarından biri olan bu çalışmayı, *Agos*'un kurucuları arasında yer alan ve Ermenice sayfalarının editörlüğünü yapan, yıllardır Anadolu'yu karış karış gezip Ermeni yapılarının izlerini süren ve bu çalışmaların ilk tohumlarını, *Agos*'ta yazdığı yazılarla atan, 28 Mart 2015'te kaybettiğimiz Sarkis Seropyan'a adıyoruz.

Haziran 2012, Kayseri, Ağırnas köyü



June 2012, Kayseri, Ağırnas village

We dedicate this book, which is a part of an ongoing research on cultural heritage of several cities, to Sarkis Seropyan, who passed away on March 28, 2015.

Editor of the Armenian section of *Agos* weekly newspaper, of which he was also among the founders, he had laid the foundations of this work by sharing with us his pursuit of the traces of Armenian buildings in different corners of Anatolia in his columns in *Agos*.

Seksen yıl önce, Sivaslı bir ailenin ilk çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Henüz iki yaşındayken öksüzlüğü tattı. Önce Dolapdere'deki Arti Gırtaran'da, sonra Esayan Okulu'nda, Muşlu büyük aziz Mesrob Maşdots'un yarattığı alfabenin öğrencisi oldu. Öksüzlüğü, liseye, üniversiteye devam edip güzel sanatlar eğitimi almasına elvermedi. İş hayatına atıldı. Soğutmacılık alanında mütevazı bir çalışan oldu.

Sonuna kadar Aziz Mesrob'un takipçisi olarak kaldı. Doymak bilmeyen bir okurdu. Ermeni tarihçiliğinin babası olan Aziz Movses, ölümsüz romancı Raffi, en sevdiği dostları oldular. Onlar aracılığıyla, atalarının topraklarına ömrü boyunca bağlı kaldı.

Askerlik yıllarında, bu topraklara olan bağı daha da perçinlendi. İlahi bir tesadüfle, askerliğini, atalarının doğum yeri olan Sivas'ta yaptı.

Çok genç yaşta aile 'reisi' oldu. Hem anneannesine, hem de annesine baktı.

Evlendi, iki çocuk, iki de torun sahibi oldu.

Atalarının toprağı onu her daim çağırdı. Dört-beş kişilik, küçük bir grupla çıktığı Anadolu gezilerinde Kayserili dostu Berç Kamparosyan'la yoldaşlık etti. Uzaktaki bir köy kilisesinin veya manastırın kalıntıları onun değişmez ziyaret yerleriydi. Muş'taki Surp Garabed Manastırına adak ziyaretine giderken, Ganaçyan'ın ölümsüz eserini mırıldanıyordu: "Çangli, muradımı ver bana..."

Yıllar boyu süren geziler ve okumalar ürününü vermeye başladı; İstanbul Ermeni basınının sayfaları onun yeni çalışma alanına dönüştü. *Jamanak*'tan *Marmara*'ya, *Kulis*'ten *Surp Pirgiç*'e, her gazete ve dergide gezi notları, anıları ve araştırma yazıları yer aldı. Ermeniceden Türkçeye masallar ve kitaplar çevirdi. Ermeni yazınına, bu topraklardaki Türk, Kürt, Alevi ve diğer tüm toplulukların da tanınması gerektiğine inandı. Kalan yıllarını bu inanca adadı.

Yıllar sonra kendini iş hayatından emekli etti. Ve ilahi tesadüf, bu noktada bir kez daha devreye girdi. Yolu Hrant Dink'le kesişti. Aralarındaki fikir alışverişinin ardından, başka arkadaşlarının da desteğiyle haftalık *Agos* gazetesinin ilk sayısını ortaya çıkardılar. Böylece *Agos*'un iki 'baron'u oldu: Baron Hrant ve Baron Seropyan.

Gazetenin Ermenice sayfalarının editörlüğünü üstlendi. Ofisteki küçük masasının çevresi her daim ziyaretçilerle şenlenirdi. Bu ziyaretçiler her seferinde, Anadolu'nun kim bilir hangi köyüne, hangi şehrine, manastırına, aile köklerine ya da Ermeni geleneklerine ilişkin sorularıyla gelirdi.

Sevgili arkadaşı Hrant Dink'i kaybetmesiyle hayatının en ağır darbelerinden birini aldı. Son günlerine kadar, *Agos* ailesinin en kıdemli üyesi oldu.

Ermeni Mimarlar ve Mühendisler Derneği HAYCAR'ın 'gayriresmî başkanı' olarak her yıl Anadolu gezilerine öncülük etti. İlerleyen yaşına karşın, bu ziyaretler ona her seferinde güç kattı.

Hayatı boyunca iki ilkeye sadık kaldı: Atalarının onurunu korumak ve adaletsizliğe asla boyun eğmemek.

He was born in Istanbul eighty years ago, as the first child of a family from Sivas. He tasted the bitterness of becoming an orphan at the early age of two. First at Arti Grtaran in Dolapdere, then at the Esayan School, he became a student of the alphabet created by Mesrob Mashdots, the great saint from Moush. As an orphan, he could not go on to study at high school or university, or study fine arts. He started working as a humble worker in the refrigeration industry.

He remained a disciple of Saint Mesrob till the end. He was an insatiable reader. Saint Movses, the father of Armenian historiography, and the immortal novelist Raffi became his most beloved friends. It was through their mediation that he remained attached throughout his entire life to the lands of his ancestors.

His ties to these lands were consolidated during his military service. By divine coincidence he was assigned to Sivas, the birthplace of his ancestors.

He became the 'head' of his family at a very young age. He took care of both his grandmother and his mother.

He got married; he had two children, and two grandchildren.

The lands of his ancestors always beckoned to him. He organized trips to Anatolia together with his fellow 'Kayserian' Berç Kamparosyan for groups of four-five people. The remains of a faraway village church or monastery would be his primary destinations. On his pilgrimage to the Surp Garabed Monastery in Moush, he would whisper words from Ganaçyan's eternal work: "Çangli, make my wish come true..."

The trips he went on and the books he read over the years eventually bore fruit; pages of the Armenian press in Istanbul became his new field of work. He wrote travel notes, memoirs and research pieces for every newspaper and magazine from *Jamanak* and *Marmara* to *Kulis* and *Surp Pirgiç*. He translated fairy tales and books from Armenian to Turkish. He believed that Turks, Kurds, Alevis, and all other communities living on these lands had to know Armenian literature. He dedicated his remaining years to this belief.

Years later, he declared himself retired. And then, divine coincidence intervened once again. His path crossed with Hrant Dink's. Following an exchange of ideas, and with the support of other friends, they produced the first issue of the *Agos* weekly newspaper. Thus, *Agos* had two "barons": Baron Hrant and Baron Seropyan.

He became the editor of the Armenian pages of the newspaper. Visitors that constantly surrounded it always livened up his small desk at the office. These visitors would always come with questions about who knows which village, city, monastery of Anatolia, or about Armenian traditions, or their family roots.

He received one of the heaviest blows of his life when he lost his beloved friend Hrant Dink. He remained the most senior member of the *Agos* family until his final days.

As the "unofficial president" of the HAYCAR Association of Armenian Architects and Engineers, he led annual trips to Anatolia. Despite his advancing age, these trips became an invigorating inspiration for him.

He remained loyal to two principles throughout his life: Protecting the dignity of his ancestors and never succumbing to injustice.

## İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	14
I. BÖLÜM - İKİZ MAHALLELERİN HİKÂYESİ: EVEREK VE FENESE	22
SİYASİ GELİŞMELER	28
II. BÖLÜM - EVEREK TARİHİ	40
ÖNSÖZ	40
EVEREK TARİHİ	40
Everek neden Develi olarak adlandırılır?	40
Everek nasıl kuruldu?	42
Horminots	44
Fenese	44
Everek'in sınırları	44
Erciyes Dağı ve Haç Dağı	44
İlibe Mahallesi	46
Elbiz Öreni	48
Bılısd	48
Ged [Vakıf Suyu]	50
Koçhumbar	52
Manastır alanı [Venk Suyu]	52
Mezarlık	54
Fenese Mezarlığı	54
Tomarza	54
Kurban	56
Feneselilerde kurban	58
Tomarzalıların kurbanı	60
Everek'in ilk yöneticisi: Hacı Yeğya sülalesi	62
Ğarac Ören (Ğaraca Viran) Köyü	64
Çomaklu Köyü	66
Farsakyanlar	66
Serbest Kâhya	66
Der Vartan	68
İnce Su Köyü	68
Taşhan Köyü	68
Müsteşar Çiftliği	70
Cücün Köyü	70
Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırı	70

## CONTENTS

INTRODUCTION	15
CHAPTER I - A TALE OF TWIN TOWNS: EVEREK AND FENESE	23
POLITICAL DEVELOPMENTS	29
CHAPTER II - HISTORY OF EVEREK	41
FOREWORD	41
HISTORY OF EVEREK	41
Why the district of Everek is called Develi?	41
How was Everek founded?	43
Horminots	43
Fenese	45
Borders of Everek	47
Mount Erciyes and Mount Haç [Cross]	47
İlibe Neighborhood	49
Elbiz Öreni [Ruins]	49
Bılısd	49
Ged [The Vakıf Fountain]	51
Koçhumbar	51
The Monastery Area [The Venk Fountain]	51
The Cemetery	53
Fenese Cemetery	53
Tomarza	55
Sacrifice	57
Sacrifice among the People of Fenese	59
Sacrifice among the people of Tomarza	61
The first ruler of Everek: Hacı Yeghia family	61
Ğarac Ören (Ğaraca Viran) Village	65
Çomaklu Village	67
Farsakyan	67
Servant Serbest	69
Der Vartan	69
İnce Su [Narrow Water] Village	69
Taşhan [Stone Inn] Village	69
Müsteşar Çiftliği [Counselor's Farm]	71
Cücün Village	71
Tomarza Monastery of Surp Asdvadzadzin	71



Ğuzların Hacı Artin AĞa ve orbacı Hacı Hovhannes	74	Hacı Artin of the Ghuzlar Family and Chorbaji Hacı Hovhannes	75
Atalarımız ne ile meşguldü?	76	What were the occupations of our ancestors?	77
Ticaret	78	Trade	79
Everek Okulu	78	Everek School	79
Fenese Okulu	86	Fenese School	87
Zangoçlar	88	Beadles	89
Mumcular	88	Chandlers	89
Everek'in çeşmeleri	90	Fountains of Everek	91
Sallanbaş Hagop AĞa	92	Sallanbaş Hagop Agha	93
Köse Kavak Çeşmesi	92	Köse Kavak [Bald Poplar] Fountain	95
Tekir Suyu	94	Tekir Water	95
İklim	94	Climate	95
Fakirler Kolu	96	The Charity Unit	97
<b>III. BÖLÜM - CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVELİ'DE ERMENİLER</b>	102	<b>CHAPTER III - ARMENIANS IN DEVELI DURING THE REPUBLICAN PERIOD</b>	103
SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE DEVELİ ERMENİ NÜFUSU VE KÜLTÜREL MİRASI	102	THE ARMENIAN POPULATION AND CULTURAL HERITAGE IN DEVELI IN THE POST-WAR ERA	103
SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ YAŞAM	108	SOCIAL, ECONOMIC AND RELIGIOUS LIFE	107
DEVELİ'DEN GÖÇ	112	MIGRATION FROM DEVELI	113
<b>IV. BÖLÜM - KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: DEVELİ'DE BİR ERMENİ EVİ</b>	120	<b>CHAPTER IV - A CULTURAL HERITAGE REUSE CASE: AN ARMENIAN HOUSE IN DEVELI</b>	121
EVİN MİMARİSİ	120	THE ARCHITECTURE OF THE HOUSE	121
EVİN ODALARI	122	THE ROOMS IN THE HOUSE	125
EVDE ÇALIŞMAK	124	WORKING IN THE HOUSE	125
EVDE YAŞAMAK	128	LIVING IN THE HOUSE	127
KOMŞULAR VE MİSAFİRLER	128	NEIGHBORS AND GUESTS	129
EVDE YEMEK	130	FOOD IN THE HOUSE	129
EVDE ORUÇ VE BAYRAM	132	FASTING AND HOLIDAYS IN THE HOUSE	131
EVİN YENİDEN KULLANIMI	132	REUSE OF THE HOUSE	133
<b>KAYNAKÇA</b>	136	<b>BIBLIOGRAPHY</b>	137
<b>DİZİN</b>	140	<b>INDEX</b>	142

**GİRİŞ**

---

---

**INTRODUCTION**

## GİRİŞ

Develi'nin kültürel mirasını araştırmak üzere Ermeni toplumunun izini süren bu kitap, Develi'nin geçmişindeki kültürel çeşitliliği ortaya koymayı hedefliyor. Erciyes Dağı'nın eteklerinde yer alan, iki Ermeni köyü, Everek ve Fenese'yi içine alan Develi'nin gerçek tarihî önemi ancak çok kültürlü mirasıyla ortaya çıkıyor.

Hrant Dink Vakfı 2014 yılından bu yana sürdürdüğü kültürel miras araştırması kapsamında, Türkiye genelinde Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryani toplumlarına ait manastır, kilise, şapel, okul, sinagog, hastane, yetimhane ve mezarlık gibi yapıları kayıt altına alıyor. Bu araştırmaların sonucu çeşitli raporların yanı sıra <https://turkiyekulturvarliklari.org> adresinde interaktif bir harita ile sunuluyor. Bu araştırma kapsamında 2015 yılında, Kayseri'nin çokkültürlü mirasına odaklanan bir çalışma, *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri* başlığıyla kitaplaştırılmıştı. Bu kez, yüzyıllar boyunca kendi içinde bir kültür yaratmış, Ermenilerin, Rumların ve Müslümanların komşu köyler şeklinde, sonradan bir kasabanın mahalleleri haline gelmiş, kendine özgü bir hayat yarattığı Develi'nin hikâyesini sunmayı hedefliyoruz. Bu anlamda, bu kitap, bir yandan günümüz Develi sınırları, özellikle Develi merkezi teşkil eden alan üzerine odaklanıyor, diğer yandan tarihsel olarak Develi'yi oluşturan civar köylere ve bölgelere değiniyor.

Kitabın içeriğini, Hrant Dink Vakfı'nın 2016 ve 2018 yılları arasında Develi üzerine yaptığı araştırmanın sonuçları oluşturuyor. Develi'de toplamda bir ay süren iki saha çalışması, İstanbul'da ve Türkiye dışında yaşayan Develililerle sözlü tarih mülakatları, literatür taramaları ve Ermenice kaynaklar üzerine yapılan araştırmalarla derlediğimiz bilgileri bir araya getirerek, Develi'ye bütünlüklü bir bakış sağlamayı denedik. Bu kitap, üç yıla yakın bir araştırmanın sonucunda, Develi'nin Ermeni kültürel mirası ve yaşamına dair son birkaç yüz yıllık değişimi ve 2018 yılına ait durumu ortaya koyuyor.

Develi'de yaptığımız sözlü tarih mülakatları, odak grup

toplantıları ve coğrafi konumlandırma çalışmaları sayesinde topladığımız bilgiler ve veriler, çeşitli şekillerde kitaba yansdı. Geniş zaman aralığında farklılaşan mekân adları ve hikâyeler arasında uyum sağlamaya çalışırken, Ermenice kaynakları Türkçe ve İngilizceye çevirirken saha çalışması sırasında aldığımız notlara başvurduk. Örneğin Develi'nin meşhur Haç Dağı, Ermenice tüm kaynaklarda geçse de masa başında araştırma yaparken, bugün nereye tekabül ettiği bilgisine rastlamak pek mümkün değil. Ancak, Develi'ye gidip de Haç Dağı'nı sorunca, herkesin bu dağı bildiğini, hatta Ermenilerin bu dağın üzerinde yaptığı kutlamaları bile hatırladıklarını gördük.

Haç Dağı, Ermenilerin anılarından derlediğimiz mekân ve hikâyelerin yalnızca biriydi. Bu türden bilgileri çoğunlukla *huşamadyan*lardan, yani anı kitaplarından derledik. *Huşamadyanlar*, literatürde anı kitapları arasında özgün bir tür olarak yer alıyor. Anadolu Ermenilerinin, memleketlerine dair tasvirler, tarih, âdetler gibi çok çeşitli bilgiler içerebilen bu kitaplar, kültürel miras çalışmaları için benzersiz kaynaklar. Develi üzerine yazılan üç *huşamadyan*'ı kaynak olarak kullandık: Aleksan Krikoryan'ın 1963 yılında Paris'te yayımlanan *Everek-Fenese Hatıra Kitabı*, 1984 yılında Beyrut'ta yayımlanan Khoren Kılıçyan'ın *Everek-Fenese'nin Albümü ve Huşamadyanı* ve Hagop Arzumanyan'ın 1935 yılında Kahire'de yayımladığı *Everek Tarihi*. Krikoryan'ın eseri özellikle birinci ve üçüncü bölümlerin yazılmasında çok etkili oldu. Arzumanyan'ın eserini de kitabın bir bölümü olarak tam çevirisiyle sunduk. Bu tercihin sebebi, yazarın Develi'yi kendi gözlemleriyle, birinci elden anlatıyor olması. Arzumanyan'ın, Ermenilerin Develi'de cemaat olarak yaşadıkları zamana ve sonrasındaki bütün süreçlere tanık olması, nihayetinde kitabını Kahire'ye yerleştikten çok kısa bir süre sonra kaleme almış olması, çalışmasına önemli bir tanıklık özelliği katıyor. Bugüne dek Türkçe'ye çevrilen seçkiler ve derlemeler olmuşsa da, tam olarak çevrilen bir *huşamadyan* bulunmuyordu. Bu açıdan *Everek Tarihi* Türkçe literatürde bir ilk niteliği taşıyor.

Geçmişin *Everek*'ini ve *Fenese*'sini adım adım anlatırken, köşelerdeki çeşmelerini sayarken, okulların ve kiliselerin yapılışını anlatırken, komşu Müslümanlarla ve Rumlarla Ermenilerin ilişkilerini tasvir ederken, inandıkları hikâyeleri, kutladıkları bayramları, yedikleri yemekleri, biriktirdikleri ve harcadıkları kuruşları, tarımı, bahçeciliği, ağaları, papazları, öğretmenleri, öğrencileri, kadınları ve zanaatkârları ile zamanın *Everek*'ini okurken, bugün Develi'nin ne çok hafıza mekânı içerdiğini görebiliyoruz. Bambaşka bir zamanda, dilde ve dünya görüşüyle yazılmış bir metni günümüz okurlarına Türkçe ve İngilizce olarak sunmayı, saha çalışmaları sayesinde layıkıyla başardığımızı inanıyoruz. Arzumanyan'ın anlattıklarına bizim araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz

## INTRODUCTION

This book reveals the cultural plurality of Develi by tracing the Armenian community's cultural heritage and history. Located in the foothills of Mount Erciyes, home of the two Armenian villages Everek and Fenese, Develi's historic importance can only be grasped within a multicultural context.

Since 2014, the Hrant Dink Foundation has been conducting research on the cultural heritage of Turkey, by building an inventory of Armenian, Greek, Jewish and Syriac monasteries, churches, chapels, schools, synagogues, hospitals, orphanages and cemeteries. The findings of this research, along with other reports, are accessible at [turkeycultural-heritage.org](http://turkeycultural-heritage.org) in an interactive map format. As a part of this research, a book was published in 2015, titled *Kayseri with its Armenian and Greek Cultural Heritage*. With the current book, we aim to present the story of Develi, a place which for hundreds of years has been the site of a unique culture, where Armenians, Greeks and Muslims have inhabited neighboring villages, which become neighborhoods of the same town, where life had taken a distinct turn. In this respect, this book focuses on the modern day Develi borders, especially the town of Develi, also taking into account the area and regions that constituted the historic Develi.

The content of the book is formed by research carried out by the Hrant Dink Foundation between 2016 and 2018. Trying to have a holistic view of Develi, we put together the knowledge we gathered during the two periods of fieldwork in Develi totaling to one month of research, the oral history interviews with Develi natives living in Istanbul and abroad, and research on the literature, especially from Armenian sources. After almost three years of research, this book presents the several hundred years' changing history and the 2018 situation of Develi's Armenian life and cultural heritage.

The data and information we gathered through oral history interviews, focus group meetings and geographic

positioning research are reflected in the book in several forms. We found ourselves referring to our fieldnotes when trying to match the place names that had been changed over a wide timespan, connecting the stories of different times to each other and translating the Armenian sources to Turkish and English. For example, the Khach Mountain, a landmark mentioned in all the Armenian sources, is impossible to locate from a distance. However, when we asked for Khach Mountain in Develi itself, we found that not only did everyone know it well, but people remembered the festivities that the Armenians had on it.

Khach Mountain is only one of the Armenian memory places we were looking for. We had gathered most of these stories from *houshamadyans*, the memory books. *Houshamadyans* belong to a unique genre of memoir literature. These are books that present Anatolian Armenians' stories of their homelands, history, traditions and many other kinds of information. These are an unmatched source for Anatolian cultural heritage studies. We have used three *houshamadyans* that are written about Develi: Aleksan Krikorian's *Memorial Volume of Everek-Fenese*, published in



Everek-Feneseli kadınlar  
Women from Everek-Fenese



mekânların görsellerini ekleyerek, metinsel bir yapıya bir rehber boyutu kazandırmayı, çeviriden öte, yok olmaya tutulmuş bir dünyayı, bugünün sokaklarına taşımayı denedik.

Sonrasındaki bölümlere bir giriş olarak, Jack Der-Sarkissian Osmanlı döneminde Develi Ermeni toplumunu ayrıntılarıyla anlatıyor. Everek ve Fenese'yi "ikiz kasabalar" olarak tanımlayan Der-Sarkissian, Krikoryan'ın *huşamadyan*'ından esinleniyor. Krikoryan'ın bin sayfalık kitabı, Amerika'da kısaltılarak İngilizceye çevrilmiş, oradaki Everekli ve Feneseli-lerin birleşik derneği olan Mesropyan-Rupinyan Derneği tarafından basılmış. Daha çok 19. yüzyıla değinen Der-Sarkissian'ın önemli katkılarından biri de, tam da dünyanın farklı yerlerine yerleşen Develili Ermenilerin hemşehrilik faaliyetleri üzerine anlattıkları. Hem Der-Sarkissian'ın hem de Arzumanyan'ın çalışmalarından öğreneceğimiz gibi, Mesropyan ve Rupinyan dernekleri İstanbul'da göçmen işçi olarak çalışan Develililer tarafından kurulacak, Develi'nin kaderinde büyük rol oynayacaklar, mahallelerdeki okulları kurup besleyecekler, birbiriyle rekabet edecekler, sonrasında kaderin bir cilvesi olarak, okyanusları aşarak göç ettikleri yerlerde birleşip tek bir dernek haline geleceklerdi.

Develi'den göç eden Ermenilerin arkalarında bıraktıkları okullardan bir tanesi de, Everek'teki Mesropyan, sonrasında İstiklal Mektebi olarak hayatına devam edecek ve Cumhuriyet döneminin son Develi Ermenilerinin çocukları bu okula gidecekti. Der-Sarkissian'ın makalesinin büyük bir kısmının eğitim hayatına dair olması, Arzumanyan'ın naklettiklerinde eğitime ne kadar önem verildiğini görmemiz, Cumhuriyet döneminde okulların yokluğunun Develi'den göçün önde gelen sebeplerinden biri olması, Develi'de eğitime önem verildiğini bize gösteriyor. Bugünün Develililerinin en önemli

çabaları da bağımsız bir üniversite kurmak, meslek okullarını çoğaltmak. Develi'de maddi durumu elveren herkes bir okul, bir yurt veya bir meslek okulu yapma çabasında. Arzumanyan da, 80 yıl önce yazdığı kitapta "Biz bir kolej kurmak istiyorduk, sonra savaş çıktı, yaptığımız her şey boşa gitti" diyor. Arzumanyan'ı anlamak için bugünün Develililerine kulak vermek, bugünkü çabaları anlamak için de Arzumanyan'a kulak vermek gerekiyor.

Birbirinden farklı zamanlarda yazılmış, farklı yöntemlerle ortaya çıkmış çalışmalar bir bütün olarak ele alındığında, birkaç kilometre karelik bir alandan, bir avuç insandan bahsedildiğine inanmak zor. Ancak, birbirinden ne kadar uzak da olsa, Develi'nin 100 yıl öncesi ve bugünü birbirine gördüğünden daha yakın. Değiştiğini gördüğümüz şeylerin çokluğuna rağmen, ne kadar çok şeyin aynı kaldığını görmek de bir o kadar şaşırtıcı. Suyun şeffaflığı altındaki hatırayı yansıtmaya devam etmesine de burada şahit olduk. Fenese'de, bir tek bağların içerisinde yürüyerek gidilebilen Keşişin Havuzu'nda bunu görebiliriz. Krikoryan'ın Aziz Krikor Suyu olarak bahsettiği, bugün ise Keşişin Havuzu olan mekân yenilenmiş, büyük havuz olmuş, ancak suyun altından eski çeşmenin yeri görünür durumda. "Develi denizlerden uzak olmasına rağmen Keşişin Havuzu sayesinde Develililer her zaman yüzme öğrenir" dediği zaman, biz de Arzumanyan'ın "Krikor Baba eline çalgısını alıp, oraya gelenleri eğlendirirdi" dediğini hatırlıyor, keşke tarihin diğer katmanları da bu su kadar şeffaf olsaydı diyoruz.

Araştırma sırasında derlenen bilgiler ile yola çıkararak Cumhuriyet yıllarında Develi'deki çok kültürlü yaşamın izini de sürdük. Anılardan ve tarihten sonra sunduğumuz, bu daha güncel bölümde, mesleklerin nesilden nesile aktarımı,



Keşişin Havuzu olarak da bilinen Surp Krikor Suyu

Surp Krikor Fountain, also known as Keşişin Havuzu

Paris in 1963, Khoren Keledjian's *Everek-Fenese Album and Houshamadyan*, published in Beirut in 1984, and Hagop Arzumanyan's *History of Everek*, published in Cairo in 1935. Krikorian's work was especially useful in the first and third parts of the book. Arzumanyan's work was included as a whole, as one part of the book. The motivation for this decision comes from the fact that the author tells about Develi from first-hand experience. Being an eyewitness to the time when Armenians were living as a community in Develi, and all the processes that followed, and the fact that he had published his book in Cairo just after settling there, adds a dimension of witness account to his work.

When we tell about Everek and Fenese one step at a time, as we see the fountains at every corner, tell the stories of how the churches and the schools were built, describe the neighborly relations, tell the stories that they believed in, the holidays they celebrated, the food they had, the piasters they accumulated and spent, the agriculture, the gardening, the aghas, priests, teachers, students, women, the crafts, when we read about Everek of the time, we see how rich today's Develi is with memory sites. We believe we were able to adequately present a text written in another time, another language and another worldview thanks to the fieldwork we did in Develi. By adding images of the places mentioned by Arzumanyan that we could locate, we tried to give the textual work a guidebook appearance. Beyond translation, we aimed at transferring a vanishing world to the streets of the modern day.

As a gateway to the latter parts we used Jack Der-Sarkissian's work on the Ottoman era Develi Armenian community. Der-Sarkissian uses Krikorian's *houshamadyan* as he calls Everek and Fenese, "twin towns". Krikorian's thousand-page work was published in the United States in an abridged version by Everek and Fenese Armenians' association, the Mesrobian-Rupinian Educational Society. One of the important contributions of Der-Sarkissian's article, which concentrates more on the 19<sup>th</sup> century, is its description of the Develi Armenians' compatriotic activities in different places around the world. As we would learn from both Der-Sarkissian's and Arzumanyan's works, Mesrobian and Rupinian associations were formed in Istanbul by migrant workers from Everek and Fenese who had a great impact on life in Develi, founded and supported the neighborhood schools, competed with each other, and later on, as an irony of fate, united after crossing the oceans and became a unified association.

One school left behind by the migrating Armenians, Mesrobian of Everek, was going to be used as İstiklal Mektebi [Independence School] during the Republican era, and the children of the last Armenians of Develi were going to be

students there. The fact that one of the focuses of Der-Sarkissian's article is education, and as we see how Arzumanyan gives utmost importance to education, and how the absence of schools is one of the major reasons for the migration of Armenians from Develi in the Republican era, we can conclude that education was highly valued in Develi. Develi natives of the modern day too value education much and are not sparing their efforts to establish an independent university and increase the number of vocational schools. Arzumanyan too, 80 years ago wrote "we wanted to establish a college, but war broke out, everything we did was in vain." We were able to understand Arzumanyan's words by seeing the modern day Develi, and we could grasp modern day Develi by only reading what Arzumanyan wrote about his own time.

When we look at the different parts of this book written in different times with different methods, it is hard to believe we are talking about a few kilometre squares and only a handful of people. The Develi of 100 years ago and the Develi of today are not as different as they might seem. Despite the abundance of things that have changed, it is just as surprising to find that many aspects have remained the same. We witnessed how the water reflected the memory underneath. We could see this in the Keşişin Havuzu [Pool of Priest], which can be reached only by walking through the orchards. Surp Krikor's Fountain, mentioned by Krikorian, known today as the Keşişin Havuzu, has been renewed, and has become a big pool, but the remnants of the old fountain can be seen under the water. We were told that "Develi natives all know how to swim well, despite its distance from the sea, thanks to the Keşişin Havuzu." We recall how Arzumanyan says "Father Krikor would take his musical instrument in his hands and would amuse the people there" and we could only wish that the layers of history would be as transparent in other stories as well.

We were also able to trace the multicultural life of Develi in the Republican era. This more modern part, presented after the sections about memories and history, talks about how the crafts are transmitted between generations, the status of the cultural heritage, the renewed migration of Armenians from Develi, and other similar topics. We hope this part will shed a light on the Armenian communities living in small and medium-sized towns of central Anatolia and be an encouragement for further research on the topic. Our experience shows that the Anatolia Armenians' history in the Republican era can be researched more effectively through the oral history of Armenians and their neighbors and through a multidisciplinary methodology.

After the deportations, or "tebit", as the Develi Armenians would call it, Armenians returned there and tried to establish a life again. They would organize the Khach





Erciyes Dağı'nın Develi'den görünümü

A view of Mount Erciyes from Develi

kültürel mirasın durumu ve Ermenilerin Develi'den göçü gibi konuları ele aldık. Orta Anadolu'nun küçük ve orta çaplı merkezlerinde yaşayan Ermenilerin tarihine de ışık tutmasını ve daha geniş araştırmalara vesile olmasını diliyoruz. Cumhuriyet dönemi Anadolu Ermeni tarihi, sözlü tarihle, Ermenilerin ve komşularının anılarına değinerek, çokdisiplinli bir yaklaşımla ele alındığında daha başarılı olunacağını düşünüyoruz.

Ermeniler, tehcirden veya Develilerin ağzıyla tebitden sonra bile, dönüp burada tekrar bir hayat kurmaya çabalamışlar. Babalarının Haç Dağı'nda düzenledikleri törenleri, kendileri de düzenlemiş, bir kilise elden gitmiş, diğerini kullanmış, ancak o da en sonunda yıkılmış. Bir kişi gitmiş, iki kişi gitmiş, gitgide cemaat azalmış, en son tek bir aile ve tek bir ev kalmış. Bu evde yirmi yıldan fazla yaşamış olan Hirantuhi Yalçın'ın, oda oda, köşe köşe bizimle paylaştığı anlatısını en az müdahaleyle aktarmaya gayret gösterdik. Arzumanyan'ın hikâyelerinde yer alan kurban geleneklerinin, yeme içme alışkanlıklarının, Hirantuhi Yalçın'ın yemek hikâyelerinde devam ettiğini gördük. Evin yeniden kullanımını tartışırken, dört duvarın boyanmasından değil, evin tarihî önemiyle uyumlu şekilde kullanılmasından bahseden Develililerin umut dolu iyimserliğine tanık olduk. Hirantuhi teyzenin anıları üzerine yeniden şekillenecek

bir hayatı hayal etmek her ne kadar zor olsa da, bu evin yeniden kullanımının gerçekleşmesi durumunda bu anlatıların belirleyici olacağına inanıyoruz.

Bir zamanların Everek ve Fenese'lilerin geçim kaynaklarından biri olan, iplikleri sarıya boyayan cehri meyvesini bugünün Develi'sinde ne yazık ki bulamadık. En yakın, Yahyalı'da bir ağaç bulduk. Ayakkabıcıları veya onların çırakları veya çıraklarının çıraklarını ararken, ancak ithal ayakkabı dükkanları bulduk. Yoğurt Pazarı'nı ararken, adı Yoğurt Pazarı olan küçük bir sokak bulduk. Ancak suları az aksa bile, Elbiz çeşmesini, Venk suyunu, Değirmen suyunu, Koçhumbarı suyunu yerlerinde, Aygösten'in meyve bağlarını, Everek'in birkaç evini ayakta, Meteris'i yine Everek ve Fenese'nin ortasında bulduk. Everek'i Aşağıeverek olmuş bulduk. Umuyoruz ki, Develi'yi bilenlere birçok yerin unutulmuş hikâyelerini anlatabildik; Develi'yle yeni tanışanlar için gidip görmek isteyecekleri yeni yerler tanıtılabildik. Çalışma boyunca sahada bize yardımcı olanlara, kimi zaman çok zor olmasına rağmen anılarını, memleketlerine dair duygularını, ailelerinin hikâyelerini, eski dostlarını kaybetmenin hüznünü bizimle paylaşanlara ve kolektif hafızanın su yüzüne çıkmasına katkı sunanlara teşekkürü borç biliyoruz.

Mountain festivities that their fathers used to organize; they had lost a church but would use the other one, until this one would eventually collapse too. One would leave, two would leave, the community would shrink, until only one family and one house would remain. Hirantuhi Yalçın, who had lived in her house for more than twenty years, shared with us her memories of the house, room by room, corner by corner. We tried to present her story here with minimum intervention. We saw that Arzumanian's accounts of sacrifice and food traditions continued in Hirantuhi Yalçın's story. As we discussed the reuse of the house, we witnessed the hopeful enthusiasm of modern day Develi natives as they talked not about painting the walls of the house, but rather discussed the house in the context of Develi's needs, in harmony with the house's own history. Although it is hard to imagine a life created based on Hirantuhi Yalçın's memories, we hope that when the reuse of the house is realized, her story will have significant input in the process.

One of the important income sources of Everek and Fenese Armenians was buckthorn, which was used to dye the yarn yellow. We could not find any buckthorn bushes in

Develi. The closest we could locate was a bush in the neighboring Yahyalı district. As we looked for the shoemakers, or their apprentices, we could find only resellers of imported shoes. Looking for the Yoghurt Bazaar, we could find only a small street called Yoghurt Bazaar. However, we were able to find Elbiz Fountain, Venk Fountain, Değirmen Fountain and Koçhumbarı Fountain still standing, though they now have little water. The Aygosdan orchards and some of the Everek houses were still standing, and Meteris was in its place between Everek and Fenese. We found Everek had become Aşağıeverek. We hope that we can tell the forgotten stories of many places that are known to those who know Develi, and to those who are just becoming familiar with Develi; we hope we can present places that they would like to visit. We feel indebted to, and would like to thank, those who helped us during our field studies, who shared with us their memories, even if this was very hard for them at time, who shared with us their feelings towards their hometown, the stories of their families, the sadness of having lost old friends, and all those who have helped us in surfacing the collective memory.



Fenese Surp Toros Kilisesi, 2 Şubat 1941

Surp Toros Church in Fenese, 2 February 1941

I. BÖLÜM

İKİZ MAHALLELERİN  
HİKÂYESİ:  
EVEREK VE FENESE

CHAPTER I

A TALE OF TWIN TOWNS:  
EVEREK AND FENESE



## İKİZ MAHALLELERİN HİKÂYESİ: EVEREK VE FENESE

JACK DER-SARKISSIAN

1888 yılında, Hampartzum Amaduni Efendi'nin aklında büyük, çok temel bir dönüşüm vardı.<sup>1</sup> Tıp eğitimi almıştı ama öğretmenlikle geçiniyordu ve yüksek bir yıllık maaş (70 altın akçe) karşılığında üç yıllığına küçük bir taşra mahallesi olan Fenese'ye gitmeyi kabul etmişti; orada sadece gençleri eğitmeyecek, eğitim sistemini de dönüştürecek. Bu mahallenin sakinleri neredeyse her zaman, daha varlıklı olan komşu Everek mahallesinin sakinleriyle yarışlırdı. Everek, kendi dönüşüm liderini, yani Yervant Yergatyan'ı beş yıl önce tutmuş, Yergatyan da tek başına oradaki eğitim sistemini dönüştürmüştü.

Kesaria (Kayseri) bölgesinde, Arkeos (Erciyes) Dağının eteklerindeki bu iki komşu ve rakip Ermeni mahallenin acı hikâyesi böyle başlar. 'İkizler' ayrı doğmuş, belirgin fiziksel, dilsel ve ekonomik ayrımları olan iki kardeşti. Bu mahallelerin hikâyesi, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni vatandaşların günlük hayatına bakma imkânı sağlar. Bu cemaat, Dr. Amaduni'nin bir eğitim devrimi başlatmak için fırsat bulmasından 30 yıldan daha kısa bir süre sonra yok olacaktı. Vatandaşlar, efendiler ve Hampartzum Efendi gibi destekçiler çok büyük, akıllarına bile gelmeyecek acı dolu bir dönüşümden geçeceklerdi.

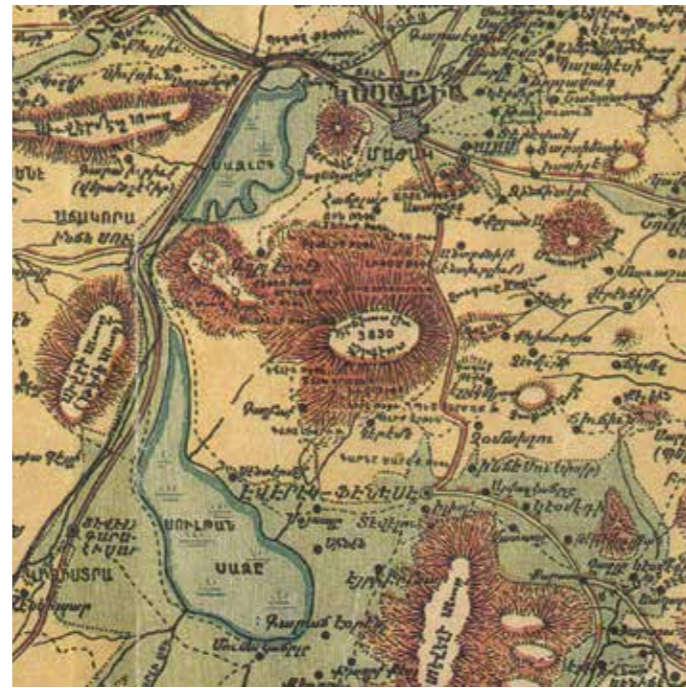
Aleks Krikoryan 1900 yılında, bu mahallelerden birinde, Fenese'de doğmuştu. Krikorian, bu uzun, acılı yolculuğu kayda geçirdi, hayatının son 20 yılında ikiz mahallelerin tarihini anlatan bin sayfalık Ermenice bir derleme kitap hazırladı. Setrak Karageozyan tarafından hazırlanan kitap, Krikoryan'ın ölümünden sonra, 1959'da *Hışadagaran Everek-Fenesei*<sup>2</sup> adıyla yayımlandı. Daha sonra, 1998'de kitabın kısaltılmış halinin Richard Norsigyan tarafından yapılmış İngilizce çevirisi *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions*<sup>3</sup> adıyla yayımlandı. Okuduğunuz makale, bu metinleri temel alıyor.

Everek ve Fenese (Evereg ve Fenese olarak da yazılır) Kayseri'nin Develi ilçesinin parçasıydı ve 1915 öncesinde birbirine komşu dört köyden oluşuyordu: Yaklaşık 1.000

Ermeni ailenin yaşadığı Everek; 700 Ermeni ailenin yaşadığı Fenese; çoğu Rum olan 400 ailenin yaşadığı Aygostan (Horminots olarak da bilinir) ve 500 ailenin yaşadığı Türk köyü Develi (Türk Everek'i de denir).

Ermeniler Everek bölgesine 1326 yılında, bölge Osmanlı yönetimine geçtikten sonra gelmeye başladılar. Çoğunlukla Adıyaman, Vakha (Feke) ve Sis gibi Kapadokya bölgesine yakın yerlerden geldiler. Fenese'ye, bundan 200 yıl sonra, çoğunlukla Konya ve daha sonra da Hacınlılar yerleşti. Bu göçler ve yerleşimler, her mahalleye atalarının köylerini anımsatan, kendine özgü bir karakter kazandırdı. Bu farklılıklar mahallelerdeki küçük lehçe değişikliklerinde bile kendini gösteriyordu; Fenese'de, Everek'tekinden daha çok Türkçe deyimler, sözcükler kullanılıyordu. Mahalleler fiziksel olarak bir Türk mahallesiyle birbirlerinden ayrılıyordu, bu nedenle bir Ermeni mahallesinden diğerine gitmek isteyen biri Türk mahallesinden geçmek zorunda kalıyordu. Orada yaşayan Türklerle ilişkiler genellikle dostane olsa da Krikoryan bu yolu kullananların hep bir tedirginlik yaşadığını da yazar.

İki mahallede de Ermeniler evlerini yörede bolca bulunan taşlarla inşa etmişler, iç duvarları beyaz kireçle badanalamışlardı. Daha eski evler genellikle ortak duvarlarla birbirlerine bağlanıyordu veya yeraltından ya da damlardan birbirlerine geçiş vardı, böylece komşular tehlike durumunda birbirlerini uyatabiliyorlardı. Alçak, düz, birbirine bağlı damlar çocuklar için bir oyun alanı olduğu gibi mahallelinin de yürüme yollarıydı. Neredeyse bütün evlerin etrafında bahçeler ve üzüm bağları vardı. *Sarma*'nın (ya da *dolma*'nın) yanı



Kayseri ve Everek-Fenese

Kayseri and Everek-Fenese

## A TALE OF TWIN TOWNS: EVEREK AND FENESE

JACK DER-SARKISSIAN

A complete and fundamental transformation must have been on the mind of Hampartzum effendi Amaduni (Hampartzum Amatuni) in 1888.<sup>1</sup> A physician by training, and a teacher by vocation, he had just signed a three-year contract for a high annual salary of 70 gold coins to move to a small provincial town, Fenese, not only to educate its youth but to transform its educational system. After all, the inhabitants of this town almost constantly felt an intense need to keep up with their more affluent neighboring town, Everek. That neighboring town, it seems, had hired its own transformational leader, Mr. Yervant Yergatian (Ervand Erkatian), five years earlier, and he had singularly modernized the local educational system.

So begins this poignant tale of two neighboring and competing Armenian towns in the region of Kesaria, at the base of Mount Arkeos (Argaeus). The "twins" had been born separately, and they were characterized by physical, linguistic, and economic distinctions, too. Their story provides a glimpse into the everyday lives of these Ottoman Armenian citizens in the late nineteenth- and early twentieth century. Less than three decades after Dr. Amaduni would have his opportunity to initiate an educational revolution, this community would be no more. Its citizens, patrons, and supporters, like Hampartzum effendi, would undergo a decidedly different transformation, a harrowing one they could not have imagined.

Aleks Krikorian (Grigorian) was born in 1900 in one of these two towns, namely Fenese. He recorded this long painful journey, spending the last twenty years of his life compiling a thousand page book in Armenian, chronicling the history of the twin towns. His book, organized by Setrak Karageoziyan (Garakeuzian), was published posthumously in 1959 as *Hışadagaran Everek-Fenesei*.<sup>2</sup> Later, in 1998, it appeared in an abridged English translation by Richard

Norsigian as *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions*.<sup>3</sup> This essay is based primarily on these accounts.

Everek and Fenese (more commonly spelled Evereg and Fenese) were part of the Develu district of Kesaria/Kayseri, and until 1915 they actually consisted of four adjoining villages. There was Everek, home to approximately 1,000 Armenian families; Fenese, with a population of 700 Armenian families; Aygostan (also known as Hormuhnots), which encompassed 400 predominantly Greek families; and Develi (also known as Turk Evereg), the Turkish village of 500 families.

Armenians began arriving in the Everek region in 1326, when it had already fallen under Ottoman rule. They came mostly from areas close to Cappadocia such as Adıyaman, Vakha (Feke), and Sis. Fenese was settled 200 years later, mostly by natives of Konya and later of Hajin. These separate migrations and settlements would give each town a unique character reminiscent of its ancestral villages. The differences were even evident in small dialect variations between the towns, with more Turkish vernacular spoken in Fenese than in Everek. The towns also were physically separated from one another by the Turkish section, so that one had to traverse the Turkish village to reach the other Armenian village. While relations with the local Turks were generally amicable, Krikorian records that one always would travel this distance with some trepidation.

The Armenians of both towns built their homes of abundant local stone, plastering the interior walls with white lime. The older houses typically were connected by common walls and had either underground or roof-to-roof passages, allowing neighbors to alert each other of danger. The low, flat, and connected roofs also served as play areas for children and as walkways for the neighborhood. Surrounding practically every home were gardens and vineyards. The grape leaves were particularly desirable and were the main ingredient for a native specialty known as *kurtumburt*, a savory stew made of cracked wheat, onions, dried meat, and spices, as well as for stuffed grape leaves, *sarma* or *dolma*.

Commerce in the area was dominated by Armenians who were more affluent collectively than their Turkish neighbors. Merchants abounded, but rug weaving and silk manufacturing were also popular. Livestock trade, known as *clepji*, was a profitable venture in which the Everek Armenians engaged by buying camels, cattle, goats, and sheep, sometimes from as far away as Erzerum, to resell to local peasants. In addition to merchants, by the nineteenth century Everek and Fenese also had local practicing physicians, dentists, pharmacists, attorneys, architects, and sculptors. It is notable that the expert blacksmiths were said to be concentrated in Fenese, while the master goldsmiths were in Everek. It





20. yüzyılın başında Everek

Everek in the early 20<sup>th</sup> century

sıra, yarma, soğan, kuru et ve baharatla yapılan lezzetli bir güveç yemeği olan kirtimburt (*kurtumburt*) adındaki yöresel yemeğin de ana malzemesi olarak kullanılan asma yaprakları özellikle çok makbuldü.

Bölgedeki ticarete toplamda Türk komşularından daha varlıklı olan Ermeniler hâkimdi. Çok sayıda tüccar vardı ama halı dokuma ve ipek üretimi de yaygındı. Celepçi denen hayvancılık, bazen Erzurum kadar uzak yerlerden deve, siğir, keçi ve koyun alıp bunları köylülere satan Everekli Ermeniler için kârlı bir girişimdi. Tüccarlara ek olarak, 19. yüzyıla gelindiğinde Everek ve Fenese’de yerel doktorlar, diş doktorları, eczacılar, avukatlar, mimarlar ve heykeltıraşlar vardı. Fenese’de daha çok demir ustaları varken Everek’te usta kuyumcular olması dikkat çekicidir. İki mahalleden de erkeklerin ailelerini bırakıp daha büyük maddi imkânlar bulabilmek için İstanbul’a gitmeleri sık rastlanan bir durumdu. Bu uygulama Osmanlının başkentiyle ikiz mahalleler arasında kalıcı bir bağ kurulmasını sağlayacak, buraların fiziksel, ruhani ve eğitimsel gelişmelerini etkileyecekti.

Ruhaniyet ve Ermeni Hıristiyan inancı Everek ve Fenese halkı için önemliydi. Protestan Kilisesi’nin de varlığına rağmen, Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Ermeni Apostolik Kilisesi’ne bağlıydı. Başlarda Everek halkı küçük bir şapelde dua ediyordu ama burası 1757’de büyütülerek bir kiliseye çevrildi, 1906’da da restore edildi. Kiliseye bağlı okulun yerine de 1913’te tamamlanan modern ve büyük, yeni bir okul yapıldı. Fenese’deki kilise 1800’de, küçük, eski şapelin yanında

inşa edildi. Okul binası da benzer şekilde, kilisenin hemen yanındaydı. Hem Everek’teki hem de Fenese’deki Apostolik kiliselerin ikiz kentlerin koruyucu azizi Surp Toros’un (Aziz Theodore) adını taşıması ilginçtir. Bu kiliseler Kayseri Episkoposluğu’na bağlıydı, papazları onlar atar, cemaate hizmet etmesi için genelde o bölgenin evlatlarını seçerlerdi. Episkoposluk da İstanbul Ermeni Patriği’ne bağlıydı.

1869 yılında Hirimyan Hayrig (Hirimyan Baba) adıyla da anılan ve toplumsal, politik ve ekonomik reformları desteklemesiyle tanınan Mıgırdiç Khrimyan yeni İstanbul Ermeni Patriği olarak göreve başladı. Patriklik Anadolu’nun iç kesimlerindeki Ermeni nüfusunun eğitimine büyük önem verdi, para toplamak için kumbaralar kurdu, taşra okullarına öğretmenler gönderdi. İstanbul’daki Everek ve Fenese’deki Ermeni erkekler ikiz mahallelerinin gelişmesi için 1861 kadar erken bir tarihte ortaklaşa çalışmaya başlamışlardı. O yıl, memleketlerindeki tarım yöntemlerini geliştirmek ve iletirmek amacıyla Tarım Derneği’ni (Yergrakordzagan Ingerutyun) kurdular. İlk dernek 300 üyeden oluşuyordu. Bu dernek kısa süre sonra kurulacak olan eğitim birliğinin öncüsü olarak görülüyordu. Everek’te resmî bir okul kurma çabaları 1864’te başlamış, 1872 yılına gelindiğinde toplamda yaklaşık 300 erkek öğrencinin okuduğu iki okulla meyvelerini vermişti. Okulların yapılması için maddi destek verenler İstanbul’da yaşayan Evereklilerdi; sonunda, 1878 yılında Everek Mesrobyan Eğitim Derneği’ni (Evereki Mesrobyan Usumnasirats Ingerutyun) kurdular. İstanbul’da yaşayan Fenese’liler de



Everek’teki Surp Toros Kilisesi yapılırken yakındaki taş ocağından taş taşıyan mahalleliler

Residents carrying stones from nearby quarry for the construction of Surp Toros Church in Everek

was also common practice in both towns for men to go to Constantinople to seek greater financial opportunities while leaving their families behind. This arrangement would create a lasting connection between the Ottoman capital and the twin towns and would influence their physical, spiritual, and educational development.

Spirituality and the Armenian Christian faith were important to the townsfolk of Everek and Fenese. The vast majority of Armenians here were adherents of the Armenian Apostolic Church, although there was also a Protestant Church. Initially, the Everek community worshipped in a small chapel, but it was expanded and converted into a church in 1757, then renovated in 1906. It had an adjoining school, which was replaced by a modern and spacious new school completed in 1913. The church in Fenese was built in 1800 and was connected to a small, older chapel. The school building similarly was constructed next to the church. Interestingly, both Apostolic churches in Everek and Fenese were named Surp Toros (Saint Theodore), the patron saint for the twin towns. These churches were under the jurisdiction of the Diocese of Kesaria, which appointed the priests, generally native sons, to serve the parishes. The diocese itself reported to the Armenian Patriarch of Constantinople.

In 1869, there was a new Armenian Patriarch of Constantinople, Mkrtich Khrimian, also known as Khrimian Hayrik (Little Father), who would become remembered for advocating social, political, and economic reforms. The

patriarch stressed the importance of educating the Armenian population in the interior provinces, furnishing money boxes to raise funds, and sending teachers to provincial schools. As early as 1861, the Armenian men in Constantinople who were from Everek and Fenese had already begun working collectively in the interest of their twin towns. That year, they formed the Agricultural Society (Erkrakordzagan Enkerutiun) with the objective of advancing and improving farming methods back home. The first society numbered 300 members. This society was seen as the forerunner of the educational associations that were soon established. Efforts to build a formal school in Everek date to 1864 and would soon blossom into two schools by 1872, enrolling about 300 boys. It was the men from Everek living in Constantinople who helped fund the schools, eventually forming the Everek Mesrobian Educational Society (Evereki Mesrobian Usumnasirats Enkerutiun) in 1878. Not to be outdone, the natives of Fenese living in Constantinople, desiring to support their own town, formed the Fenese Roupinian Educational Society (Fenesei Roupinian Usumnasirats Enkerutiun) in 1879.

The prevailing mode of instruction in the region was known as the “Der Todikian” method, based on “strictness and physical punishment.”<sup>24</sup> Krikorian notes that “the more hard-hearted a teacher was, the more respect he was thought to receive, regardless of how limited his ability may have been. Through puritanical discipline, the pupil’s spirit of self-confidence was squelched.”<sup>25</sup> The Everek natives in





Fenese Rupinyan Cemiyeti üyeleri İstanbul'da, 1886

Members of Rupinian Society of Fenese in Istanbul, 1886

altta kalmamak için kendi mahallelerini desteklemek arzusuyla 1879'da Fenese Rupinyan Eğitim Derneği'ni (Feneseyi Rupinyan Usumnasirats Ingerutyun) kurdular.

Bölgedeki en yaygın eğitim modeli "sertliğe ve fiziksel cezalandırmaya" dayanan "Der Todikyan" yöntemiydi.<sup>4</sup> Krikoryan şöyle anlatıyordu: "Bir öğretmen ne kadar kabiliyetsiz olursa olsun, acımasızlığı ölçüsünde saygı görürdü. Bağnaz bir disiplin anlayışıyla öğrencilerin heyecanları ve özgüvenleri bastırılırdı."<sup>5</sup> İstanbul'daki Everekliler patrikten daha modern bir yaklaşımı olan, yeni bir müdür istediler. 1883 yılında patriğin önerdiği Papaz Yervant Yergatyan yıllık 100 altın akçe karşılığında, üç yıllığına Everek'te müdürlük yapmayı kabul etti. Yergatyan'ın uzlaşmacı tavrı ve Avrupalı giyimi büyük bir etki yaratmış olmalıydı çünkü yeni müdürün gelişi Everek'te büyük kutlamalara sahne oldu.

Yergatyan eski kuralları, ders kitaplarını ve "Der Totikyan" yöntemini kaldırdı. Yeni kitaplar, defterler, sınavlar ve ödül törenleri içeren yenilikçi bir eğitim felsefesini uygulamaya koydu. Ayrıca müfredata Fransızca derslerini ekledi. Buna ek olarak cemaate 1863'te yürürlüğe giren ve Ermeni

Patrikhanesi'yle Osmanlı Ermeni cemaatinin idaresini özgülleştiren Ermeni Ulusal Anayasası'nı tanıttı. Kiliseyle okulu, muhafazakâr ve varlıklı cemaat liderleri olan ağaların kısıtlayıcı etkisinden kurtarmak için Yergatyan Everek'in ilk genel mahalle heyetini toplamaya yardımcı oldu. Onun yöntemleri "ilerici bir etnik-ulusal bilinç hareketi"ni geliştirdi.<sup>6</sup> Ancak bu durum Türk görevlilerin misilleme yapmasından çekinen ağaların pek hoşuna gitmedi. Hükümet, Ermeni tarihi derslerini yasakladı; Yergatyan'ın yetkilerini aştığı düşünüldü. Bunun sonucunda sözleşmesi yenilenmedi.

Mahallenin ağalarıyla İstanbul'daki Everekliler arasındaki anlaşmazlık Yergatyan'ın yönetiminde edinilen kazançlara kıyasla, farklı derecelerde gerilemeler yaşanan sonraki on yılda çok sayıda müdürün gelişine sahne oldu. Armeni adıyla da bilinen, yenilikçi Garabet Kalaycıyan, 1898'de üç yıllığına müdür olarak atandı. Kendisi de çocukken "Der Todikyan" yöntemine maruz kaldığı için bu dayanılmaz yaklaşımı ortadan kaldırmaya yemin etmişti. 1899 yılında, etkin bir okul olabilmek için yeniden düzenlenmesi gereken, eğitim yöntemlerine ve kitaplara ihtiyaç duyan kız okulunun

Constantinople appealed to the patriarch for a new principal with a modern approach. In 1883, Father Yervant Yergatyan, suggested by the patriarch, agreed to be the principal in Everek for a three-year term at an annual salary of 100 gold coins. His agreeable countenance and European attire must have made quite an impression, as Everek widely celebrated the arrival of its new principal.

Yergatyan did away with the old rules, school books, and the "Der Todikyan" method. He introduced an innovative educational philosophy with new textbooks, notebooks, examinations, and awards ceremonies. He also added French to the basic curriculum. Moreover, he acquainted the community with the laws of the Armenian National Constitution that had come into force in 1863 and liberalized the administration of the Armenian Patriarch and Ottoman Armenian community. In an attempt to free the church and school from the crippling influence of the conservative and affluent community leaders known as *aghas*, Yergatyan helped to organize the very first general parish council of Everek. His methods fostered "a progressive movement of ethnic-national awareness."<sup>6</sup> However, this did not sit well with the *aghas*, who feared reprisals by Turkish officials. Armenian history classes were outlawed by the government, and Yergatyan was seen as exceeding his mandate. Consequently, his contract was not renewed.

This conflict between the town's *aghas* and the Everek natives in Constantinople produced a steady stream of

principals during the next decade, which saw varying degrees of regression compared with the gains made under Yergatyan. Reform-minded Garabed Kalayjian (Karapet Galayjian), known as Armen, was appointed principal in 1898 for a three-year term. Having been traumatized by "Der Todikyan" teaching methods as a child, he had vowed to abolish such unbearable treatment. In 1899, he became the principal of the girls' school as well, which was in need of reorganization and lacked the necessary books as well as instructional methods to make it effective. In addition to being a staunch advocate of girls' education, Kalayjian refused to favor the children of the wealthy over those of the poor. All students were encouraged to realize their potential. Kalayjian also attempted to establish a kindergarten. Although securing the funds for a building was a challenge, he did manage to find a site and open its doors with about ten students. His sister Srpouhi assumed the role of instructor, in the absence of a kindergarten teacher. By 1901, the schools of Everek had 440 students, of whom 150 were girls. Even though all of the funding was still furnished by the Mesrobian Society in Constantinople, Kalayjian was soon compelled to leave by the town's *aghas*, who predictably frowned upon his progressive views.

The promising educational reforms made by the forward-looking principals in Everek inspired the Fenese natives in Constantinople to seek out their own innovative leader. Dr. Hampartzum effendi Amaduni signed the



Everek'in önde gelenleri bir kutlamada bir arada, 1912

Notables of Everek gathered for a feast, 1912



da müdürü oldu. Kalaycıyan, kızların eğitiminin ateşli bir savunucusu olmanın yanında zenginlerin çocuklarına fakirlerin çocuklarından farklı bir şekilde davranmayı da reddetti. Bütün öğrenciler yapabileceklerinin en iyisini yapmaları için yüreklendirildi. Kalaycıyan bir de anaokulu kurmak için girişimlerde bulundu. Bir bina için mali destek sağlamak çok zor olsa da bir mekân bulup on kadar öğrenciye kapılarını açabildi. Bir anaokulu öğretmeni olmadığı için burada kız kardeşi Sırpuhi öğretmenlik yaptı. 1901 yılına gelindiğinde Everek'teki okullarda 150'si kız, toplam 440 öğrenci vardı. Her ne kadar bütün mali destek hâlâ İstanbul'daki Mesrobyan Derneği'nden gelse de Kalaycıyan kısa bir süre sonra, tahmin edileceği gibi ilerici fikirlerini uygun bulmayan ağalar tarafından oradan ayrılmak zorunda bırakıldı.

Everek'teki ileri görüşlü müdürlerin gerçekleştirdiği ümit veren bu eğitim reformları İstanbul'daki Fenese'leri de kendi yenilikçi liderlerini bulmak konusunda harekete geçirdi. 1888 yılında, Dr. Hampartzum Amaduni Efendi bu görevi yerine getirmek için üç yıllık bir sözleşme imzaladı. Muhtemelen Yergatyan'ın bölgedeki ağalarla yaşadığı sorunların bir sonucu olarak, Amaduni doğrudan İstanbul'daki Rupinyan Derneği'nin yönetim kuruluna karşı sorumlu tutuluyordu. Amaduni yaptığı bu anlaşma ve yetenekli, tecrübeli bir doktor olarak tanınması sayesinde sadece daha iyi bir mali düzen oturtmakla kalmadı, müfredatı, eğitim yöntemlerini ve ders kitaplarını gözden geçirerek var olan eğitim programlarında yenilikler yapmayı başardı. Maddi gücü yerinde olan aileler için bir öğretim ücreti sistemi geliştirerek erkek öğrenciler için yıllık bir ödeme yapılmasını sağladı. Ayrıca Dr. Amaduni ilkokulu ortaokuldan ayırmaya karar verdiğinde yeni bir bina ihtiyacı doğdu. Bu hedefe Fenese'li bir hayırseverin cömertliği sayesinde ulaşıldı. Hem erkek hem kız okulları için büyük, geniş binalar inşa edildi.

Hampartzum Amaduni dördüncü yılında da göreve devam edip okulda sağlam bir eğitim temeli oluşturdu ve "öğrencilerin karakterine güçlü bir milliyetçilik duygusu" aşıladı.<sup>7</sup> Fen, coğrafya, kompozisyon ve Ermeni tarihi konusundaki ders kitaplarını doğrudan İstanbul'daki Rupinyan Derneği gönderiyordu ancak Ermeni tarihi konusu ileride Dr. Amaduni'nin başına dert açacaktı çünkü bu dersin öğretilmesi yasaktı. Yine de milliyetçiliğin tohumları yeşermeye başlamıştı.

### SİYASİ GELİŞMELER

Osmanlı'nın ırkına ve dinine bakmaksızın bütün vatandaşlarına eşit davranmayı öngören muhtelif reform önlemlerinin ve Avrupalı güçlerin Osmanlı Ermeni nüfusu adına araya girme konusundaki gönülsüz girişimlerinin başarısızlığına ek olarak, devam eden eşitsizlik, çifte vergilendirme ve Ermeni köylülere ait topraklara el konulması, Ermenilerin huzursuzluğunu artırdı. 1890'lara gelindiğinde ikiz mahallelerde

Hınçak partisi kurulmuştu. İstanbul ve başka bir büyük şehir olan Smyrna (İzmir) yoluyla gelen göçmen işçiler Everek ve Fenese'ye paradan çok daha fazlasını getirdiler. İşçiler memleketlerine dönerken yanlarında yasaklı yayınlarla birlikte Avrupa ve Balkan devrimlerinin, özgürlük savaşçılarının hikâyelerini de getirdiler. Evlerin damlarını diğer evlere bağlayan yürüme yollarına sahip, birbirine sıkı sıkıya bağlı bir toplulukta fikirler hızla yayıldı ve ulusal bağımsızlık tartışmaları yapılmaya başlandı. Okullardaki salonlar toplantı yerlerine dönüştü, buralarda konuşmalar yapıldı ve gençler 1878'deki Berlin Konferansı'nda Ermenilerin canlarını ve mallarını güvenceye alacak etkili reformların uygulamaya konması konusunda verilen olumsuz kararları; Yunanistan'ın ve diğer Balkan ülkelerinin başarılı özgürleşme hareketlerini; Zeyton ve Sasun'daki Ermenilerin silahlı direnişini öğrendiler.

1890 yılında Türk yetkililerin peşinde olduğu, Jirayr (Mardiros Boyacıyan) takma adıyla bilinen bir Hınçak saha görevlisi, saklanmak için Everek ve Fenese'ye gitti. Hacınlı bir öğretmen olan Jirayr, ikiz mahallelerde milliyetçiliğin ve siyasi aktivizmin fitilini ateşledi. İnsanlar sık sık akşamları onun konuşmalarını dinlediler. Sonuçta, kadınlar da dâhil olmak üzere, pek çok kişi Hınçak partisinin saflarına katıldı. Siyasi aktivizmin sonucu bu durum ikiz mahallelerin başına ilk belayı açacaktı.

Hınçak Merkez Yürütme Komitesi 25 Eylül 1892'de (Gregoryen takvime göre 8 Ekim) toplu protestolar düzenledi. O gün partili eylemciler merkezdeki ve doğudaki pek çok Osmanlı ilinde, ikiz mahallelerde bildiriler yayınladılar. Bu bildiriler sanki devrimci bir Müslüman grup tarafından yazılmış gibi görünüyordu. Bir tanesi padişahın hükmünün yakın zamanda sona ereceğini anlatıyor, halktan cesur olmalarını istiyordu; bir diğeri bir "Hint tedavisi"ne gönderme yapıp şöyle diyordu: "[Bunun] insanlar üzerine büyük bir etkisi var, onları uyandırıyor, kavrayışlarını hızlandırıyor... Cahil ve kötü niyetli olanlar bunun Türkiye'ye girişini yasakladılar. Ama herkes sabırlı olsun. Bir süre sonra Hindistan'dan, bu tedaviyi uygulamayı bilen adamlar İslam ülkesine gelecekler ve insanlara bunu kullanmaları için öncülük edecekler. Sonra cahil ve kötü niyetli adamları yargılayacaklar."<sup>8</sup> Osmanlı İmparatorluğu'na Sultan Abdülhamid'in halifelığı yerine Hindistan'daki İngiliz emperyalizmi davet ediliyordu.

Nihayetinde Hınçak komplosunu ortaya çıkaran hükümet toplu gözaltılara başladı. İkiz mahallelerden ve çevre bölgelerden yaklaşık 200 şüpheli gözaltına alındı. Pek çok genç öğrencisiyle birlikte Dr. Amaduni de yakalandı ve yargılanmak üzere Angora'ya (Ankara) gönderildi. Aylarca hapse kalıp işkence gördükten sonra eşinin büyük çabaları sonucu, affedildi ve salıverildi. Jirayr da tutuklandı ve en sonunda, 1894 yılında Yozgat'ta idam edildi.

1892 yılı 'Yafta Yılı' diye adlandırılıyordu ve bu olay ikiz mahallelerin siyasi hayatında bir dönüm noktasıydı. Bu



Rupinyan Okulu'nun öğretmenleri ve mezunları

Teachers and graduates of Rupinyan School

three-year contract in 1888 to fill that role. Possibly as the result of Yergatyan's struggles with the local aghas, Amaduni was held directly accountable to the executive committee of the Roupinian Society in Constantinople. Because of this arrangement and his solid reputation as a talented and experienced physician, Amaduni succeeded in reforming existing educational programs by revising the curriculum, instructional methods, and textbooks as well as by establishing better fiscal oversight. He also instituted a tuition system for financially secure families, requiring that they pay an annual tuition for male students. Furthermore, the need for a new building arose when Dr. Amaduni decided to separate the elementary from the secondary school. This goal was realized through the generosity of a local benefactor. Lofty and spacious facilities were constructed for both the boys' and girls' schools.

Hampartzum Amaduni would stay on for a fourth year, establishing a firm educational foundation for the school and inculcating "a strong nationalistic fiber in the character of his pupils."<sup>7</sup> The Roupinian Society in Constantinople sent textbooks directly to Fenese on science, geography, composition, and Armenian history, though the latter would come to haunt Dr. Amaduni, as teaching of this subject was prohibited. The seeds of nationalism had nonetheless begun to take root.

### POLITICAL DEVELOPMENTS

The failure of various Ottoman reform measures to extend equality to all citizens regardless of race or religion and of the half-hearted attempts of the European powers to intercede on behalf of the Ottoman Armenian population, together with continued unequal treatment, double taxation, and usurpation of the lands of the Armenian peasants, stirred Armenian resentment to the surface. By the 1890s the Hnchakian political party had become established in the twin towns. The flow of migrant workers through Constantinople and Smyrna (Izmir), another major metropolitan area, brought back to Everek and Fenese more than money. Workers returned home with banned publications as well as stories about the European and Balkan revolutions and freedom fighters. In the well-connected community, with rooftop walkways, ideas spread quickly and the discussion of national freedom predominated. The school halls themselves served as gathering places for lectures, where the youth heard about the unfavorable decisions made at the Berlin Conference of 1878 regarding the implementation of effective reforms to secure Armenian life and property; the successful liberation movements of Greece and other Balkan countries; and the armed resistance exhibited by the Armenians of Zeitun and Sasun.

It was in 1890 that a Hnchakian field worker—*nom de guerre*, Jirayr (Mardiros Boyajian)—being pursued by



olaydan sonra siyasi tartışmaların açıkça yapılması insanları korkutmaya başladı: “Kiliselereki vaazlarda ve toplantılarda insanlar tedbirli olmaları için uyarıldı.”<sup>9</sup> Yerli Türk halkla ilişkiler de gerilmeye başlamıştı; günlük işleri her zamanki gibi ve adilane yürütmek gittikçe zorlaşıyordu. Tahsilatlar misilleme korkusundan dolayı yapılamıyordu çünkü emniyet teşkilatında genel bir çöküş yaşıyordu. Everek ve Fenese’de yaşayan Ermeni ailelere gelişigüzel yüksek vergiler konmuştu; İstanbul Patrikliği’ne yazılan dilekçeler, umutsuzca içinde bulunan vahim durumu anlatıyordu.

1892, aynı zamanda Dr. Amaduni’nin de hayatında bir dönüm noktasıydı. Tutuklanması, hapse atılması ve gördüğü işkencelerden sonra hayata küsmüş, umutsuzluğa kapılmış halde Fenese’deki görevinden istifa edip İstanbul’a dönmüştü. Tıpkı yaşadığı travmanın sonucunda hayal kırıklığına ve çaresizliğe kapılan Dr. Amaduni gibi, Everek ve Fenese’nin sarsılmış vatandaşlarında da devrimci heyecanlarına dair hiçbir iz kalmamıştı. İkiz mahalleler siyasi konularda sessiz kalsa da 1896 yılında yaşanan geniş çaplı Hamidiye katliamları sonucunda binlerce Ermeni hayatını kaybetti ve Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde mali bir yıkım yaşandı; Everek ve Fenese’de üç gün süren pogromun sonunda bu yığma 60 can ve 42 hane daha eklendi.

Yıllar sonra Ermeniler 1908’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önderliğinde başlayan ve 30 yıl önce Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınan anayasanın ve parlamentonun yeniden yürürlüğe gireceğini vaat eden Jön Türk devrimini sevinçle karşıladılar. Bu coşkuyla, Fenese Rupinyan Derneği tekrar Dr. Amaduni’ye ulaştı ve okulun müdürü olarak görevine devam etmesini istedi. Hünerli doktor bu arada, muhtemelen sevgili eşinin kaybı üzerine rahip olmaya karar vermiş, Mesrob Vartabed Amaduni adını almıştı. Daveti heyecanla kabul etti; bu yeni umutların, yeni başlangıçların zamanı gelmişti.

1909 Nisan’ında Abdülhamid’in destekçileri başarısız bir karşı darbeye kalkıştılar. Bu olay Adana ve çevresindeki kasabalarda, köylerde binlerce Ermeninin öldürülmesiyle sonuçlanan on günlük bir katliamın ateşleyicisi oldu. Katliamlar durduğunda İttihat ve Terakki katliamı kışkırtmakla suçladığı Müslüman ve Ermenileri yargılayıp idam etti. Bu durum Everek ve Fenese’deki Ermenilerin kendilerini yeniden güvende hissetmelerini sağlamadı. Aynı zamanda, sadece Amaduni’de değil, Fenese cemaatinde de bastırılmış bir acının ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Amaduni, Fenese’de müdür olarak bir yıl bile geçirmeyecekti, çünkü “Hem fiziksel hem de zihinsel olarak değişmişti; işin doğrusu, ruh hali insanların [geçmişteki] başarılarını göz ardı etmesine neden oluyordu.”<sup>10</sup> Krikoryan, Amaduni’nin eşinin ölümünden sonra toparlanamadığını, Fenese’ye dönmenin ona acı dolu anıları hatırlattığını söyler. Aslında mahallenin kendisi

de muhtemelen değişmişti ve yaşanan sarsıcı olaylardan sonra toparlanamamıştı. Adana’daki katliamlar korunmasız durumdaki Amaduni’ye karşı Fenese’de beklenmedik bir öfke ve hınç doğmasına neden olmuştu sanki. Çözülemez bir travmanın mağdurlarının böyle bir tepki vermesi, öfkeleri gerçek suçluya yönlendirilemediğinde sık rastlanan bir durumdur.<sup>11</sup> Kırgın olan Dr. Amaduni artık Fenese’den temelli ayrılmıştı. Krikoryan’ın kitabında ondan bir daha söz edilmez ama bu iki mahallenin kaderinin Hampartzum Amaduni’ninkine çok benzediği açıktır.

1908 devrimi ve 1909’daki karşı darbe girişimi Everek ve Fenese’nin gelecekteki güvenliği ve refahı için büyük bir endişe doğurdu. Hükümete olan güven ciddi olarak zarar görmüştü ve halkın bir bölümünde devrimci düşünceler tekrar canlanmıştı. Hınçak partisi yeniden toplantılar düzenlemeye başlamıştı ama artık Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) da onlara katılıyordu. Taşnaksutyun, karşı darbeyi bastırmak için İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmıştı. Her ne kadar aralarında siyasi bir rekabet ve ciddi bir anlaşmazlık olsa da, iki Ermeni partisi ihtiyaç olduğunda mahallelileri korumak için ortak bir cephe oluşturuyorlardı. Kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Büyük Britanya ve Fransa karşısında, Almanya’nın yanında Birinci Dünya Savaşı’na girdi ve Ermeni reformları konusu son kez bir kenara bırakıldı. Hem Taşnaksutyun hem de Hınçak partileri, öz savunma önlemleri alınması gerektiği konusunda gecikmiş uyarılarda bulundular.

1915 yılında Everek ve Fenese’deki tarlaları istila eden çekirgeler mahsulü kırıp geçirmiş, yaşanacak felaketlerin tellallığını yapmıştı. Aynı yıl, 11 Şubat’ta kısa süre önce Amerika’dan Everek’e dönmüş olan Kevork Hampartzumyan (Kevork Defciyan veya Poşların olarak da bilinirdi) evinde bir bomba yapmayı denedi. Fişeği doldururken kazara patladı ve Hampartzumyan’ın ölümüne neden oldu. Patlamayı saklamak mümkün değildi; kısa bir süre sonra birkaç kişi tutuklandı ama sonrasında bombanın tek bir kişinin işi olduğuna inanan Türk yetkililer tarafından salıverildiler. Ancak, kaymakam işin içinde daha büyük bir komplo olduğunu düşünüp soruşturma yapılmasını istedi. Everek ve Fenese’de yaşayan halkın çoğu, çevre köylerdeki de dâhil olmak üzere, sorguya alındı. Birçoğu işkenceyle sahte itiraflara zorlandı. Gittikçe artan korku yüzünden, gizli silahları olanlar bunları karanlıkta çevredeki arazilere gömmek zorunda kaldılar. Ne yazık ki mahalleli Türk çiftçiler bu silahları buldu. Bu durum yeni bir tutuklama dalgasına neden oldu ve mahalledeki Ermeni cemaati paniğe kapıldı. Yerli halk, yetkililerin bunlara sahip olmalarını bölücü faaliyet olarak değerlendirebileceğinden korkarak Everek Mesrobyan Derneği’yle Fenese Rupinyan Derneği’nin yıllar boyunca ikiz mahallelere gönderdiği eğitim materyallerinin çoğunu yaktılar. Sorgulamalar üç ay sürdü ve bittiğinde hâlâ

Turkish officials, made his way to Everek and Fenese for safe haven. Jirayr was a teacher from Hajin who sparked nationalism and political activism in the twin towns. People frequently listened to his lectures in the evenings. As a result many, including women, joined the ranks of the Hnchakian party. This would bring about the first calamity to hit the twin towns as the result of political activity.

The Hnchakian Central Executive Committee planned an episode of mass protests on September 25, 1892 (October 8 by the Gregorian calendar). On that day, party activists posted proclamations in a number of places in the central and eastern Ottoman provinces, including the twin towns. It was made to appear as though the proclamations were from a Muslim revolutionary group. One essentially stated that the rule of the sultans would soon be ending and encouraged people to be brave, while another hinted at an “Indian cure,” stating that it “has a great [effect] on people and makes them aware and receptive . . . . The ignorant and ill willed have forbidden its entry into Turkey. But let everyone be patient. After a while, men from India who are knowledgeable in using this remedy will come to the country of Islam and lead the people in its use. They will then prosecute the ignorant and ill willed men.”<sup>9</sup> In place of the Caliphate of Sultan Abdul Hamid II, British imperialism in India was being invited into the Ottoman Empire.

The government, which eventually uncovered the Hnchakian plot, responded with mass arrests. Approximately 200 suspects were arrested from the twin towns and surrounding areas. Dr. Amaduni was also apprehended, together with several of his teenage students and sent to Angora (Ankara) to be tried. He was imprisoned and tormented for months before he was finally released and granted amnesty, largely through the efforts of his wife, Jirayr, who was also arrested, was eventually executed by hanging in Yozghat in 1894.

The date 1892 became known as “The Year of the Yafta” (Proclamation), and it marked a milestone in the political life of the twin towns. Thereafter, open political discussion was discouraged: “From the pulpits of the churches and at gatherings, the people were cautioned to be prudent.”<sup>9</sup> Relations with the local Turkish population were now strained, and it became increasingly difficult to conduct daily business transactions normally and equitably. Payments went uncollected out of fear of retaliation because of a general breakdown of law enforcement. Heavy taxes were imposed arbitrarily on the Armenian families of Everek and Fenese, while petitions addressed to the Patriarch of Constantinople hopelessly described the dire situation.

The year 1892 also was a turning point in the life of Dr. Amaduni. Embittered and despondent after his arrest, imprisonment, and torture, he resigned from his post in Fenese

and returned to Constantinople. Much like the trauma he experienced, which led to his withdrawal in disillusionment and despair, the last vestiges of revolutionary zeal were likewise eliminated among the traumatized citizenry of Everek and Fenese. Even though the twin towns remained politically quiet, in 1896 during the widespread Hamidian massacres that claimed thousands of Armenian lives and caused financial ruin in the Armenian-populated regions, a three-day pogrom in Everek-Fenese added 60 lives and 42 homes to the devastation.

Some years later, the Armenians rejoiced at the 1908 Young Turk revolution led by the Committee of Union and Progress (CUP), which promised the restoration of the constitution and parliament that had been suspended by Sultan Abdul Hamid II thirty years earlier. It was with such jubilation that the Fenese Roupinian Society once again reached out to Dr. Amaduni, asking him to return as the principal of their school. The able physician had since chosen to become a celibate priest, taking the name Mesrob Vartabed Amaduni, probably as a reaction to the loss of his beloved wife. He accepted the invitation enthusiastically, as this was a time of new hope and new beginnings.

In April 1909, supporters of Abdul Hamid II attempted an unsuccessful counter coup. It triggered a ten-day massacre of thousands of Armenians in the city of Adana and surrounding towns and villages. Once the killings ceased, the CUP tried and executed both Muslim and Armenian agitators judged responsible for provoking the massacres. This hardly reassured the Armenians in Everek and Fenese. It also may have released repressed anguish, not only in Amaduni but also in the Fenese community. He would not last a year in Fenese as principal, as he had “changed both physically and mentally; in fact, his state of mind [drove] people to [dismiss] his [previous] accomplishments.”<sup>10</sup> Krikorian believes that Amaduni never recovered from the death of his wife, and his return to Fenese had evoked painful memories. In truth, the town itself probably also had changed and had never recovered from the earlier traumatic events. The Adana massacres seemed to unleash unanticipated anger and resentment in Fenese against a vulnerable Amaduni. Such a reaction is known to be common among victims of unresolved trauma, when rage cannot be directed toward the actual perpetrator.<sup>11</sup> Broken, Dr. Amaduni would leave Fenese forever. Nothing more is stated about him in Krikorian’s volume, but what is clear is that the fate of the two towns would closely mirror that of Hampartzum Amaduni.

The revolution of 1908 and the attempted counter coup in 1909 raised profound concerns about the future safety and welfare of Everek and Fenese. Trust in the government was





1915'ten önce Everek'te bir kilise töreni

A church service in Everek before 1915

hayatta kalanların sonu halka açık bir alanda asılmak oldu. Sonraki aylarda çoğunlukla siyasi partilerle ilişkisi olan aydınların hedef alındığı yeni sorgulama ve idam dalgaları yaşandı. 1916 yılı boyunca toplam 54 kişi asılarak idam edildi. Bu halka açık idamlara ek olarak daha küçük suçlardan mahkûm olan –ya da tek suçu bir Ermeni erkeği olmak olan– kişiler çok geçmeden polis koruması altında kayboldular ve Kayseri'nin çevresindeki vadilerde öldürüldüler.

4 Ağustos 1915'te vilayette yaşayan bütün Ermenilerin tehciri için resmî bir bildiri yayımlandı. Fenese'de tehcir 16 Ağustos'ta, Everek'te ise 19 Ağustos'ta başladı. Sadece İslam'ı seçenler ve Protestan Ermeniler geride kaldı. İki kafil Kiliya'da, Tarsus'taki tarlalarda birleşti ve Halep'e doğru yola çıktı. Bölgede yaşayan Türklerin gelişigüzel saldırılarına ve hırsızlıklarına maruz kaldılar; bitkinliğe, savunmasızlığa ve hastalıklara kurban gittiler. Çok azı bu korkunç olaydan kurtulabildi.

Savaş 1918'de sona erdiğinde Kayseri bölgesindeki kasabaların çoğunda Ermeni nüfus azalmıştı. Tehcirden muaf tutulan 30 Ermeni aile dışında Everek ve Fenese'de kimse kalmamıştı. Sürgün edilenlerden hayatta kalanların bazıları geri döndü ve

ilk yaptıkları kiliseyi ve okulu tamir etmeye çalışmak oldu. Bir öğretmen komisyonuyla beraber, tek, birleşik bir Everek-Fenese okulu kuruldu. Ödenekleri ve malzemeleri olmadan, zor koşullar altında 125'i kız, 239 öğrenci okula kaydoldu. Çevrede yaşayan Kürtler de okula kayıt yaptırdılar. Ancak 1926 yılında hükümet okulu kapatıp öğrencileri bölgedeki devlet okullarına gitmek zorunda bıraktı. Artık aslen Amerika'da faaliyet gösteren Mesrobyan ve Rupinyan dernekleri, muhtemelen Everek ve Fenese'nin kaderlerini inkâr ederek okulları tekrar açmaya çalıştı. Türkiye'deki hemşehrileri çok geçmeden acı gerçekle onları yüzleştirdi: Okullar bir daha asla açılmayacaktı.

Kiliseler de okulların kaderini paylaştı. Devlet, Everek'teki Surp Toros Kilisesi'ne, mezarlığa ve okullara 1927'de el koydu. Everek'te kalan Ermenilere Fenese'deki daha küçük Surp Toros Kilisesi'ni kullanmaları söylendi. Malları, gençlerine eğitim verme imkânları ve özgürce ibadet etme şansları ellerinden alınan Ermenilerin çoğu gitmek zorunda olduklarını hissediyordu. Fenese'deki Surp Toros Kilisesi'nde son ayın Paskalya'da, 24 Nisan 1960'ta gerçekleştirildi. Bundan iki gün sonra, şiddetli yağmurlar yüzünden kilisenin büyük kubbesi tahrip oldu ve

seriously compromised, and revolutionary thoughts were resurrected among a part of the population. Once again the Hnchakian party began organizing meetings, but now it was also joined by the Armenian Revolutionary Federation (ARF; Dashnaksutiun). The ARF had collaborated with the CUP in suppressing the counter-coup. While there was political rivalry and heated disagreement, the two Armenian parties would form a united front to protect the townsfolk, should the need arise. Soon the Ottoman Empire would be engulfed in World War I as an ally of Germany against Russia, Great Britain, and France, and the issue of Armenian reforms was abandoned for a final time. Both the Dashnaksutiun and the Hnchakian parties belatedly encouraged the taking of measures for self-defense.

In 1915 locusts plagued the fields of Everek and Fenese, decimating the crops and presaging future ill. In the same year, on February 11, Kevork Hampartzumian (also identified as Kevork Defjian or Poshents), recently having returned to Everek from America, tried to make a bomb in his home. While filling the casing, it accidentally exploded and killed him. The explosion could not be concealed; soon, a few individuals were arrested but later released by local Turkish officers who believed the bomb to be the plot of one man. The provincial governor, however, saw a larger conspiracy and ordered a full investigation. Most of the townsfolk of both Everek and Fenese, including nearby villages, were brought in for questioning. Many were tortured into false confessions. Escalating fear compelled those who had concealed weapons to bury them in outlying fields in the dark of night. Unfortunately, these weapons were discovered by local Turkish farmers. This brought forth another round of imprisonments, causing the local Armenian population to panic. Fearing that the authorities might deem their possession subversive, the inhabitants themselves burned most of the educational materials that the Everek Mesrobian Society and Fenese Roupinian Society had sent to the twin towns over the years. The interrogations continued for three months and, for those who still survived, culminated in public executions by hanging. The succeeding months would bring additional rounds of interrogation and execution, mostly of the intellectuals affiliated with the political parties. Fifty-four in all were executed by hanging through 1916. In addition to these public executions, those convicted of lesser crimes—or for just being an Armenian male—soon disappeared under police guard, to be murdered in valleys around Kesaria.

August 4, 1915 brought the official deportation proclamation for all Armenians living in the province. Fenese began its deportation on August 16, while Everek began on August 19. Only those who converted to Islam, along with the Protestant

Armenians, were left behind. The two caravans were united in the fields of Tarsus in Cilicia and then moved on toward Aleppo. They were subjected to random attacks and theft by local Turks and fell prey to exhaustion, exposure, and disease. Very few would survive the harrowing experience.

The war ended in 1918, with most of the towns in the region of Kesaria depopulated of Armenians. Except for the thirty Armenian families that were exempted from deportation, Everek and Fenese were deserted. Some surviving deportees did come back, and their first effort was to restore the church and school. A single, united Everek-Fenese school, along with a committee of teachers, was formed. Under difficult conditions, with neither supplies nor equipment, 239 students enrolled in the school, 125 of them girls. Local Kurds also enrolled. In 1926, however, the government closed the school and forced students to attend local public schools. The Mesrobian and Roupinian societies, now essentially based in the United States, tried to reopen the schools, perhaps somewhat in denial about the final fate of Everek and Fenese. Their compatriots in Turkey quickly pointed to the grim reality: the schools would never reopen.

The churches shared the fate of the schools. The Surp Toros Church in Everek, the cemetery, and the schools were seized by the government in 1927. The remaining Armenians were instructed to use the smaller Surp Toros Church in Fenese. Deprived of their property, the capacity to educate their youth, and the ability to worship freely, many felt compelled to leave. The final liturgy took place in Fenese's Surp Toros Church on Easter Sunday, April 24, 1960. Two days later, torrential rains destroyed the great dome of the church, rendering it unusable. By the latter decades of the twentieth century, the last few Armenians in Everek had died or departed. The physical community was no more. Survivors of the Armenian Genocide moved to Egypt (Alexandria and Cairo), the United States (primarily New York, Detroit, and Los Angeles), Argentina, Lebanon, and Syria in an attempt to rebuild their lives.

The Constantinople Mesrobian and Roupinian societies merged in 1920, only to be quickly dissolved by the Turkish authorities. Both organizations continued to operate independently in the United States until 1956, when they merged to form the Everek-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society. The merger was finalized in time for the 1959 convention, and a new charter was adopted for the organization, with chapters in New York, Detroit, and Los Angeles. Beirut, Lebanon formed a sister chapter after its two societies merged as well.

The preamble of the new charter, written in English, is simple in its language yet telling:



kullanılamaz hale geldi. Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Everek'teki son birkaç Ermeni de ya hayatını kaybetmiş ya da oradan ayrılmıştı. Artık Everek'te bir cemaat yoktu. Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanlar kendilerine yeni bir hayat kurmak için Mısır'a (İskenderiye ve Kahire'ye), Amerika'ya (özellikle New York, Detroit ve Los Angeles'a), Arjantin'e, Lübnan'a ve Suriye'ye yerleşmişlerdi.

İstanbul'daki Mesrobyan ve Rupinyan dernekleri 1920 yılında birleşmiş, ancak bu yeni dernek çok geçmeden Türk yetkililer tarafından feshedilmişti. Bu iki kurum da 1956 yılına kadar birbirlerinden bağımsız olarak Amerika'da faaliyetlerine devam etti ve o tarihte Everek-Fenese Mesrobyan-Rupinyan Eğitim Derneği adıyla birleşti. Birleşme 1959'daki büyük toplantıya kadar tamamlandı ve New York, Detroit ve Los Angeles'daki şubeleriyle kurum yeni bir tüzük kabul etti. Derneklerin birleşmesinin ardından Lübnan, Beyrut'ta da bir kardeş şube kuruldu.

Yeni şubenin kuruluş bildirgesi İngilizce, basit ama etkili bir dille yazılmıştı:

*Yüzyıllar boyunca Türkiye'de, Develi ilçesindeki iki Ermeni cemaati yan yana yaşamışlar, bütün mutluluklarını ve acılarını paylaşmışlardır.*

*Birinci Dünya Savaşı'nın ve tehcirin sonucu olarak dini ve milli kurumlarımızın yanında evlerimiz, yuvalarımız, kardeş Mesrobyan ve Rupinyan eğitim kurumlarımız (derneklerin asıl amacı, bu kurumların standartlarını yükseltmekti) tamamen yok edildi.*

*Everek Mesrobyan Derneği ve Fenese Rupinyan Derneği, iyi eğitim ve yardımseverlik projeleriyle her zaman kendi cemaatlerine hizmet ettiler.*

*Kaderin trajik bir cilvesiyle iki taraf artık tek bir kilisesi olan tek bir cemaat haline geldi ve bir ilkokulun bile devamlılığını sağlamak ayrıcalığından yoksun olarak, ve*

*Atalarımız tarafından eğitim ve hayatta kalan muhtaç kişiler konusunda bize aktarılan sorumlulukları göz önünde bulundurarak, ve*

*Artık Amerika'da ve yurtdışında yaşayan hemşehrilerimizin işbirliğine yönelik çabaları ve aynı amaca yönelik istekleri doğrultusunda takdire şayan çabalarına yanıt olarak,*

*Mesrobyan ve Rupinyan derneklerinin yetkili temsilcileri 17 Nisan 1995'te bir araya geldiler ve bir anlaşma imzalayarak birleşmeye zemin hazırladılar.*

*New York, Detroit ve Los Angeles'taki hemşehrilerimiz bu yeni kurulan Birliğin etrafında toplandılar ve yol gösterici yönetmelikler oluşturdular ve bunları 1 Eylül 1956'da gerçekleştirilen ilk büyük toplantıda kabul ettiler; böylece Birlik kurulmuş oldu.<sup>12</sup>*

Kuruluş bildirgesi bu rakip ikiz mahallelerin fikir birliğine

ve ortaklığa ulaşmak için geçtikleri uzun, zor ve sancılı süreci anlatır. Ayrıca, metinde ne "soykırım" kelimesi geçer ne de bir fail tanımlanır. Hatta, içinde buldukları zor durumun Türk hükümetinin ve kendi Türk komşularının kötü niyetli planlarının değil, kaderin bir sonucu olduğuna dair fikirleri bile nasıl bir inkâr halinde olduklarını gösterir. Geçmişin travmaları çözülememişti.

Yine de, kullanılan dil yeni bir ülkede, yeni bir başlangıç yapma umudunu taşır. Everek-Fenese Mesrobyan-Rupinyan Eğitim Derneği yıllar boyunca soydaşlarına burslar verdi ve hâlâ da buna devam ediyor. Bu birbirine rakip iki taşra mahallesi, Yervant Yergatyan ve Hampartzum Amaduni gibi sıra dışı liderlerle birlikte, eğitim sistemlerini dönüştürme arayışlarıyla kalıcı bir miras bıraktılar.

## NOTLAR

- 1 Bu makaleyi hazırlarken eşim Dr. Marie A. Dakessian'ın araştırma yayın aşamasında yardım ettiğini söylemekten memnununum
- 2 Aleks Krikoryan ve Setrak Karagözyan, *Hışatagaran Everek-Fenesei* [Everek-Fenese Anı Kitabı] (Paris: Everek-Fenesei Mesropian-Rubinian Hayrenaktsakan Varchutiun, 1963).
- 3 Richard Norsigian, *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* (Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society, 1990).
- 4 a.g.y., 88.
- 5 a.g.y.
- 6 a.g.y., 90.
- 7 a.g.y., 98.
- 8 a.g.y., 113.
- 9 a.g.y., 115.
- 10 a.g.e., 101.
- 11 [http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense\\_mechanisms](http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense_mechanisms)
- 12 Evereg-Fenese Mesrobian Roupinian Educational Society, Inc., *By-Laws* (New York: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society, 17 Nisan 1955).

*Throughout the centuries, the two Armenian sections of the county of Develou in Turkey lived side by side and shared all the joys and sorrows of life.*

*As a consequence of World War I and the deportations, our homes and domiciles, as well as religious and national institutions, and our Mesrobian and Roupinian twin educational institutions—the elevation of whose standards had been the primary objective of the two associations—were utterly destroyed.*

*The Mesrobian Association of Evereg and Roupinian Association of Fenese consistently served their respective communities through their fine educational and philanthropic projects.*

*WHEREAS, owing to a tragic stroke of fate, the two sections have now become one community, with only one church, and deprived of the privilege of maintaining even an elementary school, and*

*WHEREAS, having in view the responsibilities transmitted to us by our fathers concerning education and our destitute survivors, and*

*WHEREAS, in response to the commendable aspiration of our countrymen now living in America and overseas for cooperative endeavor and appeals with the same objective.*

*THEREFORE, authorized representatives of the Mesrobian and Roupinian Societies met on April 17, 1955 and prepared the ground by signing an agreement for unification, thereby putting an end to uncoordinated activities.*

*Our compatriots of New York, Detroit, and Los Angeles gathered around the newly organized Union, and endowed it with the guiding principles of by-laws and ratified them at the first Convention, which was held on September 1, 1956, thereby rendering the Union an accomplished reality.<sup>12</sup>*

The preamble traces the long, arduous, and painful journey that these competing twin towns had taken to reach consensus and partnership. Moreover, it neither mentions the word "genocide" nor identifies a perpetrator. In fact, the very notion that fate had shaped their predicament, rather than a sinister agenda conceived by the Turkish government and their own Turkish neighbors, exposes their state of denial. The trauma of the past had remained unresolved.

Yet the language hints at hope for a new beginning in a new land. Indeed, throughout the years the Evereg-Fenese Mesrobian Roupinian Educational Society would fund scholarships for its descendants and does so to the present time. In their quest to transform their educational systems, two

competing provincial towns, together with extraordinary leaders such as Yervant Yergatyan and Hampartzum Amaduni, left an enduring legacy.

## NOTES

- 1 I am pleased to acknowledge the research and editorial assistance of my wife, Dr. Marie A. Dakessian, in the preparation of this essay.
- 2 Aleks Grigorian and Sedrak Garageozian, *Hışatagaran Everek-Fenesei* [Memorial Volume of Everek-Fenese] (Paris: Everek-Fenesei Mesropian-Rubinian Hayrenaktsakan Varchutiun, 1963).
- 3 Richard Norsigian, *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* (Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society, 1990).
- 4 Ibid., p. 88.
- 5 Ibid.
- 6 Ibid., p. 90.
- 7 Ibid., p. 98.
- 8 Ibid., p. 113.
- 9 Ibid., p. 115.
- 10 Ibid., p. 101.
- 11 [http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense\\_mechanisms](http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense_mechanisms)
- 12 Evereg-Fenese Mesrobian Roupinian Educational Society, Inc., *By-Laws* (New York: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society, April 17, 1955).



II. BÖLÜM

## EVEREK TARİHİ

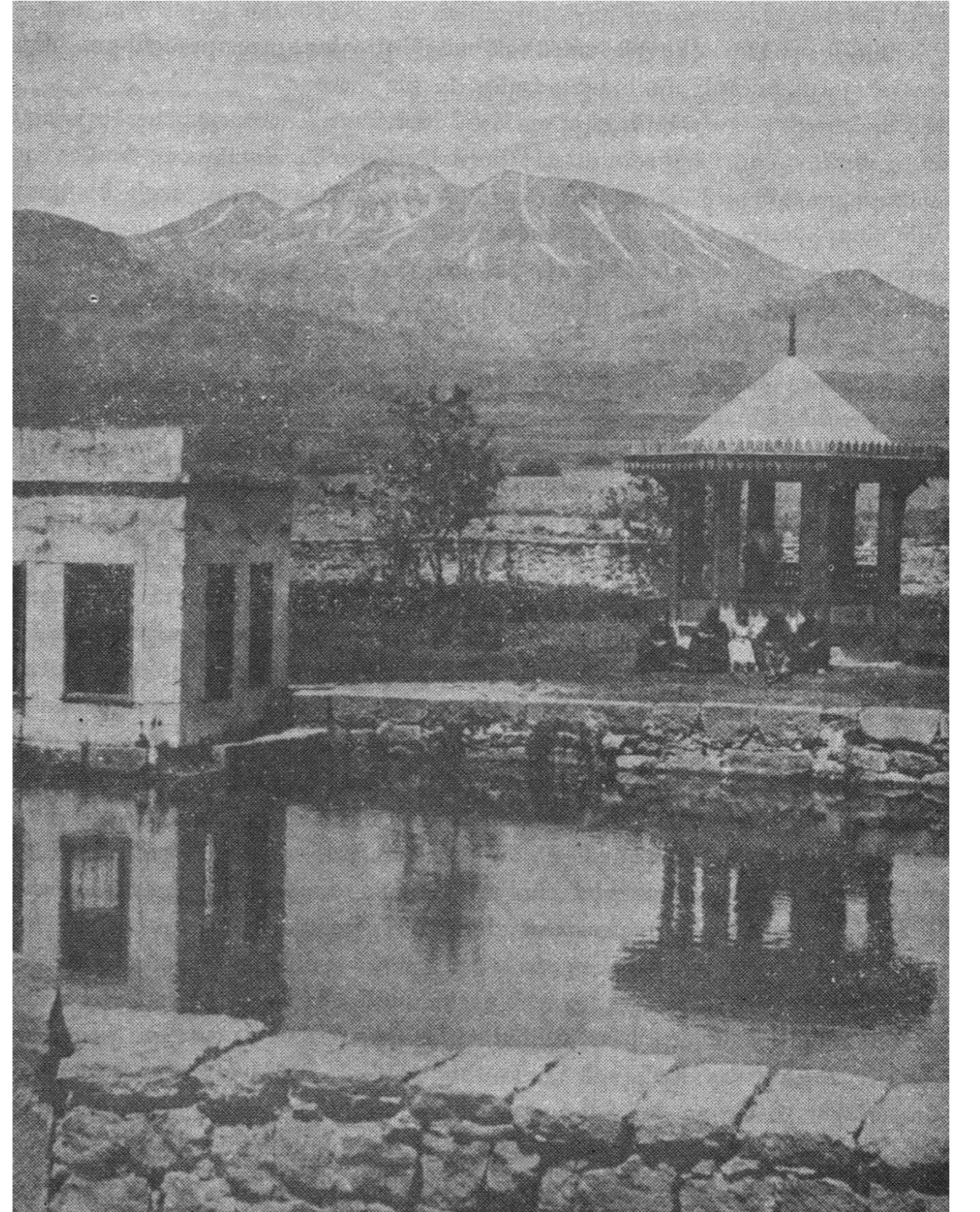
CHAPTER II

**HISTORY OF EVEREK**



- Çeviri, yazarın özgün diline sadık kalınarak yapıldı. Bazı dilbilgisi hataları ve zaman uyumsuzlukları Ermenice metinle uyumlu olması amacıyla olduğu gibi bırakıldı.
- Metinde yazarın kullandığı Türkçe kelimeler hem Türkçe hem de İngilizce çevirisinde italik olarak belirtildi.
- Kullanılan Ermenice kelime ve ifadelerin yanına köşeli parantez içinde Türkçe ve İngilizcesi kondu.
- Özel adlar, yer adları, kurum adları, meslekler ve unvanlar orijinal metinde Türkçe yazılmasına rağmen italik yapılmadı.
- Yerleşim yerleri orijinal isimleriyle verildi. Günümüzde hangi yerleşim yeri olduğu tespit edilenlerin güncel isimleri köşeli parantez içinde eklendi.
- Metin içindeki parantezler yazarın kendisine aittir.
- Metni günümüz okurları için daha anlaşılır kılmak amacıyla bazı önemli gördüğümüz noktaları son notlarla açıkladık.
- Metinde yer alan bütün fotoğraflar tarafımızdan eklendi.

- The text has been translated with a goal of remaining faithful to the author's own writing style. Some grammatical and tense inconsistencies have been kept so as to be coherent with the original Armenian text.
- Turkish words used by the author in the text have been italicized both in Turkish and English translations.
- Armenian words and phrases kept in translations have been presented with their Turkish and English meanings enclosed in brackets.
- Proper nouns, names of places and institutions, and titles have not been italicized in spite of being written in Turkish in the original text.
- Original place names, if identified, have been presented with current place names enclosed in brackets.
- Parentheses used in the translations are in the original.
- Some important points have been explained via endnotes in order to make the text clear for today's readers.
- All photos used in the text have been added by ourselves.





## EVEREK TARİHİ

HAGOP A. ARZUMANYAN

### ÖNSÖZ

Birkaç hemşehrimin ricası üzerine, Everek, Fenese, Tomarza ve çevre köylerin eski ve yeni tarihini, araştırma kabiliyetim yettiğince yazmayı üstlendim.

Bu kitapçık sayesinde yeni nesil, atalarının yaptıklarını tanıyabilecek. Tanrı kuvvet verdiği takdirde bugüne kadar olanları da anlatacağım. İçerikte yalan yoktur, yapılmış işlerdir. Fakat anlatı benim.

Kahire, 1935



Hagop A. Arzumanyan

Hagop A. Arzumanyan

### EVEREK TARİHİ

#### Everek neden Develi olarak adlandırılır?

Yaklaşık 650 yıl önce, Türk akınları sırasında, komutanlar Dev Ali, Hıdır İlyas ve Şeyh Ali vatanımızı büyük bir savaşla işgal ettiler.

O zamanlar Everek'in her tarafında Rumlar yaşardı. Bunların tamamına yakını katledildi.

Everek yakınlarında Rumca adı Ayios Kosmos olan kale Dev Ali'nin eline geçer ve onun adıyla anılmaya başlar. Bugüne kadar kalenin güney tarafında, yaklaşık on dakika uzaklıkta, hâlâ bir Türk köyü mevcut. Türkler buraya Aygozma [Aygözme] der.

Bu kalenin güneyinde bir tepe de var, ki kaleyle beraber genişçe bir vadi meydana getirirler. Bu vadide yahut çukurda temeller vardır. Bu son tepe Everek'ten yaklaşık bir saat uzaklıktadır. Buraya varmak için bir saat tırmanmak gerekir. Dev Ali'nin büyük muharebesi burada meydana gelmiştir. Tepede epeyce eski evler de varmış.

Üç kumandan ilk olarak kaleye saldırarak oradaki insanları katletmişler. Kaleyi ele geçirip kendi adamlarını oraya yerleştirdikten sonra dört bir yanda bulunan bütün Rumları katletmişler.

Eski Everek evlerinin bulunduğu alana Elbiz Öreni denir. Bu bölgede epeyce bir nüfus olmuş. Burada yok ettikleri Gereme adlı bir köy de var. Köyün kilise binası yarım yamalak da olsa hâlâ ayakta. Nihayet tek bir Rum bile bırakmadılar. Sadece 24 saat uzakta bulunan Faraşa [Çamlıca] köyüne ulaşamaz olduğu için girememişler. Türkler bu zaferi kazandıktan sonra, kale civarındaki evlere kendi adamlarını yerleştirmiş, zaman kaybetmeden büyük bir cami de inşa etmişler. Bu cami 650 yılı aşkın bir maziye sahip. İnşa tarihi üzerinde yazılı. Yüksek mevkiye sahip hükümet görevlileri tarihi okumak için camiye ziyaret eder. Ben de gittiğim için bu satırları yazmaya cesaret ediyorum. Zamanın sultanı zafer kazanmış olan kahramanlara aldıkları yerlerin idaresini teslim etmiş, bunlar da nesilden nesile hüküm sürmüştü. Mesela, Kozanoğlu Kozan Dağı'nın, Karsantılıoğlu ise kendi bölgesinin idarecisiydi. Dev Ali ve arkadaşlarının bu cesareti sergileyip o kalenin sahibi oldukları gibi, her bölge kendi kurtarcısının adıyla anılır olmuş. İşte Everek civarı devlet nezdinde Dev Ali kumandanın adıyla hâlâ Develi olarak anılır ve haleflerine Develi Ağaları adı verilir.

Bu kalenin kendi su kaynağı vardı. Türkler kaleyi aldıklarında, suyu kendilerine tahsis ettiler. Kalenin suyu Doğu tarafında bir saat uzaklığa sahip yüksek bir dağdan gelir. Rumlar bu dağdan muhteşem bir su yolu inşa ederek suyu doğruca kaleye getirmiş.

## HISTORY OF EVEREK

HAGOP A. ARZUMANIAN

### FOREWORD

Upon the request of a number of my fellow townsmen, I have taken on, to the best of my research capabilities, the task of writing recent and ancient history of Everek, Fenese, Tomarza, and their neighboring villages.

Thanks to this book, newer generations will be able to know the deed of their forebears. God willing, I will also tell the events up to this day. The contents herein are not made up, they have actually happened. The narrative, on the other hand, is mine.

Cairo, 1935

### HISTORY OF EVEREK

#### Why the district of Everek is called Develi?

Turkish raider commanders, Dev [Giant] Ali, Hıdır İlyas, and Sheikh Ali, invaded our country about 650 years ago as part of a larger military campaign.

Greeks were living all around Everek at that time. Nearly all of them were killed.

When the castle near Everek, called Agios Kosmos in Greek, was captured by Dev Ali, the castle started to be called after his name. A Turkish village ten minutes in distance to the castle, to its south, still stands today. Turks call this village Aygozma [Aygözme].

There is also a hill to the south of the castle, together they comprise a sizable valley. There are foundations inside this valley or the low lying lands. This latter hill is approximately an hour away from Everek. The hilltop is reached after an hour's hike. This is where the great battle of Dev Ali took place. Allegedly, there were also a fair number of old houses on top of this hill.

The three commanders first attacked the castle and slaughtered the people there. Having captured the castle and left some of their followers inside it, they proceeded to slaughter Greeks living all across the area.

The area where old Everek is situated is called the Elbiz Mound. There had been a sizable population there. Nearby had been a village called Gereme, which was destroyed. The



Gereme'deki kilisenin kalıntıları

Ruins of the church in Gereme





Venk Suyu için açılan eski su yolu kalıntısı

Remains of the water channel dug to supply the Venk Fountain

Develi'nin güney tarafında, bir saat uzaklıkta, Tombak adında bir köy bulunur. Suyun yarısı bu köye tahsis edilmiştir. O zamanlar bu köy de kale olarak hizmet vermişti. Bu nedenle Dev Ali'nin takipçilerinden bir kısmı bu köye yerleşmiş. Yürüyerek hemen hemen bir saat uzaklıkta bulunan bu tepeye, sadece bu su yüzünden, köylüler her gün inip çıkarlar.

Bu üç kahramanın mezarları Develi'de bulunur. Her birinin üzerinde kubbeler var. Bu mezarları ziyaret etmiştim. Develi bugün dört mahalle ve 800 kadar sakine sahip. Tombak köyü de 180 haneye sahip. Bu üç kahramanın kümbetleri Everek'ten de görünür.

#### Everek nasıl kuruldu?

Savaş bittiğinde, insanların zanaatkârlara ihtiyacı oldu. Ermeniler ta en başından zanaatla uğraştıkları için, huzurlu bir yer bulmak amacıyla her taraftan göç etmiş. Ağalarla medeni ilişkiler tesis etmiş, Dev Ali'ye katılıp gelenlerin yanına yerleşmeyecek, oradan yarım saat uzaklıkta, aşağıda, su olan vadiye yerleşmişler.

Everek'te baharda karlar eriyip de suların coşkuyla aktığı zaman evlere zarar vermemesi için iki taraflı, bir saat uzunluğunda duvarların inşa edildiği bir vadi vardır. Bu vadinin güneyindeki aşağı ucunda Rumların bir manastırı vardı. Bu

manastır için yarım saat uzaklıktaki yukarıdaki vadiden mükemmel bir su yolu açarak epeyce su getirmişler.

Dev Ali ve arkadaşları bu manastırı yerle bir etmişler, fakat su herhangi bir zarar görmemiş; bugün hâlâ akıyor.

Bölgenin yeni sakinleri evlerini suyun kıyısına yaptılar. Göçmen Ermeniler suyun kuzey kıyısında, Türkler ise güneyinde yaşardı. Sonraki yıllarda halk çoğaldıkça vadinin kuzeyindeki tepenin üzerinden, onun arkasına ilerlediler. Büyük Sokak, Kunduracılar Çarşısı ve oradan kuzeye doğru Kilise Mahallesi, kilise, birinci sınıf bir çarşı olan Yoğurt Pazarı, Uğurlular Mahallesi, Takuşlar Mahallesi, Horminots'un yeni mahallesi kuruldu. Türkler ise o vadinin güney tarafından başlayarak, hemen hemen vadinin çeyrek saat uzaklığında evler inşa etmiş, sonra Ermenilerin bıraktıkları yerden vadinin bu tarafına geçmişler. Böylece ikisinin de evleri yanyana inşa edilmiş. Ermeni Mahallesinde Türklerle, Türk Mahallesinde ise Ermenilere ait hane yok. Türklerin tarafında Haç Dağı olduğundan, o yöne ilerleme imkânı yoktu ve Everek böylece inşa edildi. Göçmenler Pers İmparatorluğu, Tahran, Tomarza, Kayseri ve birçok farklı yerden zaman içinde göç etmiş.

Bugüne dek Persler Barsamlar, Tahranlılar Tarhanlar, Tomarza göçmenleri ise Domarlılar olarak anılır. Bölgenin

church of the village has survived, although only partially. In the end, they did not leave a single Greek alive. The only exception is the village of Faraşa [Çamlıca], which is twenty four hours away, which they could not reach due to its remoteness. Following their victory, Turks settled their followers in the houses around the castle and promptly built a large mosque. This mosque goes back over 650 years. Its date of construction is written on an inscription. High officials representing the state visit this mosque to read its history. I am able to write these [about the mosque] with confidence, because I have visited it myself. The sultan at the time left to those who won the victory the administration of the area, and their descendants have continued to rule it. For example, Kozanoğlu [son of Kozan] was in charge of the Kozan Mountain, and Karsantılıoğlu [son of Karsantılı] ruled over his domain. Like Dev Ali and his followers, who got a hold of the castle, other areas were captured by heroic figures, after whom they were subsequently named. Officially, Develi and its environs are still called Develi after commander Dev Ali, the descendants of whom are called the *Develi Ağaları* [Aghas of Develi].

The castle had its own source of water. Upon taking hold of the castle, Turks claimed the water for themselves. The water comes down to the castle from a high mountain which is an hour to the east. Greeks had built a magnificent aqueduct that brought water directly inside the castle.

There is a village by the name of Tombak, which lies an hour to the south of Develi. Half of the water has been allocated for this village. At that time, this village used to be a castle, as well. Some of Dev Ali's tribe were settled there. Villagers [today] go up and down this hill [of Tombak] daily because of its water, even though it is an hour away.

The graves of the three legendary warriors are in Develi. Each one has a dome over it. I have visited these mausolea. Develi today has four neighborhoods and about 800 inhabitants. Tombak village has 180 households. The three mausolea can be seen from Everek.

#### How was Everek founded?

When the war was over, people needed artisans. Because Armenians had always dealt with crafts, in search of a peaceful place they immigrated from different corners. Having established civilized relationships with the aghas, they still settled down, not among Dev Ali's followers, but half an hour away from them, inside the valley near the water.

Everek has a valley, on either side of which have been built banks to prevent water from damaging the houses when it gushes in the spring time following the melting of the snow. There used to be a Greek monastery on the lower southern end of the valley. They had built an excellent canal

and brought quite a lot of water to this monastery from the higher valley that is half an hour away.

Dev Ali and his comrades demolished this monastery, but the waterway was left intact; it still runs today.

The newcomers built their homes close to the water. Armenian immigrants used to live on the northern bank, and Turks on the southern one. When the number of inhabitants increased in the following years they spread to the opposite side of the hill on the north end of the valley to settle on its foothills there. Büyük [Broad] Street, Kunduracılar [Shoemakers'] Market, and to their north Kilise [Church] Neighborhood, the high-end *Yoğurt Bazaar*, Uğurlular Neighborhood, Takuşlar Neighborhood, and Horminots were newly established. Turks started building houses along the southern bank of the valley, and after having spread half an hour's distance in that direction, they eventually crossed onto the opposite side of the valley wherein Armenians had previously settled. Turks started building from the edge of the Armenian settlement, and thusly, the two [communities] built their neighborhoods side by side. There are no Turkish households in the Armenian neighborhood, and no Armenian households in the Turkish neighborhood. Everek was built because Mount Khach [Cross] on the Turkish bank limited the spread of settlements in that direction. In time, immigrants came from Persia, Tehran, Tomarza, Kayseri, and many other places.

Persians are known as Barsams, those from Tehran are known as Tarhans, and immigrants from Tomarza are known as Domarlıs, to this day. The town quickly grew thanks to the local administrator, who guaranteed freedom of religion and was favorable towards the Christians.

#### Horminots

Horminots is the Greek neighborhood of Everek. Armenians call it Horminots, and Turks Aygosdan. In Greek it is called Hagios Konstantinos. In the wake of the havoc wreaked by Dev Ali and following the peace, the surviving Greeks scattered in different areas returned here to settle in their old neighborhood. There are also around fifty Turkish households here, who have lived harmoniously with the rest.

This neighborhood sustains itself thanks to its waterway that reaches Koçumbar, which was built during the Greek rule. It is situated to the west of the houses of Everek inhabitants, who consider it an area of orchards, even though it is only five minutes away from their houses.

They have their own church and schools, they are hard-working and active people. Some of them go to Istanbul or other centers to save money, and return after four or five years. They are not craftspeople, they make their living through gardening. Those who leave to work in the



idarecisi din özgürlüğü sağladığı ve Hristiyanlara karşı epeyce sevgi dolu olduğu için şehir kısa bir süre içinde dolmuş.

#### Horminots

Horminots Everek'in Rum mahallesidir. Ermeniler Horminots, Türkler ise Aygosdan derler. Rumca adı Ayios Kostantianos'tur. Dev Ali'nin kırımlarından sonra barış tesis edildiğinde, orada burada sağ kalan Rumlar gelerek kendi eski mahallelerine yerleşmiş. Burada Türklere ait elli kadar hane de vardır ve uyum içinde yaşamışlardır.

Bu mahallede Rum hâkimiyeti döneminde, Koçunbar'dan başlayarak inşa edilen su yolu sayesinde mahalle kendi başına yaşar. Everek evlerinin batısında kalır: Beş dakikalık yol olmasına rağmen, oralar Evereklilerin bahçeleridir.

Kendi kilise ve okulları vardır, çalışkan, aktif insanlardır. Bir kısmı para kazanmak için İstanbul veya başka yerlere gidip, dört beş yıl çalıştıktan sonra döner. Zanaatları yoktur, bahçıvanlıkla geçinirler. Gurbete gidenler de bakkalcılık yapar. Son zamanlarda birkaç zengin ortaya çıktı. Andon Ağa tefecilikten zenginleşti, Moskoflu Bodos Ağa, Dövlət Efendi, kardeşi Bodosaki de İstanbul'da zenginleştiler. Güzel evler de inşa etmişlerdi. Dövlət Ağa Rumlar adına Meclis-i İdare üyesi, barışsever bir insandı.

#### Fenese

Yukarıda zikredilen tarihten yaklaşık 200 sene sonra, Fenese'liler Konya taraflarından göç edip buraya geldiler. Vadinin yukarı tarafında, Türk mahallesinin bittiği noktadan itibaren, yukarı doğru ilerleyerek ev yapmaya başladılar. Türkler de Fenese'lilerin bıraktığı noktadan, vadi içinden kuzey-doğuya doğru inşa etmeye devam ettiler.

Everek ve Fenese Ermenileri böylece ikiye ayrılmış, yan yana olmalarına rağmen, Türk mahallesi ortada olduğundan, ayrı kalmışlardır. Surp Toros adında bir kilisesi, Rupinyan adında bir okulları ve çarşıda hatırı sayılır bir mevkileri



Fenese'den genel görünüm. Görünen çan kuleleri Surp Toros Kilisesi ve Protestan kilisesine ait

View of Fenese. The bell towers visible in the photo belong to the Surp Toros Church and the Protestant church

bulunur.

Böylece genel olarak mahalleler şunlar: Fenese Ermeni, Fenese İslam, Everek Ermeni, Everek İslam ve Aygosdan.

Fenese Ermeni mahallesi iki bölgeye sahip: Yukarı mahalle ve Aşağı mahalle.

Everek'te Türklerin dört mahallesi var: Camii Kebir, Camii Cedid, Abdelbaki ve İbrahim Ağa.

Everek Ermenilerinin de dört mahallesi var: Kilise, Takuşlar, Su ve Kasaboğlu mahalleleri.

Everek Ermeni bölgesi 1.000 haneden oluşmaktaydı, bugün ise 30 hane var. Fenese 800 haneye sahipken, şimdi 150 hane var.

Fenese birinci sınıf bir çarşıya sahiptir, çünkü Avşar, Kayseri, Göstere, Zamanti ve Tomarza'dan gelenler ilk buraya uğrar.

Türk ve Rumların kendi mahallelerinde çarşıları yok, fakat Everek ve Fenese çarşılarında Türkler de çalışır.

Everek'in sadece kumaş ve bakkaliye satılan 150 dükkânlık çarşısı *Yoğurt Pazarı* olarak anılır. Büyük sokağın çarşısı da kunduracılıkla geçinen 150 dükkâna sahip. Aralarında demirci, marangoz, berber, terzi ve benzer uğraşlara sahip küçük esnaf da bulunur. Hemen hemen tüm zanaatkarlar Ermeni'dir.

Fenese de önde gelen tüccarları Ermenilerden oluşan bir çarşıya sahip.

En büyük demirci ustaları Fenese'de bulunur. Kunduracı, berber, terzi, marangoz, hepsi de çok kalitelidir.

#### Everek'in sınırları

Everek bölgesi, yürüyerek doğuya üç saat, güneye doğru, Faraşa köyü de dâhil olmak üzere 24 saat, güney-batıya doğru, Karahisar'a kadar altı saat, batıya İncesu'ya doğru dokuz saat, Erciyes Dağı dâhil kuzeye doğru dokuz saat büyüklüktedir.

Bu bölgenin yöneticisi kaymakamdır. Tomarza Everek'e bağlı olmasına karşın özel bir müdürü vardır. Tomarza hakkında daha sonra yazacağız.

Burada, Soysalı'dan çıkarak Ğartin Dağı [Kara Dağı] üzerinden gelen, iki değirmen çalıştırabilecek bollukta bir su akar. Su boyunca köylülerin, hayvanlarının kışlık erzakını temin ettiği büyük bir bataklık oluşmuştur. Kışın kar yağıp da yerler buz tutunca köylüler koyunlarını oraya götürür. Kar yeri kapladığı için koyunlar otlayamaz, fakat otlar, kamışlar vs. epeyce büyüdükleri için onları karın üzerinden yerler. Bu sazlık bölgenin büyüklüğü altı saat karedir.<sup>1</sup>

#### Erciyes Dağı ve Haç Dağı

Erciyes hemen hemen ülkedeki en yüksek dağdır. Birçok kişi burayı ziyaret etmiştir.

Şuşanların İsteban Ağa yedi kez zirvesine tırmanmış, her



Horminots - Aygösten mahallesinde bugün Aslanlı Ev olarak bilinen Rum evi

A Greek house, known today as the "House with Lions", in the Horminots-Aygosdan neighbourhood

city run small shops. A couple of individuals among them have become wealthy in the recent years. Andon Agha got rich through pawn-brokering. Bodos Agha Moskoflu, Dövlət Efendi, and his brother, little Bodos, got wealthy in Istanbul. They built nice houses, too. Dövlət Agha was the Greek representative in the Administrative Council and a peaceful man.

#### Fenese

Approximately 200 years after the aforementioned date, Fenesians immigrated here from around Konia. They started building houses on the upper part of the valley, starting from where the Turkish neighborhood ended. On the other hand, Turks continued building inside the valley and towards north-east, without interfering with houses of Fenese.

Armenians of Everek and Fenese, although side by side, were thus separated by the Turkish neighborhood between them. They have a church dedicated to Surp Toros, a school named after Rupinyan, and a respectable position at the market.

Accordingly, the neighborhoods are generally as follows: Armenian Fenese, Muslim Fenese, Armenian Everek,

Muslim Everek, and Aygosdan.

The Armenian neighborhood of Fenese comprises two areas: Upper neighborhood and Lower neighborhood.

Turks have four neighborhoods in Everek: Camii Kebir [the Great Mosque], Camii Cedid [the New Mosque], Abdelbaki, and İbrahim Agha.

Armenians of Everek have four neighborhood: Kilise [the Church] neighborhood, Takuşlar neighborhood, Su [the Water] neighborhood, and Kasaboğlu [Son of the Butcher] neighborhood.

The Armenian part of Everek is made up of 1,000 households, of which thirty remain. Fenese used to comprise 800 household, whereas it now has 150.

Fenese has a high-end market, because those coming from Avşar, Kayseri, Göstere, Zamanti, and Tomarza first stop by here.

Turks and Greeks do not have a market of their own in their neighborhoods, but there are Turks who work in the markets of Everek and Fenese.

The 150-shop market in Everek that specializes in textiles and groceries is called *Yoghurt Bazaar*. Broad Street market is composed of 150 shops of shoemakers. Among them are





Haç Dağı'ndan günümüz Develi görünümü, arkada Erciyes Dağı

View of modern-day Develi from Khach Mountain, with Mount Erciyes in the distance

seferinde beraberinde başkalarını da götürmüştür.

Biz Evreklielerin bir geleneği vardı: Ağustos'ta, Asdvadzadzin (Meryem Ana) Yortusu'nun Cumartesi akşamı, Evrek'in doğusunda, Fenese'nin güneyinde bulunan ve Haç Dağı olarak adlandırılan küçük bir dağa tırmanır, orada ateş yakardık. Evreklieler bu yanda, Feneseliler diğer tarafta. Herkes o ateşi görmek için dama çıkardı. Halk dam üzerinde, uzun sopalarla meşaleler hazırlar, küçük çocuklar "Haç ağacı yanıyor" diye bağırırdı. Türkler de bize eşlik eder, o günü kendilerine özel kılar, "Çıra yandı" derlerdi.

Evreklieler o gün Erciyes Dağı'na çıkar, orada da ateş yakardı.

\*\*\*

Erciyes Dağı'nın hikâyesine gelecek olursak... Rivayete göre, tufan zamanında, Nuh Peygamber'in gemisinin ucu bu dağın tepesine çarpmış, Nuh bu yüzden dağın ilk olduğunu söylemiş: "Araçın e ays" (bu ilktir) sözü "Erciyes" a dönüşmüş.

Dağın üzerinden kar eksik olmayan üç tepesi vardır. Kar zirveye Ağustos sonunda yağmaya başlar.

Üzerinde bitki bitmez, kumlu bir dağdır.

Evrek tarafı düzlük, Kayseri tarafı ise engebelidir.

Erciyes'in doğusundan yazın Kayseri'ye seyahat ederiz. Yaya olarak dokuz saat sürer.

Güney tarafında yaya olarak iki günde Kayseri'ye

vardığımız güzel bir yol var.

Şimdi İncesu'dan Kayseri'ye demiryolu mevcut. Yolcular tren veya arabayla yapılıyor.

Doğu tarafında da Tekir adı verilen bir yol mevcut. İnsanlar yaza doğru ve bahar başında oraya gider. Bazen birden fırtınaya yakalanıp soğuktan dondukları da olur.

#### İlibe Mahallesi

İlibe, Evrek'ten vadinin diğer tarafına doğru on dakika uzaklıkta, Haç Dağı'na çıkış yolu üzerinde bulunur. Orada Surp Asdvadzadzin adında bir kaya kilisemiz vardır. 150 sene önce Hacın'dan gelen yaklaşık 100 hane göçmen oraya yerleşmiş. Kalaycılıkla geçinirler; yazları çalışmaya köylere gidip, kışları dinlenirler. Çalışkan, hareketli insanlar. Kilisenin kendi ruhani görevlisi var. Hacın ağzıyla konuşurlar.

Evrek ve Fenese'de toplanan parayla vadiden buraya su getirilmiştir.

Sivas Ruhani Önderi, Evrekli Kalfaların Garabed Sırpa-zan, Evrek'e geldiğinde ilgilendi, kiliseyi kazdırdı, derinleştirip ortasına bir de kubbe yaptı. Avlunun dört bir yanına duvar ördürüp, okul için iki üç oda inşa ettirdi, fakat Evrek yakın olduğundan çocuklar Evrek okulunu tercih ederdi.

Her Çarşamba Evrek ve Fenese'den Surp Asdvadzadzin



İlibe'deki kaya kilisesi Surp Asdvadzadzin'e giriş demir parmaklıklarla kapatılmış durumda

The entrance to Surp Asdvadzadzin, the rock church in İlibe, is today closed off with metal bars

also small retailers and craftsmen such as blacksmiths, carpenters, barbers, and tailors. Nearly all of the craftsmen are Armenians.

Fenese has its own market, the leading merchants of which are Armenians.

The greatest blacksmith masters are in Fenese. All the shoemakers, barbers, tailors, and carpenters are also highly skilled.

#### Borders of Evrek

The Evrek area spans a walking distance of three hours eastward, twenty-four hours southward including Faraşa village, six hours towards the south-west until Karahisar, nine hours westward in the direction of İncesu, and nine hours northward including Mount Erciyes.

The administrative head of this area is the *kaymakam* [district governor]. Even though Tomarza is connected to Evrek, it has its own directorate. We will get to Tomarza later.

A stream strong enough to power two watermills reaches here from Soysalı through Mount Ğartin [Kara Dağ]. Along the stream stretches a marshland, from which villagers obtain rations for their animals for the winter. This is where the village folk take their animals to graze when elsewhere is frozen following a snowfall. Animals cannot eat the grass

through the snow but reed and weeds grow tall enough for animals to pick. This wetland is six square hours.<sup>1</sup>

#### Mount Erciyes and Mount Khach [Cross]

Erciyes is nearly the highest mountain in the country. Many people have visited it.

Istepan Agha of the Shushan family has climbed up to it seven times, each time taking with him different companions.

We, the people of Evrek, used to have this tradition: In August, we would climb this smaller mountain to the south of Fenese, called Mount Khach [Cross], on Saturday eve before the day of the Asdvadzadzin Feast [Annunciation of Holy Virgin], and we would build a fire while up there. People from Evrek would be on this side, and those from Fenese would be on the other. Everyone [down in the villages] would go up on their roofs to watch that fire. Villagers would prepare torches from long rods, and small children would shout: "the wooden cross is on fire!" Turks would accompany us, adopt the holiday, and call it "kindle alight."

Evrek folk would also climb up Mount Erciyes that day, and would build a fire there.

\*\*\*

As for the story of Mount Erciyes itself... Tradition holds that during the time of the deluge the tip of Prophet Noah's





Elbiz Aile Çay Bahçesi içindeki tarihi Elbiz Havuzu

The historical Elbiz pool, today within the grounds of the Elbiz Tea Garden

Kilisesi'ne adak ziyaretine gidilirdi.

İlk ruhani görevlisi papaz Der Harutyun, sonuncusu da papaz Der Apel Kalfayan'dı.

### Elbiz Öreni

Burası eski Everek yerleşim yeri. Rumlar evlerini buraya yapmışlar. Türkler buraya Elbiz Öreni (Şeytan Harabesi) adını verir. Ne mezarların, ne de evlerin yeri belli.

### Bılısd

'Bılısd', Elbiz'in Ermeni isimlerinden. Elbiz Öreni'nden on dakika güneyde yer alır. Everek'ten kuzeye otuz dakika sürer. Harika bir suyu var.

'Bılısd' kelimesinin etimolojisini bilmiyorum.

Elbiz kelimesine gelecek olursak; atalarımızın anlattığına göre, bu suyu getiren, depo inşa edip üzerine ev yapanın adı.

Bu su epeyi derinlerden çıkar, kaynağı üç metre derinliğe, depo da üç metre yüksekliğe sahip.

Su bölgedeki bahçelere yeter. Bunca yıldır devamlı akar.

Suda balık veya herhangi bir sürüngen yaşayamaz.

Havuz kırk metrekare genişliğe sahiptir. Kapı açıldığında sadece üç metrelik derinliği kalır. Kapı kapandığında su üç metre daha yükselir. Bu yüzden kapıyı devamlı kapalı

tutardık. Bu üç metrelik yükseklik çevresindeki bahçeleri sulamak için kullanılırdı. Su belli ki kaynağını Erciyes'ten, bir yeraltı suyolundan almakta, fakat görülmüş değildir.

Su değirmen döndürecek kadar boldur.

Bahçelerden yukarıda, ilginç bir konuma sahip. Everek bu suyun kuvvetiyle gurur duyar.

Suyun akışını dikkate aldığımızda, Türklerin bahçeleri susuz kalırdı, dolayısıyla Ermeni, Türk ve Rum üç millet beraberce hükümete başvurmuş, sultandan *ferman* alarak su üzerinde eşit haklara sahip olmuş. Her millet beş gün su alır; beş gün Ermeniler, beş gün Türkler ve beş gün Rumlar art arda kullanır.<sup>2</sup>

Everekliler canları sıkıldığında "Gidip kendimi Elbiz'e atayım" der. Gerçekten böyle olaylar olmuş, bilerek veya kazayla epeyce kişi boğulmuştur.

Başlarda her şey serbestti. Sakin olduğunda herkes pazar günleri yıkanmak için orada yüzerdi.

'Derin Delik' diye adlandırılan suyun kaynağı yüzme bilmeyenleri içine çektiğinde kurtulmak mümkün olmazdı.

1895'te kaymakam bey etrafına duvar ördü, ağaçlar dikti, belediyenin kahve olarak kiraya verdiği küçük de bir ev yaptı.

Su için yayımlanan *fermanın* uygulaması, 1 Haziran'dan itibaren başlar, o tarihe kadar suya pek ihtiyaç duyulmaz.

ark hit the top of this mountain, and hence, Noah declared the mountain to be the first, "Arachin e ays<sup>2</sup>," which later became "Erciyas [Erciyes]."

The mountain has three peaks that are always covered with snow. Snow starts to fall on the mountaintop at the end of August.

The mountain is sandy and with no vegetation.

The foothills towards Everek are flat, while those towards Kayseri are rough.

We travel to Kayseri through the east of Erciyes in the summer. It takes nine hours to walk.

On its south side there is a pleasant road that takes two days to walk to Kayseri.

There is now a railway from İncesu to Kayseri. Travel is done by train or by car.

To the east there is also a road, called Tekir. People go there towards the summer and at the beginning of spring. They do sometimes get caught in a storm and freezing due to cold weather.

### İlibe Neighborhood

İlibe is on the road leading up Mount Khach, at a ten minutes' distance from Everek towards the opposite side of the valley. We have a cave church by the name of Surp Asdvadzadzin there. About a hundred household of immigrants from Hajin settled there 150 years ago. They make their living through tinning; they visit villages in the summer to work and they rest during the winter. They are hardworking and active people. The church has its own cleric. They speak the Hajin dialect.

Water was brought here across the valley by using the funds that had been collected in Everek and Fenese.

During his visit to Everek, the religious leader of Sivas, Reverend Garabed of the Kalfa family, who is from Everek himself, took interest in this church, got its floor dug deeper into the ground and built a dome atop its center. He ordered the construction of a precinct wall and that of a couple of rooms to serve as a school, but because Everek lies at a short distance, children would prefer to go to the school in Everek.

Every Wednesday people would leave Everek and Fenese for devotional visitations to Surp Asdvadzadzin.

Friar Der Harutyun was its first cleric, and Friar Der Apel Kalfayan was the last.

### Elbiz Öreni [Ruins]

This is the ancient settlement of Everek. Greeks had built their houses here. Turks call this area Elbiz Öreni [Devil's Ruins]. Neither the graves nor the houses can be located today.

### Bılısd

'Bılısd' is one of the Armenian names given to Elbiz. It is

situated ten minutes to the south of Elbiz Öreni. It takes thirty minutes to get there from Everek. Its water is wonderful.

I do not know the etymology of the word 'Bılısd.'

As for the word Elbiz: according to our ancestors it is the name of the person who brought the water, built a tank for it, and built his home over it.

The water sprouts up from quite deep underground, its source lies three meters underground and the tank rises up to three meters.

There is enough water for the orchards in our area. It has been springing for all these years.

No fish or other creature lives in this water.

The pool [of the tank] measures forty square meters. When its door is open its depth measures only three meters. With the door closed, it extends another three meters in height. For this reason, we would always keep the door closed. This three meter-height was used to irrigate the surrounding orchards. It seems that the source of the water is an underground stream coming from Erciyes, although it has yet to be seen.

The water runs strong enough to power one mill.

Rising above the orchards, it has an interesting position. Everek takes pride in the power of this water.

Given the direction of the flow of this water, the Turks' orchards would remain unwatered. That is why the three communities, Armenians, Turks, and Greeks, petitioned the government and were able to get a *ferman* [decree] from the sultan guaranteeing them equal rights over the water. Each community uses the water for five consecutive days: five days each respectively for Armenians, Turks, and Greeks.<sup>3</sup>

When people of Everek feel distressed they say "I will throw myself into Elbiz." This carried weight in actually, since, intentionally or unintentionally, many have indeed drowned there.

In the beginning nothing was forbidden. Everyone would go there for their Sunday dip and swim.

It would be impossible for those who did not know how to swim to escape when the source of the water, called 'the Deep Hole,' would suck them in.

The governor built a wall and planted trees around it in 1895, and he added a small building which the municipality would let out to be used as a coffee house.

The decree concerning the water yearly takes effect from June 1 onward, until which time water is not needed much. The water is allowed to run on August 15, on the Saturday eve of Asdvadzadzin Feast, when the fire on Mount Khach burns and the Turks shout '*çıra yandı* [kindle alight]' From then on everybody is allowed to water their orchards. We, Armenians, sell the spare water from our share of fifteen days' back to the Turks for one *mecidiye* per hour. They have more (melon or watermelon) orchards to water. The income thus gathered is then allotted to the school budget. Our



15 Ağustos'ta, Asdvadzadzin Yortusu'nun Cumartesi akşamı, Haç Dağı yandığında Türkler "çıra yandı" deyince su aktı. Artık herkes bahçesini sulayabilir. Biz Ermenilerin on beş günlük payından artan suyu saati bir meciyeye tekrar Türklere satarız. Onların sulayacak daha çok bahçesi (karpuz veya kavun) olur. Böylece oluşan geliri de okul bütçesine tahsis ederiz. Bu kaynaktan yıllık hemen hemen kırk altın paramız olurdu.

15 Ağustos 1915'te Everek Ermenileri sürgün edildi ve sanki bir mucize eseri Bilisd suyu çekildi. Belediye reisi paşanın oğlu Osman Efendi su kaynağını temizlemek isteyerek kapıyı açmış, içindeki, etrafındaki pislikleri temizlemiş, kapıyı kapatmış, fakat havuz dolmamış. Günlerce bekleyip, kapıyı açtıklarında suyun üçte birinin kaldığını görmüşler. Su dört yıl böyle kalmış.

Savaşta sonra sağ kalan Ermeniler dört bir taraftan geldiğimizde, tekrar çalışmaya başladık. O sırada muhtarlık görevi yeniden bana verildi. Gidip suyun bize düşen payına tekrar sahip çıktım. Az bir su ne yapabilir ki? Birden ikinci bir mucize oldu ve su tekrar önceki gibi akmaya başladı. Bu duruma herkes şaşırıyor. "Ermeniler gittiğinde su da gitti, Ermeniler geldiğinde su da geldi" demeye başladılar. Tanrı sürgün günlerimizde Everek Türklerini en azından böyle cezalandırdı. Bu Tanrı'nın bir iyiliği idi ve bu mucize

benim zamanımda oldu. Suyun coşkun bir şekilde akması Mart 1918'de oldu.

Feneseliler ve oradaki Türklerin içme suyu için pınarları yoktu. Vadideki beş veya altı pınar ihtiyaçlarımızı karşılayamazdı. *Fermanda* da Bilisd Suyu'ndan payları yoktu. Bizim zamanın ağalarına başvurdular, onlar da Bilisd Suyu'ndan dört kaynak tahsis etti.

### Ged<sup>3</sup> [Vakıf Suyu]

Bu bir dere değil. Bilisd havuzundan 60 metre uzaklıkta, aşağı tarafta başka bir su daha çıkar. Bu da yukarıdaki havuzun suyundan gelir, onun fazlasıdır.

Atalarımız bu suyun iki tarafına kalın, büyük taşlar dizmiş. Feneseli ve Everekli her aile çamaşırı muhakkak orada yıkar. Çamaşır, paçalar baldıra kadar sıvanıp ayakla yıkanır. Kirli kıyafetleri, yakacak odunu, kazanı sabah erkenden eşeğe yükler, götürür, akşama kadar çalışır, yer, içer, eğlenir ve akşama doğru dönerlerdi. Hane erkeklerinden biri yüklemeye yardım eder, korkusuzca eve dönerlerdi. Evden yarım saat uzakta o güzelim gelinler, kızlar ayaklarıyla çamaşır yıkar, fakat gelip geçen Rum ya da Türkler yan gözle bakmazdı. Başından beri duyulmuş şey değildi gelin veya kızlarımızdan birinin çamaşır yıkarken bir kötülüğe rastladığı. Şehrimizdeki Türk gençleri bir kötülük yapmış değillerdi bize.



Ged Suyu kalıntıları

What remains of the waters of the Ged

yearly earnings from this water source would amount to approximately forty golden coins.

When the Armenians of Everek for exiled on August 15, 1915, the water of Bilisd dried as if by some miracle. Osman Efendi, son of *belediye reisi* [the mayor], opened the door and cleaned the mouth of the spring, but the pool remained empty when he closed the door after having cleaned the outlet. They waited for days, only to see that the water had decreased to one third of its original level. The water level remained like that for four years.

We, the Armenians who had survived the war, returned from different corners of the country and started working again. Once again, I was appointed the *muhtar* [headman]. I set to work and reclaimed our share of the water. Then again, what could one do with such little water? At that time, unexpectedly, a second miracle happened, and the water started running, as it used to, with full force. Everyone was amazed. They started saying that "the water was gone when the Armenians were gone, it came back when Armenians returned." God punished Turks of Everek, at least, in this way during our exile. This was one of God's blessings, and I witnessed this miracle. The running of the water with full power happened in the March of 1918.

Fenesians and Turks who live there did not have a spring for drinking water. The five or six springs in the valley would not suffice. The imperial edict had not extend them any rights over the Bilisd water source. They consulted the contemporary aghas, who went on to allocate four sources from Bilisd water to them.

### Ged<sup>4</sup> [The Vakıf Fountain]

It is not a stream. In the lower plains and at a 60-meter's distance from Bilisd pool, another water springs here. This water too comes from the upper basin.

Our ancestors have lined either side of this water with large hard-wearing boulders. Every household in Fenesa and Everek do their laundry down there. Washing is done by stomping on the clothes with bare feet and cuffs folded up to mid-calf. They would take laundry, firewood, and a cauldron there on a donkey early in the morning, work, eat, drink, and laugh there until the evening, and then return. A man from the household would help the loading, but otherwise they would go and come back without any fear. Stunningly beautiful brides and girls would wash clothes with their feet half an hour away from home, and yet none of the Greek or Turkish passers by would leer at them. It was unheard-of for one of our girls to get harmed. Turkish youth in our town had not done anything evil to us.

To the contrary, familiar passersby or custodians of orchards would come to greet the women washing clothes



Bugün Köşkpınarı olarak hatırlanan Koçhumbarı, Develi'nin su ihtiyaçlarını karşılamak için hâlâ kullanılıyor

Koçhumbar, known today as Köşkpınarı, is still used today to meet the water needs of Develi

and get themselves invited to family meals. Everyone used to live harmoniously.

However, all of that changed with the 'revolution' in 1895,<sup>5</sup> after which nobody went there to do laundry.

### Koçhumbar

Koçhumbar [Köşkpınarı] lies ten minutes below Ged. Another local name for this place must be Gözıpınarı. This plain is 200 meters in length and thirty meters in width and has a nice natural spring.

Water coming from Bilisd goes through this plain on its way to the orchards.

We would go there, people of all ages, every Sunday, and enjoy the meadows. Greek and Turkish neighbors would join us in our merriment.

On Sunday of the Vartavar festival everybody would go out to the orchards in this area. If your neighbor did not own an orchard there, you would invite him to yours. Nearly nobody would remain in the town. Food and drinks would be consumed, songs would be sung, and slings would be set up on branches of walnut trees.

After the 'revolution' started, we were never able to go out, alone or with our families, to the Koçhumbar Plain or to Ged. From then on we had to make do with the small Armenian orchards below, which overlooked our houses.

### The Monastery Area [The Venk Fountain]

As we have previously mentioned, there was a Greek monastery in this valley at the time when Dev Ali was an active warrior. Its springs had healing powers, so houses were built in this area.





Bugün de 'Venk' olarak anılan su  
The pool still known today as "Venk"

Aksine, birbirini tanıyan su yolcuları ve bahçe bekçileri çamaşır yıkayan kadınların yanına gelir, yemeğe davet alırlardı. Herkes sevgiyle yaşardı.

Fakat ne zaman 1895'te 'devrim' oldu,<sup>4</sup> her şey değişti ve ondan sonra kimse orada çamaşır yıkamak için dışarı çıkamadı.

### Koçhumber

Ged'den on dakika aşağıda Koçhumber [Köşkpınar] bulunur. Buranın bir adı da Gözpınarı olmalı. 200 metre uzunluğa ve 30 metre genişliğe sahip bir ovada güzel bir pınar var.

Bılıd Suyu da bahçelere doğru bu ovanın içinden geçer. Her pazar büyük küçük oraya eğlenmeye gider, yeşilliklerde güzel vakit geçirirdik. Rum ve Türk komşular da gelir, muhabbetle eğlenirdik.

Vartavar Yortusu'nun Pazar günü herkes o yöredeki bahçelere eğlenmeye giderdi. Komşun orada bir bahçeye sahip değilse, onu bahçene davet ederdin. Şehirde hemen hemen kimse kalmazdı. Yenir, içilir, şarkılar söylenir, ceviz ağacına ip bağlayıp sallanırdı.

'Devrim' başladıktan sonra, bir daha asla, yalnız veya maale Koçhumber Ovası'na veya Ged'e gezmeye gidemedik. Bize evlere nazır, aşağıdaki küçük Ermeni bahçelerine gitmek kalmıştı.

### Manastır alanı [Venk Suyu]

Daha önce belirttiğimiz gibi, Dev Ali'nin savaştığı dönemde bu vadiye Rumlara ait bir manastır varmış. Buranın suyu hep çok faydalı olmuş, dolayısıyla evler buraya inşa edilmiş.

Manastır kalıntılarını Ermeniler kilise ve adak yeri olarak kullanmışlar. Sonradan Türkler oraya bir medrese inşa etmek istemiş. Medresede *abdest* almak için suya ihtiyaç olacaktı tabii. Ermenilere bir şey demeden medrese inşasına karar verir, çalışmalarına başlarlar.<sup>5</sup> Ermeniler adak yerinin elden çıkacağını fark ettiklerinde mahalle papazıyla babamın annesinin babası, Onbaşların Der Sarkis'e gidip itiraz etmesini, adak yerinin tahrip edilmemesini talep etmesini isterler. Rahmetli papaz, ağaya gideceğine, doğrudan işçilere gidip "Buraya medrese inşa edemezsiniz, burası Hıristiyanlara ait bir adak yeri" der. "Sen de kim oluyorsun kararımıza karşı çıkacak? Medrese binasını yasaklayacak kadar oldun mu sen?" deyip, hiç tereddüt etmeden oradaki ağacın yanına götürür, ağaçtan bir ip sarkıtıp, ucunu papazın boynundan geçirirler. Ermeniler hemen ağaya adam yollar. Ağa yetişerek papazın boynundan ipi çıkarıp onu eve yollar. Kırk gün geçmeden papaz korkusundan ölür. Ermeniler ağaya şikâyet eder. Ağa manastırı ikiye böler: Yarısı medrese için Türklerle, diğer yarısı da Ermenilere verilir. Pınar Türk tarafında kalır. Ermeni tarafından geçen su artık içilmez. Ermeniler büyük,

The ruins of the monastery were used by the Armenians as a church and as an altar. After a while the Turks wanted to build a *medrese* [madrasa] there. Of course, water would have been necessary for performing ablutions at the madrasa. They took the decision to construct the madrasa and set to work without consulting the Armenians.<sup>6</sup> When the Armenians realized that their altar was at stake, they went to the father of my father's mother, the neighborhood friar Der Sarkis of the Onbaş family, and asked him to object on their behalf and to demand that the altar not be destroyed. The friar, bless his soul, instead of going up to the agha, went directly to the workers and told them "This is an altar of the Christians, you cannot build a *medrese* here." They reply by saying "Who do you think you are to defy our will? Do you think yourself powerful enough to ban the building of a madrasa?" and they do not think twice before taking him next to a tree, suspending a rope from the tree, and tying the rope around his neck. Armenians send a messenger to the agha at once. Agha rushes in time to untie the rope and send the friar home. The friar dies of fear in less than forty days. Armenians report this to the agha. The agha divides the monastery into two: one half was given to the Turks for the madrasa, and the other half to the Armenians. The spring happens to remain on the Turkish side. The water that then passes from the Armenians side is no longer drinkable. Armenians build a separate clean basin with four walls from large hard-wearing boulders and start to wash small things and laundry there.

There was a big flood when I was a child. It took away the entire basin, leaving only the section for washing clothes. The latter has been used for laundry to this day.

### The Cemetery

People of Everek call cemeteries *hoghvi*.

Our ancestors established a cemetery in a highly valued part of the town. The cemetery is surrounded by open pastures. There are separate parts for burials and for outings. It has long been tradition to meet up on these pastures on Sundays and play cards.

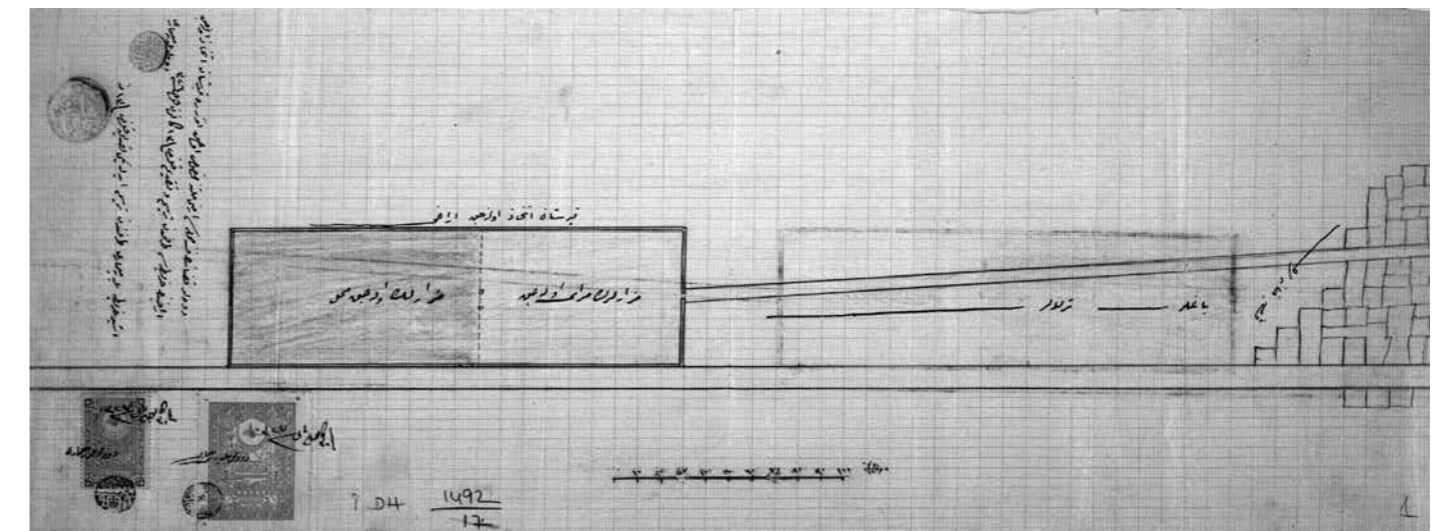
Recently, nearly all of the orchards behind it have been incorporated into the public<sup>7</sup> cemetery. Hence, our cemetery acquired quite a large garden, on all four corners of which were planted willows and sycamores. Large trees met the needs of the church and the school.

Armenians from Istanbul wanted that income bearing real estate be built here. Friar Der Toros did not allow that. A large coffee house was built to the upper area that joins the market by the order of the Patriarchate. The coffee house was lined with shops under it and had a park behind it. Its yearly income was a hundred gold coins.

### Fenese Cemetery

Fenese Cemetery is half an hour away from the church. Because the city was built on stony terrain, the cemetery had to be built at a distance [from the town], which posed difficulties for burials. They only had at the edge of the town behind the fountain [Keşişin Havuzu], small gardens full of willows, where people would spend time on Sundays. Krikor Baba of Herzar would also play spiritual songs and entertain the people.

Once, when Friar Der Yeghishe was leading a funerary procession, Turkish children threw stones at him and had their dog attack him. The friar got veritably angry, returned home to put on a robe with a torn back, and went to see the district governor.



Fenese Mezarlığı arazisi haritası, 12 Şubat 1912

The map showing the land of the Fenese Cemetery, 12 February 1912



dayanıklı taşlarla dört bir tarafı duvarla örerek ayrı, temiz bir bölüm yapar, ufak-tefek çamaşırı orada yıkamaya başlar.

Ben çocukken büyük bir sel oldu. Binanın tümünü aldı götürdü, sadece çamaşır yıkadıkları bölüm sağlam kaldı. Bugüne kadar orası çamaşır için kullanıldı.

#### Mezarlık

Everekliler mezarlıklara *hoğvi* adını verir.

Atalarımız şehrin değerli bir bölgesinde geniş bir mezarlık tesis etmiş. Mezarlık temiz ovalarla çevrili. Defin ve gezinti yerleri ayrı. Pazarları o kırlarda toplanıp iskambil oynamak eskiden beri adet olmuş.

Son dönemde arkasındaki bahçelerin hemen hemen tamamı ücretsiz<sup>6</sup> mezarlıkla birleştirildi. Böylece mezarlığımız genişçe bir bahçeye sahip oldu, dört bir tarafına da söğüt ve çınar ağaçları dikildi. Büyümüş ağaçlar kilise ve okul ihtiyaçlarını karşılıyordu.

İstanbul Ermenileri buraya gelir getiren taşınmazlar inşa edilmesini istedi. Papaz Der Toros müsaade etmedi. Çarşıya bitişik olan yukarı bölüme Patrikhane'nin emriyle genişçe bir kahve inşa edildi. Kahvenin altında dükkânlar, arkasında da park vardı. Yıllık geliri yüz altındı.

#### Fenese Mezarlığı

Fenese Mezarlığı kiliseden yarım saat uzaklıktadır. Şehir taşlık bir arazi üzerinde olduğundan yakın bir yere mezarlık inşa edememiş, defin işlemlerinde sıkıntı çekmişlerdi. Sadece şehrin ucunda, çeşmenin [Keşişin Havuzu] arkasında, söğütlerin dikili olduğu, pazarları halkın vakit geçirdiği küçük bir bahçeleri vardı. Herzarlı Krikor Baba da sazı eline alır, dinî şarkılarla halkı eğlendirirdi.

Papaz Der Yeğişe bir gün mezarlığa cenaze götürürken Türk çocuklar taş atıp, üzerine köpek salmış. Papaz epeyce kızmış, eve gelip, sırtı yırtılmış bir cübbe giyip Kaymakam'ın huzuruna çıkmış.

*Efendim, Ali kehyanın çocukları üzerime taş atdılar, köpekleri hücum ettirdiler, işte cübbemi dahi yırdılar, demiş.*

Kaymakam, Ali Kâhya'yı kaymakamlığa çağırılmış.

Papaz: *Niçün mahallenizin ademlerini terbiye etmiyorsunuz, şu halime bak, komşuluğa yakışır mı?*

Ali Kâhya: *Der Baba, reca ederim, ne ise bir şey dir olmuş, bir daha olacak olur ise ol vakt ne istersen yap.*

Papaz: *Yok, Ali Kâhya, bu sırada gücenmek olmaz. Ben davamdan vaz geçmem. Her vakt yapıyorlar ıdı amma ben vazife edinmeyor idim.*

Kaymakam: *Ali Kâhya, bu edtiyiniz doğru deyil dir. Papaz efendinin her cihetde hakkı var.*

Papaz: *Efendim, evrakımı müddai i umumiyeye gönder ki hukukum müdafaa edilsin.*

Kaymakam: *Yok, papaz efendi, ilk defa muhakemenizi ben*

*göreyim de, eyer bundan sonra olacak olur ise, ol vakt mahkemeye veririz, cezalarını çekerler.*

Papaz: *Emr efendimindir, sana karşı gelecek deyilim ya.*

Kaymakam: *Ali Kâhya, şimdi papaz efendinin cübbesinin parasını tazmin etmelisiniz. Bundan sonra bir daha böyle bir şey yapmamak için komşularınıza tembih etmelisiniz. İşte benim hökmüm bu dır.*

Ali Kâhya: *Papaz efendi, kaymakam beyin emrini icra edeyim. Sana bir cübbe parası vereyim ve böylece bu defalık bu mesele kapansın.*

Ali Kâhya papaza cübbesinin parasını verir ve benzer bir olay tekrar yaşanmaz.

“Bana yalan söyleme diyorlar, gerçi burada yalan yok, sadece cübbemin yırtık olması doğru değildi, fakat ne yapardım? Bunu yapmasaydım, davamı kazanamayacaktım. Konuşmasan üste çıkarlar. Bakın, benzer bir olay tekrar yaşandı mı?”

Kayseri'de tutuklu olduğumuz zaman bana bu şekilde anlatıp devam etmişti:

“Oğlum, mahşer gününde bize muhakeme yok. Bize nerele olduğumuzu soracaklar, biz de Everekli olduğumuzu söyleyeceğiz. Meteris'i geçtin mi, kurtuldun demektir! Zira gelip geçerken birkaç taş yemişsindir.”

#### Tomarza

Hükümet Everek'i Develi Kazası adıyla tanıdığı gibi, Tomarza'yı da Göstere Nahiyesi (Gisistre Kazası) olarak adlandırır.

Everek eskiden beri nasıl bir Rum kazası ise, Tomarza da bir Ermeni yerleşim yeridir. Türklerin akın ettiği dönemde bölge sakinleri Toros Dağlarına çekilmişler. Dev Ali'nin hükmetmeye başlamasından sonra, derler ki Tomarza Gamzara'dan ayrılıp orada kurulmuş.

Ermenilerin 800 hanesi var. Sadece 25 hane kadarı Türk'tür.

Ekrek'ten [Köprübaşı] ayrılmış Türkçe konuşan Ermenilerin yaşadığı Cücün köyü de vardır.

Tomarza'daki Ermenice az çok değişmiş olsa da Klasik Ermeniceyi andırır.

Everek kaymakamlık olunca, Tomarza da nahiye olarak bir müdür tarafından yönetilmeye başladı.

Tomarza'da Surp Asdvadzadin adında muhteşem bir manastır bulunur. Rahip Sarkis, Rahip Parseğ ve Rahip Hovhannes, Episkopos Stepan, Rahip Garabed (Germirli), Rahip Hovhannes, Rahip Taniel, Rahip Garabed ve Rahip Simpat 150 yıl boyunca görev yapmış. Kilisede görev almış papazlar ise Der Toros, Der Krikor, Der Harutyun, Der Hagop, tekrar Der Hagop, Der Harutyun ve Der Krikor olmuş.

Görev yapan siviller ise Kozanoğlu savaşında yüzbaşı olan Sarkis Torosyan Ağa, oğlu Mardiros Efendi, Çorbacı Hacı Hovhannes Ağa, Giragos Ağa, Parseğ, mezar inşa eden Avak



Tomarza'daki Surp Boğos Bedros Kilisesi

The Surp Boghos Bedros Church in Tomarza

*Sir, Kâhya Ali's children threw stones at me, they had dogs attack me; here, they even got my robe torn, he said.*

The district governor sent for Kâhya Ali to be called into his office.

Friar: *Why don't you teach the youngsters of your neighborhood how to behave, look at the state I'm in, what kind of neighborly relations are these?*

Servant Ali: *Father, I beg you, whatever it was it only happened one time, do whatever you will if it ever happens again.*

Friar: *No, Kâhya Ali, this is no longer a personal matter. I will not give this one up. They had been doing this all the time, but I had not taken it personally.*

District Governor: *Servant Ali, what you are asking for now is not right. Friar Efendi has the right [to do as he sees fit] by all means.*

Friar: *Dear sir, send my documents to the public court so that my rights are protected.*

District Governor: *No, Friar Efendi, let me handle your case first here, and if it happens another time, then we will send them to the [public] court and they will get their punishment.*

Friar: *The order is yours, my Sir, how could I to disobey?*

District Governor: *Kâhya Ali, you will have to pay for a new robe for Friar Efendi. You will have to warn your neighbors not to do something like this ever again. This is how I have concluded my judgement.*

Servant Ali: *Friar Efendi, let me execute Sir Governor's order. Let me give you money for a robe and let bygones be bygones for now.*

Servant Ali then hands the friar money for a new robe and never thereafter was there a similar incident.

“They tell me not to lie, not that I have lied in this case, it was just the tear on my robe that was not true, but what was I to do? If I had not done that, I would not have won my case. If you do not speak out, they will undermine you. See, has there ever been such an incident again?”

That was how he put it when we were imprisoned [together] in Kayseri. He added:

“Oğlum [my son], there is no judgement for us in afterlife. They will ask us where we are from, and we will say we are from Everek. Once you are past Meteris, it means you are saved! Because you will have had a few stones thrown at you on the way.”

#### Tomarza

As the government recognizes Everek as Develi District, they have given Tomarza the official name of Göstere Town [Gisistre District].

While Everek has long been a Greek district, Tomarza has been an Armenian district. During the period of Turkish raids, inhabitants of the region withdrew up the Taurus mountains.



Kalfa, Tüysüz Hacı Yeğya, Tad-Avak, Engürilioğlu Sarkis Ağa, Kör Giragos, Zalim, Hekim Artin Ağa, Everek Kilisesi'nin muhteşem 'Kiyamet' tablosunu çizen usta Yenicali Miğdisoğlu Garabed Ağa, Taşhanlı Papaz Der Harutyun, kilisenin damından attıkları Hagop Madağcıyan Efendi, Yemenici Sahag, Mıgırdiç Kalfa, Dede Ağa, Murat (*defecik*<sup>7</sup> işlerdi), Kademlerin Hagop, hanın üzerinde yaşayan Menent Hanım.

Göstere bölgesi doğudan Zamanti Suyuna altı saat, batıdan Girenit [Çaylıca] köyüne altı saat, kuzeyden Ğamber'e [Kamber] on saat, güneyden İmamkulu'na sekiz saat uzaklıktadır.

Bölgedeki Türk köyleri Girenit, Kabaklı, Kelgin [Alakuşak], Örencik, Yamaçlı, Maraçakh [Yazyurdu], Cebir, Çömlekçi, Ardıç, Sülimanlı [Süleymanlı], Sakaltutan, Ğamber [Kamber], Dikir [Çatakdere], Sarı Mehmedli, Hacı Paşa, Eşelit [Eşelik], Şahmelik, Zöten, Süliman Fakı [Süleymanfakılı] ve Melengi [Yenice mezarı].

Ermeni köyleri: Cücün, Söğütlü, Yenice, Ğazlı Gömedi [Yeşilyurt], Yağdı Burun.

Everek bölgesindeki köyler de şunlardı:

Türk köyleri: Tombak, Sarıca, Eksüd [Öksüt], Gaziköy, Soysalı, Senremike, Kızık, Kalpak, Sinelik, Ayvatacı [Ayvazhacı], Madazı [Yazıbaşı], Gömedi, Epce [Epçe], Fıraktın [Gümüşören], Süliman Fakılı [Süleymanfakılı].

Ermeni köyleri: Çomaklı, İncesu, Ğarac Ören [Karacaören], Musahacılı, Taşan [Taşhan], Sazak, Dikme, Karaköy.

Bu köyler gurur duydukları, topluma faydalı, anmaya değer işler yapmıştır.

Atalarımızın kendi aralarında bir Cermak Moru [Ak sakallı] seçme geleneği vardı. Bunun da Çorbacı adında bir üstü bulunurdu.

Çorbacılar Everek yöneticisiyle ağanın himayesinde, görevlerini kolayca yerine getirir ve halkın işlerini görürdü.

### Kurban

Atalarımız Yeniçeriler zamanında kilise avlusunda toplanıp kurban kesemezlerdi. Her papazın evinde kurban eti pişirmesi ve Zadig Yortusu'nda cemaatin o evde toplanıp kurban eti yemesi kararlaştırılmıştı. Everek'teki en büyük mahalle olan Su Mahallesi'nin papazı Onbaşların Der Sarkis, Kilise Mahallesi'nin papazı Der Arakel, Uğurlar Mahallesi papazı Der Artin, Takuşlar Mahallesi papazı Der Simon dönemin papazlarıydı. Cemaatlerinden kurbanlıkları toplar, 'in Pazar günü herkes kendi papazının evine giderek kurban eti yer, çok büyük eğlence olurdu.

Yeniçeri korkusu dindiğinde Sultan "müslim ve gayrimüslim" ilan etti,<sup>8</sup> Türkler de, Ermeniler de rahat etti. Dönemin *kalaycı esnafı* toplandı, her biri epeyce para koydu. Bu paranın faizi her yılın kurban masrafına yeterdi.

Ateş yakan bütün esnaf ortak olmuştu. Başlarında Kalaycıların İsep Ağa, Köse Kalaycıların Hacı Garabed Ağa, Mihcılarının Dövlet Ağa, Berber Kör Artin, büyük babam Terzilerin



Everek'teki Surp Toros Kilisesi, bugün Aşağıeverek Fatih Camii

The Surp Toros Church in Everek; today the Aşağıeverek Fatih Camii

It is said that Tomarza was separated from Gamarza and founded there after the beginning of Dev Ali's reign.

It has a total of 800 Armenian households. Only about 25 households are Turks.

There is also a village called Cücün, where Turkish speaking Armenians from Ekrek [Köprübaşı] had settled.

Armenian spoken in Tomarza, despite minor differences, is reminiscent of Classical Armenian.

When Everek became a district, Tomarza started to be administered as a township by a director.

There is a magnificent monastery by the name of Surp Asdvadzadzin in Tomarza. Father Sarkis, Father Parsegh, Father Hovhannes, Bishop Stepan, Father Garabed [of Germir], Father Hovhannes, Father Taniel, Father Garabed, and Father Sımpat have served there throughout 150 years. Friars Der Toros, Der Krikor, Der Harutyun, Der Hagop, again Der Hagop, Der Harutyun, and Der Krikor, on the other hand, have served in the church.

Ordinary folk who have served there are Lieutenant Sarkis Torosyan Agha, who had fought in the Kozanoğlu [Son of Kozan] war, his son Mardiros Efendi, Hacı [Pilgrim] Hovannes Agha the Chorbaji, Giragos Agha, Parsegh, gravestone-builder Avak, Tüysüz [Bald] Hacı Yeghia, Tad-Avak, Sarkis Engürilioğlu Agha [son of Engürili], Kör [Blind] Giragos, Zalim, Hekim [Doctor] Artin Agha, master-painter of the magnificent "Judgement" scene in Everek Church Garabed Agha son of Mighdis of Yenice, Friar Der Harutyun of Taşhan, Hagop Madaghcian Efendi, who was to get thrown off of the roof of the church, Sahag the scarf-maker, master-builder Mıgırdich, Dede [Grandfather] Agha, Murat *defecik*<sup>8</sup> handler, Hagop of the Kadem family, and Lady Menent, who fought over the inn.

The Göstere area is six hours away from Zamanti River to its east, six hours from Girenit [Çaylıca] village to its west, ten hours from Ğamber [Kamber] to its north, and eight hours from İmamkulu to its south.

The Turkish villages in the area are Girenit, Kabaklı, Kelgin [Alakuşak], Örencik, Yamaçlı, Maraçakh [Yazyurdu], Cebir, Çömlekçi, Ardıç, Sülimanlı [Süleymanlı], Sakaltutan, Ğamber [Kamber], Dikir [Çatakdere], Sarı Mehmedli, Hacı Pasha, Eşelit [Eşelik], Şahmelik, Zöten, Süliman, Fakı ve Melengi [Yenice fields].

Armenian villages: Cücün, Söğütlü, Yenice, Ğazlı Gömedi [Yeşilyurt], Yağdı Burun.

Villages in Everek region are the following:

Turkish villages: Tombak, Sarıca, Eksüd [Öksüt], Gaziköy, Soysalı, Senremike, Kızık, Kalpak, Sinelik, Ayvatacı [Ayvazhacı], Madazı [Yazıbaşı], Gömedi, Epce, Fıraktın [Gümüşören], Süliman Fakılı [Süleymanfakılı].

Armenian villages: Çomaklı, İncesu, Ğarac Ören [Karacaören], Musahacılı, Taşan [Taşhan], Sazak, Dikme, Karaköy.

These villages proudly claim their praiseworthy and beneficial deeds.

Our ancestors had the tradition of electing a *Cermak Moru* [Armenian for while-bearded] from amongst themselves. He would be overseen by a certain Chorbaji.

Chorbajis would function, with ease, under the administrator of Everek and the Agha and they would serve the people.

### Sacrifice

Our ancestors did not use to gather inside the church courtyard to sacrifice animals during the time of the janissaries. They had agreed that meat from the sacrifice would be cooked inside the homes of every priest and for the congregation to gather at the home for Zadig Feast [Easter] to consume the sacrifice meat. The priests at the time were the friar of the largest neighborhood in Everek, Su [Water] neighborhood, Der Sarkis of the Onbaşı family, the friar of the Kilise [Church] neighborhood Der Arakel, friar of Uğurlar neighborhood Der Artin, and the friar of Takuşlar neighborhood Der Simon. They would collect the meat from their congregation's sacrifice, so that everyone could go to the house of their friar on Sunday of Zadig to taste the sacrifice meat as part of a big celebration.

When the fear of janissaries was over and the Sultan declared "muslims and non-muslims,"<sup>9</sup> both Turks and Armenians could breathe a sigh of relief. *Kalaycı esnafı* [tinsmiths] at the time got together, and each of them contributed substantially to a fund. Interest from that money was enough for yearly sacrifice expenses.

Tinsmiths became partners in contributing to the sacrifice. They were headed by İsep Agha of the Tinsmith family, Hacı Garabed Agha of the Beardless Tinsmith family, Dövlet Agha of the Nailmaker family, Blind Artin the Barber, my grandfather Hacı Yeghia Agha of the Tailor family, and Melkon Agha the Tailor. They had sworn to maintain the organization for the sacrifice.

Barbers, blacksmiths, and tailors had joined in with the tinsmiths.

Following the first sacrifice the well-to-do had also distributed gifts. Hacı Yeghia Agha of the Ghuzlar family, Asadur Agha the Elder of the Uğurlar family, Krikor Agha of the Gerekmezler family, "Hacı Yeghia Agha of the Değirmenciler [Millers] family, who was the leading administrator at the time, and others.

Now let us get to the cooking of the meat from the sacrifice. They would get organized for Zadig during the week of Dzaghgazart, which they call *gele geçe*, collect the accrued interest from the collective funds, contribute more themselves if the money is insufficient, and set a *tabak* [plate] in



Hacı Yeğya Ağa, Terzi Melkon Ağa vardı. Kurban düzeninin bu şekilde ilerlemesi için aht etmişlerdi.

*Kalaycı esnafına* berberler, demirciler ve terziler de katıldı. İlk kurbandan sonra zenginler de önemli hediyeler vermişler. Ğuzların Hacı Yeğya Ağa, Uğurların Büyük Asadur Ağa, Gerekmezlerin Krikor Ağa, dönemin ileri gelen idarecisi Değirmencilerin Hacı Yeğya Ağa ve diğerleri.

Gelelim kurbanın pişirilmesine. Zadiğ'de, *gele geçe* dedikleri Dzağgazart haftasında toplanır, paranın faizi ne kadar toplanmışsa alır, eksigi de kendileri tamamlayıp kilise avlusuna *tabak* koyarlardı. Herkes imkânı elverdiğince para atardı. *Tabağın* geliri açığı kapatırdı.

Öküz almak için köylere adam yollanırdı. Gidenler on bir öküz alır, şehirde kalanlar da odun, yakacak hazırlardı. Kutsal Cumartesi'ye kadar her şey hazırlanmış olurdu. Kutsal Perşembe günü Papaz Der Harutyun "Bugün Odunliva" der, ayinden önce kiliseden çıkar, küçük çocukların eline birer odun verir, "Bunu Der Toros'a götürün yıkasın, çünkü bugün Odunliva" derdi. Der Toros tabii ki kızar, çocukları kovalardı.<sup>9</sup>

Papaz, Vodunliva [ayak yıkama] töreninin sonunda, ayinin son duasını sandalye üzerinden okurdu. Güçlü kuvvetli dört genç sandalyenin dört ucundan tutup, papaz üzerinden kaldırırdı, "Söyle bakalım, Zadiğ ne zaman?" der, "Yarın değil, öteki gün" cevabını alınca indirirlerdi.

Cumartesi herkes satın aldığı öküzü kilise avlusuna getirir, ayin erkenden bittikten sonra papazlar törenle avluya gelir, öküzlerin boynuzlarına mum yapıştırır ve kurban kut-sama törenini yapardı.

Kasaplar alet-edevat hazır dışarda bekler, ayin bittikten sonra her biri bir öküz çeker, yere yatırıp kesmeye başlardı.

Yaşlı *dedeler* ise hücrelerde önlerinde masa, eti doğramak için bekler, kadınlar kilise avlusunda oturmuş soğan doğrardı.

Gençler sepeti eşeğe bağlar, mahalle mahalle gezer, ufaklıklar onların önüne düşüp "kurbanlıkları getirin" diye bağırırlardı. Her evden durumuna göre soğan, yarma, tereyağ toplarlardı.

Akşama herkes hazır olurdu. Her esnafın çırağı birer mangal hazırlar, pişirme işine gözcülük ederdi. O gece büyük eğlence olurdu.

Hacı Villerin Hacı Hagop Ağa yere serilmek üzere hasırları hazırlardı. Adam bu yıl kurban olacağına dair haberi almaz köylerden gelen tüm hasırları kendi hesabına alır, pazar sabahı kilisenin geniş avlusu hasırlarla süslenirdi.

Kurban eti almaya her evden biri et, diğeri *keşkek* için iki kapla gelinirdi.

Ayin bitene kadar evlerin kurban da tamamlanmış olurdu.

Ayinden çıkanlar kilise avlusuna serili hasırlara oturur. Herkes evinden peçete, çatal, kaşık getirmiş olur, zengin fakir yan yana oturur, yemeği beklerdi.

Ayini yöneten papaz mugannilerle okul önündeki yüksek

yere çıkar, orada son duayı okur ve yemek dağıtımını başlardı. Kurban etini pişirenlerin çırakları yan yana dizilir, kazandan kurbanı doldurdukları gibi elden ele birbirine verir, oturanlara verilecek yere yollarlardı. Her köşede biri eti ve keşkeği ayrı ayrı dağıtır, herkes doyana kadar böyle devam ederdi.

Herkes memnun olmuş ve sevinç içinde eve dönerdi.

Bir defasında fakirin biri "Bizde olmadığı için geldik, peki ama Ğuzların Hacı Parseğ Ağa neden gelmiş?" demişti. Bu söz kulağına gelince, Hacı Ağa da ayağa kalkıp "Kardeşlerim, ben de bu kurban etine fakirim" diye cevap vermişti. Epeyce para harcamıştı. Halk bu sözden memnun kaldı. Kendileriyle yemek yemeğe layık olduğunu söylemek istiyordu.

İlibe fakir bir Ermeni mahallesi. Everek'ten on dakika uzaklıktaki Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yakınındadır. Everek *esnafı* kurban pişirmekten mahrum kalmamaları için her sene et, tereyağ vs. verirler. Böylece onlar da kilisede pişirip kurbanın keyfini çıkarırdı.

Türk zenginlerine, kaymakama, kadıya ve diğer hükümet görevlilerine de kurban eti gönderilirdi.

Nihayet kurbanı hazırlayanlar da oturur yerd. Bundan sonra dışarıda toplanan Türk ve Rum fakirlerin kapları da doldurulur, ayırım yapılmazdı.

Yemek bitince hamama gidip yıkanılır, bayramlık kıyafetler giyilirdi.

Kurban hazırlamanın muhteşem bir şey olduğunu görünce, kunduracılar da para toplayıp Surp Yeğya Yortusu'nun Cumartesi ve Pazar günü törenlerle kurban hazırlamaya başlardı.

Böylece yılda iki kere halk kardeşçe bir sofraya etrafında toplanırdı. 1895 yılına kadar böyle devam etti. Bu tarihten sonra kesildi. 'Devrim' ortaya çıktığında hükümet artık bize şüpheli gözüyle bakmaya başladı. Bize olan güveni günden güne azalan hükümet verdiği ayrıcalıkları geri almaya başladı. Her taraftan kötülük, kırım, rahatsızlık. *Esnaflar* sahip olduklarını satmaya başladı. Kazanlar, tepsiler, her şey, para dâhil yok oldu ve bir matem göstergesi olarak artık törenlerle kurban kesmek istemediler.

#### Feneselilerde kurban

Fenese ve Everek'in birbirlerinden ayrı olmalarının sebebi, daha önce de bahsettiğim üzere, bizde bir Türk mahallesinin olmasıydı. Bu yüzden bizde işler ayrı ayrı olmuştur: Okul ayrı, kilise ayrı, kurban ayrı, çarşı ayrı.

Evereklilerin kurban hazırladığını görünce onlar da hazırlardı. Everek'te kurban olduğunda, kendilerinde de olsun diye istişare eder, tertiplerlerdi. İyi niyetli bu kıskançlık Everek ve Fenese arasında her zaman olmuştur.

İhtiyaç olan eti onlar da İlibelilere verirdi.

Burada bir şey anlatmak isterim.

Açgözlü bir Everekli, Fenese'nin kurbanı erken

the courtyard of the church. Everyone would leave money there according to their means. Money from the plate would meet the gap.

Men would be sent to the nearby villages to purchase the ox. They would buy eleven oxen and those who would stay in town would pile firewood. Everything would be set by Holy Saturday. On Holy Thursday Friar Der Harutyun would announce "Let it be Odunliva [Firewood-wash] today," would leave the church before the liturgy, distribute small pieces of firewood to kids and tell them "Take this to Der Toros so that he washed it, because today is Odunliva." Der Toros would, of course, lose his temper and run after the kids.<sup>10</sup>

At the end of the Vodunliva [feet-washing] ritual, the friar would recite the last prayer of the liturgy from on top of a chair. Four strong youngsters would hold the chair and raise it with the friar on top of it, ask him "Come on now, when is Zadiğ?" and would put him down when they would hear the answer "The day after tomorrow."

The collectively-bought oxen would be brought inside the church courtyard; the friars would arrive with a ceremony following the early liturgy, they would put wax on the horns of the oxen and consecrate it.

The butchers would be waiting outside with their utensils ready, and would each grab an ox, bring it to the ground, and begin slaughtering it.

Old *dedes* [grandfathers] would be behind tables in the cloisters waiting to cut the meat, while women would be seated in the courtyard slicing the onion.

Youngsters would tie a basket to a donkey and take it from neighborhood to neighborhood, with kids in front of them yelling "bring on the sacrifice." They would collect, depending on the household, wheat or butter.

Everybody would be ready in the evening. Apprentices of every tradesmen would have set up a brasier and would be overseeing the cooking. That night would be a grand celebration.

Hacı Hagop Ağa of the Hacı Viller family would prepare the mats to be spread on the floor. He would begin reserving all mats coming [into town] from the village under his name the moment he would hear the news that the sacrificial ritual would be held, so that the large floor of the church courtyard could be beautifully arranged.

Every household would send two bowls to fetch the sacrifice, one for the meat and the other for the *keşkek* [wheat barley].

By the end of the liturgy the sacrifice for the households would have been prepared.

Those who would come out of the liturgy would sit on the mats in the courtyard of the church. Everyone would have brought their napkins and cutlery, and the rich would

be seated together with the poor while they would await the food.

The priest who would lead the ritual, together with the singers, would ascend the hill in front of the school to recite the last prayer, thus the distribution of food would begin. The helpers of the cooks would line up, so that bowls could be filled and handed on along a chain to reach those who are seated. In each corner meat and barley would be separately distributed, and this would continue until everybody would be fed.

Everyone would return home contented and pleased.

A poor soul once said "We are here because we do not have it at home, but why is Hacı Parsegh Agha of the Ghuzlar family here?" Upon hearing this, Hacı Agha rose up and responded "Brothers, I am in need, too, when it comes to sacrifice meat." He had spent quite a bit of money (for the sacrifice). People were pleased by this answer. He had meant that the people were worthy of his company.

İlibe is a poor Armenian neighborhood. It is in the vicinity of Surp Asdvadzadzin Church, which is ten minutes from Everek. The *esnaf* [tradespeople] of Everek contribute to the sacrifice with meat, butter, etc. in order not to be excluded from the sharing of the cooked sacrifice meat. That way they, too, can partake in the cooking and enjoy the sacrifice meat at the church.

Meat from the sacrifice would also be sent to well-off Turks, the district governor, the judge, and other government officials.

Finally those who would prepare the sacrifice would sit down to eat. After that bowls of the poor Turks and Greeks who would have gathered outside would be filled, without discrimination.

Once the feast is over people would wash themselves at public baths and put on the special holiday outfits.

When they realized what a magnificent celebration it is to prepare sacrifice, shoemakers, too, started raising money to organize sacrifice rituals for the Saturday and Sunday of the Surp Yeghia Holiday.

Thusly, two times a year people would gather brotherly around a meal. This continues until 1895. Thereafter it stopped. When the 'revolution' came about the government started doubting us. With its confidence in us reduced by the day, the government started to take back the privileges it had extended. Evil, massacre, unease all around. The *esnaf* began selling what they owned. Cauldrons, trays, everything, even money, disappeared and as a gesture of their mourning they did not want to perform sacrifice anymore.

#### Sacrifice among the People of Fenese

The reason why Fenese and Everek are separate from one another, as I have previously mentioned, is that we also had





Fenese'deki Surp Toros Kilisesi kalıntıları

Ruins of the Surp Toros Church in Fenese

yediğini düşünüp, önce oraya gitmeye, sonra da gelip Everek kurbanına yetişmeye karar verir. Gittiğinde görür ki Feneseliler kurbanı yemiştir. Everek'e geldiğinde onların da kurbanı bitirdiğine şahit olur. Mecburen oturup hizmetlilerle birlikte yer. Ona neden halkla yemediğini sorduklarında "Kardeş, hiç sorma, anlatmaya kalksam altından iyi bir şey çıkmaz" der.

- Anlat bakalım, ne olacak, biraz güleriz, derler adama.

- Orada kurbanı daha erken yediklerinden kalktı Fenese'ye gittik, sonra gelip burada da yemek için. Bir de ne göreyim, Feneseliler kurbanı yemiştir. Onların hizmetlileriyle yiyecektim ama işime gelmedi. Everekli olarak, Everek'te kurban varken Feneselilerin hizmetlileriyle kurban mı yeydim? Çabucak Everek kurbanına yetişmeyi düşündüm. Geldiğimde onların da bitirdiğini gördüm. Aç kaldım, sizin yemek saatinizi bekledim, sizinle birlikte yemek için. Başıma böyle bir şey geldi. İki kurban yemek için yola çıktık, ancak birine yetişebildik.

Hizmetliler şöyle der:

- Bu ne açgözlülük? Biz halka iki kere kurban eti veririz. Aç kalan olursa üçüncüsünü de veririz. Aptal çocuk, senin

yemenle mi bitecek bizim kurban? İstediyin kadar yeseydin. Şuna istediği kadar et var lan, doyana kadar yesin...

Bu Everek ve Fenese'de bugüne kadar anlatılan bir şaka olur. Böyle bir şey olduğunda Everekliler "Fenese'nin kurbanı gibi oldu", Feneseliler de "Evereklinin kurbanı gibi oldu" der.

#### Tomarzalıların kurbanı

Tomarzalıların, köylerinin batı ucunda, içinde Asdvadzadzin'e adanmış, eskiden kalma, yarı harabe bir kilisesi de olan bir mezarlıkları vardır. Ölmüşleri için kurban veya başka etkinlikleri olunca orada toplanıp eğlenirler. Asdvadzadzin Yortusu manastırın günü olduğundan her yerden hacılar gelir. Bu yüzden mahalledeki Surp Bedros Boğos Kilisesi'ni kapatan ruhaniler manastırda dua eder. Ayinden sonra ileri gelenler ruhaniler tarafından yemeğe davet edilir.

Surp Haç Yortusu'ndaysa manastırı kapar, ibadet ve eğlence için mahalle kilisesinde toplanırlar. Mahalle sakinleri, manastır ruhanilerini misafir eder.

Bir keresinde Surp Haç Yortusu'nda Tomarza'daydım. Manastırın misafiri olduğumdan Tad-Avak Ağa'nın evine davet edildim. Rahip Kevork ve Papaz Hagop arkadaşlarımdı.

a Turkish neighborhood. That is why we have handled all dealings separately: separate schools, churches, sacrifices, and markets.

Having seen that the people of Everek prepared a sacrifice, they would prepare theirs. When sacrifice would be performed in Everek, they, too, would organize it. This goodwill jealousy has always existed between people of Everek and Fenese.

They too would distribute some of the meat to those in need in İlibe.

I would like to relate something here.

A greedy person from Everek, thinking that sacrifice meat is eaten earlier in Fenese, once decides that he would first go there and then come to Everek in time for the sacrifice here. He goes there only to see that the people of Fenese had already consumed their sacrifice. When he comes to Everek he witnesses that these people, too, have finished their sacrifice. Reluctantly, he sits down to eat with the servants. When they ask him why he did not eat with the people, he replies "Do not even ask, brother, nothing good will come out if I begin to tell you."

- Do tell, let us be the judge, at least we may laugh a little, they tell him.

- I got all the way to Fenese because they eat their sacrifice earlier, so that I could return to eat later here. What shall I see? People of Fenese had already eaten their sacrifice. I would eat together with their servants, but I did not feel like it. How could I eat sacrifice with the servants of Fenese as an Everekian, when there is sacrifice to be held in Everek? I thought I could hurry to catch the sacrifice in Everek. When I arrived, I saw that they had also finished eating. I was left hungry, and I waited for your meal time to join you. This has been my experience. I set out to eat two sacrificial meals, and could barely make it to one.

The servants say to him:

- What greed! We give people the meat from the sacrifice twice. If some remain hungry even a third time. You fool, did you think that your portions would deplete our sacrifice meal? You should have eaten however much you pleased. Hey man, give this one here as much meat as he wants, let him eat until he is appeased...

And so this becomes a joke that is told to this day in Everek and Fenese. On occasion, people from Everek will say, "It was like a Fenese sacrifice," and people of Fenese will say "This has been like an Everekian sacrifice."

#### Sacrifice among the people of Tomarza

People of Tomarza have at the western end of their village a cemetery with an ruinous ancient church dedicated to Asdvadzadzin. They gather there for sacrifices after their

diseased ones or for other organizations and they enjoy themselves. Because Asdvadzadzin Feast is the holiday of that monastery, pilgrims from everywhere gather there. That is why the clerics of the Surp Bedros Boghos Church in the center of the neighborhood lock the church and come to this monastery to pray. Following the liturgy, the prominent members of the congregation are invited to dinner by the clergy.

On Surp Khach Holiday, on the other hand, the monastery is closed, and prayers and celebrations are held at the neighborhood church. The inhabitants of the neighborhood host the clergy of the monastery.

I was in Tomarza once during Surp Khach Holiday. Because I was a visitor at the monastery, I was invited to the house of Tad-Avak Agha. Friar Kevork and Father Hagop were friends of mine. While the food was being prepared, and right before the prayer, Avak Agha brought the keys to his shop and his creditor's ledger to be consecrated. We sat down to eat after the clergymen consecrated them.

The district governor had received money for the problem with the inn, and asked the neighborhood representatives what he could do in return. They asked the district governor to appoint me to revise the books kept by boards of trustees in Tomarza. The district governor at once sent me to do this job. I was only able to get in order the books of the trustee boards of four neighborhoods by working day and night. During that time, I lived with the clergy at the monastery for about seven weeks.

We would eat lentil and *gendime* soup during lent, and hadabur<sup>11</sup> at other times. Due to shortage of vegetables people of Tomarza would generally prepare their meals with legumes instead. They would not eat much. They would eat the fruits brought to me by our neighbors with great appetite, for they would often not have much in the way of fruit.

The clergy of the monastery of Tomarza would lead meditative lives and would have strong rhetorical skills. They would enable enlightened people to emerge from among the peasants by educating the children of the village in the monastery. They also trained highly educated friars. Among them was Mister Sarkis from Söğütlü, who was the friar of Musahacı. This well-mannered friar passed away in Damascus in 1918. While reciting hymns at the church in Kadem,<sup>12</sup> people there had lend me his personal book of prayers.

#### The first ruler of Everek: Hacı Yeghia family

My father's great great grandfather Hacı Yeghia came from Kayseri to Develi Oğlu to work as the agha's tailor in 1630 and ended up settling down in Everek.



Yemekler hazırlandığı sırada, dua okunacakken, Avak Ağa okunması için dükkânın anahtarlarıyla alacaklı defterini getirdi. Ruhaniler bunları kutsadıktan sonra yemeğe oturduk.

Han meselesi nedeniyle bir miktar para alan kaymakam, muhtarlara buna karşılık ne yapabileceğini sormuştu. Onlar da beni kilise mütevelli heyet defterlerini tashih etmem için Tomarza'ya göndermesini istedi. Kaymakam, bu çalışmayı yapmam için beni derhal Tomarza'ya gönderdi. Sabah akşam çalışıp dört mahallenin mütevelli heyet defterlerini ancak düzene sokabildim. Bu sürede, yaklaşık yedi hafta, manastırda kalarak ruhanilerle yaşadım.

Perhiz zamanlarında mercimek ve *gendime* çorbası, diğer günlerde ise hadabur [pilav] yedik. Tomarzalılar su kıt olduğundan sebze yerine genellikle baklagillerle yemek hazırlardı. Az yemek yerlerdi. Bizim mahallelilerin bana getirdikleri meyveleri büyük bir iştahla yerlerdi, fazla meyveleri de olmazdı.

Tomarza manastırının ruhanileri kutsiyet içinde yaşayan, kuvvetli hitabet özelliklerine sahipti. Köylü çocukları manastırda eğiterek köylüler arasından da aydınlanmış kişiler yetiştirirlerdi. Eğitim sahibi papazlar da yetiştirdiler. Musahacı papazı olan Söğütülülü Baron Sarkis onlardan biriydi. Bu güzel huylu papaz 1918'de Şam'da vefat etti. Kadem Kilisesi'nde ilahi okurken, oradakiler ona ait dua kitabını kullanmam için bana vermişlerdi.

#### Everek'in ilk yöneticisi: Hacı Yeğya sülalesi

1630 yılında babamın büyük babasının büyük babası Hacı Yeğya Ağa, Kayseri'den Develi Oğlu'na ağanın terziliğini yapmak için gelip Everek'e yerleşmiş.

Orada üç kız, üç oğlan çocuğu olmuş. Kızların adını hatırlayamıyorum, fakat erkeklerin isimleri Mıgırdiç, Sarkis ve Hovhannes.

Babamın yaşadığı ev köyün ucundaymış. Evi ağa ailemize hediye etmiş.

Babalari öldükten sonra üç evlat da ağanın terzisi olarak kalmış.

Mıgırdiç bizim dedemiz. Sarkis, Köselerin Terzi Kırkor Ağa'nın, Tembel Dedelerin Hovhannes de Anapellerin Boğos Ağa'nın büyük babası.

Bu aile Everek'te önemli bir konuma sahip olmuş.

Diğerlerini geçip sadece atalarım hakkında yazacağım.

1790 yılında büyük babamın büyük babası Mıgırdiç Dede ağalarla muhabbetle yaşamış, onların terzisi olmuş, hemşehrilerinin ihtiyaçlarını huzurla halletmiş.

Bizim büyükbabamız olan Tuma kendi çocuğu.

Tuma Dede 1760'ta doğmuş, Develi Oğlu'nun terzisi olmuş. Genç yaşta ölmüş, zanaatını eşi Altun Hatun devam ettirmiş. Yeğya ve Mıgırdiç adında iki çocukları olmuş.

Babamın babası Yeğya 1792'de, Mıgırdiç 1796'da doğmuş.

Hacı Yeğya genç ölmüş, fakat Mıgırdiç 95 sene yaşamış. Çoğu kişi onu halen hatırlar. Hacı Ahmet Ağa'nın terzisi olan Hacı Yeğya imkânları dâhilinde hemşehrilerine yardım etmiş. Dört çocuğu olmuş: Tuma, Garabed, Arzuman ve Maryam adında bir kız. Eşinin adı Tamam'dı.

Tuma 1882'de Hacı'nın ruhani önderi Episkopos Bedros tarafından papaz takdis edilerek Der Garabed adını aldı. Gazlı Gömedi'nin papazıydı. Burada on yıl papazlık yaptı. Çalışkan ve imanlı olduğundan daha sonra Episkopos'un emriyle ruhani önder vekili olarak Niğde'ye atandı. Der Garabed'den sonra Gazlı Gömedi'nin papazı Der Hagop oldu. Niğdelilerin yerli bir papazı vardı fakat görevden çekildiği için işleri Der Garabed yapıyordu. Tüm dinî çalışmaları istişareyle yürütüyorlardı.

Der Garabed Niğde'de görev yaparken, Meclis-i İdare seçimi yapılır. Meclis-i İdare bir Ermeni, iki Türk üyeden oluşur ve mutasarrıfı seçerdi. Muhasebeciyle *tahrirat müdürü* hükümetçe atanır, müftü, metropolit ve Ermeni ruhani önder vekili ise halk tarafından seçilirdi. Meclis-i İdare'nin Ermeni üyesinin görev süresi sona erdiğinden yerine bir başkasını seçmek gerekmiş. Hagop Efendi adında biri seçilmek istemiş. Mutasarrıfa rüşvet vererek seçilmesini garantiye almış. Mütevelli heyeti de Der Garabed'e Hagop Efendi'ye oy vermesini söylemiş. Mutasarrıf sadrazamın akrabası olduğu için herkes ondan çekinirmiş.

Seçim toplantısı sırasında mutasarrıf, Hagop Efendi'nin yeni üye olmasını önermiş. Der Garabed bu kişinin kendi cemaatinden olmadığını, dolayısıyla mecliste kendi toplumunun temsilcisi olarak Hagop Efendi'yi istemediğini söyleyerek itiraz etmiş.

İş oylamaya kalınca metropolit ve papaz hariç herkes Hagop Efendi'yi seçmiş. Bütün toplantılarda olduğu gibi, metropolit ile papaz birbirlerinden ayrı düşmemiş.

Mutasarrıf "İmzanız eksik olsun. Biz Hagop Efendi'yi seçtik" demiş.

Der Garabed de "Efendim, imzamanın eksik olmasını mı söylüyorsun. Yarın o imzanın ne kadar değeri olduğunu göreceğiz" diyerek toplantıyı terk edip olanları mütevelli heyetine anlatmış.

Mütevelli heyeti Der Garabed imzasıyla Sultan Hamid'e doğrudan telgraf çekmiş. İki gün sonra mutasarrıf görevden alınmış. Yerine bir başkası yollanarak papazla mütevelli heyetinin istediği kişi idare meclisi üyeliğine seçilmiş.

Bu sorun hükümet görevlileri üzerinde büyük bir etki yaratmış. Everek memurları dahi konuşmuş.

Der Garabed ölümüne kadar kalıp Niğde'de görev yaptı. Orada öldüğünde büyük törenlerle toprağa verildi.

Babam olan kardeşi Hacı Arzuman Ağa Everek'te kaldı. Herkesle barış ve huzur içinde yaşamış, kilise yapımının sorumluluğu ona teslim edilmiştir.

Diğer kardeşi Garabed Ağa Everek'te vefat etmiş.

There he had three daughters and three sons. I do not remember the names of the daughters, but the names of the sons are Mgrdich, Sarkis, and Hovhannes.

The house where my father lived was at the edge of the village. The house was gifted to our family by the Agha.

After their father's passing, all of the three sons continued as tailors of the Agha.

Mgrdich is our grandfather. Sarkis, is the grandfather of Krikor Agha the Tailor, and Hovhannes of the Tembel Dedeler [Lazy Grandfathers] family is the grandfather of Boghos Agha of the Anapel family.

This family held an important status in Everek.

I will pass on others to write about my ancestors.

Grandfather of my grandfather, Mgrdich Dede [Grandfather] lived harmoniously with the aghas in 1790, he served as their tailor, and peacefully met the needs of his fellow townsmen.

Our grandfather Tuma is his own son.

Grandfather Tuma was born in 1760 and became the tailor of Develi Oğlu. He died at an early age, and his wife Altun Hatun continued the trade. They had two children by the names of Yeghia and Mgrdich.

My father's father Yeghia was born in 1792 and Mgrdich in 1796.

Hacı Yeghia died young, but Mgrdich lived to 95 years. Many will still remember him. Hacı Yeghia, who was the tailor of Hacı Ahmet Agha, to the best of his capabilities, helped out his fellow townsmen. He had four children: Tuma, Garabed, Arzuman, and a girl named Maryam. The name of his spouse was Tamam.

Tuma was beatified as friar in 1882 by the religious leader of Hajin, Bishop Bedros, and assumed the name Der Garabed. He was the friar of Gazlı Gömedi. He was friar for ten years. Thanks to his hard work and piety, he was later appointed by order of the bishop as deputy to the religious leader of Niğde. After Der Garabed, Der Hagop was to become the friar of Gazlı Gömedi. People of Niğde had had a local friar, but because he had retired, Der Garabed had taken over the work. They were leading all religious activities together in consultation.

While Der Garabed was serving in Niğde, elections were held for the administrative council. The council consists of one Armenian and two Turkish members and would in turn elect the provincial governor. The accountant and the head of investigations would be appointed from the central government, the mufti, the metropolitan bishop, and the district Armenian religious leader would be elected by the people. Upon the end of his term, it became necessary to elect a new Armenian member to the administrative council. A person by the name of Hagop Efendi was a candidate. He fixed



Everekli bir Ermeni aile

An Armenian family from Everek

the elections in advance by bribing the provincial governor. Vestry, then, told Der Garabed to vote for Hagop Efendi. Everyone was intimidated by the provincial governor, because he was a relative of the Grand Vizier.

During the election meeting the provincial governor suggested that Hagop Efendi become the new member. Der Garabed objected by saying that this person is not from his congregation and that he does not support Hagop Efendi as representative of his [Der Garabed's] people.

When it came down to voting, everyone except the metropolitan bishop and the friar voted for Hagop Efendi. As in all meetings, metropolitan bishop and the friar were not in conflict.

The provincial governor exclaimed: "Let this pass without your signatures. We have elected Hagop Efendi."

Der Garabed replied: "My Efendi [Sir], are you condoning this without my signature? We will see the value of that signature tomorrow" and left the meeting to complain about it to the vestry.

The vestry sent a telegram on behalf of Der Garabed directly to Sultan Hamid. Two days later, the provincial governor was removed from office. Somebody else was sent to replace him and the person who was supported by the vestry and the friar was elected as the new member of the administrative council.

This problem had a profound effect on government officials. Even officers in Everek talked about it.





Karacaören'de Ermeni mezarlığının bulunduğu yer

The site of the Armenian cemetery in Karacaören

Ğazlı Gömedi'nin papazı Der Hagop hakkında konuşacak olursak, iyi yürekli ve temiz karakterli bir papaz olduğunu söyleyebiliriz. Savaş sırasında kendisini Kayseri hapisanesine koymuşlardı. Kayseri ruhani önderi Hosrof Sırpazan serbestken kendisine yardım ederdi. Hosrof Sırpazan öldürüldüğünde Der Hagop da ümitsizliğe kapılarak sürgünde öldü.

#### Ğarac Ören (Ğaraca Viran) Köyü

Ğarac Ören biri Ermeni, diğeri Rum olmak üzere iki mahalleden oluşur. Türk yoktur. İkisi de kendi kilisesine sahip. Elli sene önce, 1885 civarında, harmanın %10'una hükümet tarafından el konurdu. O dönemde ben de katip olarak o köye gitmiştim. Ğarac Ören'de Der Sahag adında yaşlı bir papaz vardı. Duayı, orucu, perhizi seven, aynı zamanda misafirperver biriydi. Evlatlarıyla birlikte çalışırdı ve civar köylerde nam salmıştı. Evi herkese açıktı, misafiri eksik olmazdı. Herkese özen gösterir, ağırlardı. Ğarac Ören'de Keşişin Odası çok ünlüydü. Misafir otelde gibi yatar, yemek yer, hayvanları da yemlenirdi. Hagop, Artin, Garabed, Sarkis, Arşag isimli evlatları vardı. Papazın vefatından sonra ayrı evlere çıktılar, fakat aynı bereket kalmadı artık.

Der Sahag, oğlu Garabed'i eğitim için Tomarza Manastırı'na göndermişti. Garabed orada mümkün olduğunca

eğitim almış ve babasının vefatından sonra aynı isimle papaz takdis edilmişti. Birkaç sene köyde görev yapan bu genç papaz, Türkçe konuşurdu. Maaşının ödenmemesi üzerine Nemşehr'e<sup>13</sup> gitti. Köy papazdan mahrum kaldı. Köydekiler de Türkçe konuşuyorlardı.

1906 senesinde Amerika'da Everek Mesrobyan Okulu ve civarına yardım amaçlı bir dernek kurulmuştu. Beni de temsilci seçmişlerdi. 1908'de köy okullarını incelemek üzere gittiğimde, diğer Ermeni köy okulları mümkün olduğunca geçinebilirken bu köyün bu yönde hiç düşünmediğini fark ettim. Köyde bir toplantı gerçekleştirdim. Asadur Kâhya, Kodalı, Biricik, papazın evlatlarından birkaçı, nihayet köyün önemli şahıslarının hepsi geldi. Aralarında para toplayıp köy okulunu açmalarını söyledim. Halk kilisenin epeyce parası olduğunu, o para tahsil edildikten sonra çözüm bulunacağını söyledi.

Kilise parası yönetici ağaların elinde olduğundan bu çalışma başarılı olmadı. Papazın oğlu Artin Ağa'dan borcunu istediğimizde bir eşek yollayarak satıp parasını almamızı söyledi. Diğerleri karşı çıkmaya başladı. Olmayacağını gördük. Papazın oğlu Arşag'dan da para istedik. Bana "seni kim muhasebeci veya idareci seçti? Sana ne? Bu bizim

Der Garabed stayed and served in Niğde until his death. Upon his passing there he was buried with a grand ceremony.

His brother Hacı Arzuman, who is my father, stayed in Everek. He got along peacefully and harmoniously with everybody and was entrusted with the task of constructing a church.

His other brother Garabed passed away in Everek.

If we wanted to describe Der Hagop, the friar of Ğazlı Gömedi, we can talk about this friar's good heart and sincere character. During the war he was put in the Kayseri jail. The religious leader of Kayseri, Reverend Hosrof helped him while he was free. When Reverend Hosrof was killed, Der Hagop lost all hope and died in exile.

#### Ğarac Ören (Ğaraca Viran) Village

Ğarac Ören [Ruins] consists of an Armenian neighborhood and a Greek neighborhood. There are no Turks there. Either one has its own church. Fifty years ago, around 1885, the government would claim 10% of the harvest. I had gone to that village then on duty as a clerk. There was an old friar by the name of Der Sahag in Ğarac Ören. He was fond of prayer, fasting, and lent, but was also hospitable. He used to work with his children and had a reputation among the nearby villages. His house was open to everyone, he would always have guests. He would attend to everyone and serve them well. Keşişin Odası [The Monk's Room] was famous in Ğarac Ören. Guests would lodge and eat, and their animals would be fed as if it were a hotel. He had sons named Hagop, Artin, Garabed, Sarkis, and Arshag. After the friar's passing they moved out to their separate houses but it was never the same atmosphere of abundance.

Der Sahag had sent his son Garabed to the Tomarza Monastery for education. Garabed studied there as long as he could and after his father's passing was beatified as friar with the same name. This young friar who served in the village for a few years spoke Turkish. Because he was not paid his salary, he went to Nemşehr.<sup>13</sup> The village then had to go without a friar. The villagers spoke Turkish, as well.

An association was established in America in 1906 in order to help the Mesrobian School in Everek and its environs. They elected me representative. When I went there as part of an investigation of village schools I saw that, while other Armenian schools in villages were fairly self-sufficient, this village was not at all thinking in that direction. I organized a meeting in the village. Servant Asadur, Kodalı, Biricik, a couple of the friar's children, and all of the village's dignitaries attended. I told them to collect money amongst themselves and open the school. People said that the church had quite a lot of money and the problem would be solved once that money would be received.

Because the money of the church was under the management of the aghas this effort proved futile. When we asked Artin Agha to pay his debt he sent a donkey and told us to sell it to get our money. Another one [of the aghas] started to resist. We realized that it was not possible. We asked for the money from the friar's son, Arshag, as well. He told me "Who elected you accountant or manager? What's it to you? This is out business, we do as we please." Upon hearing these, I closed the meeting, came home, and reported the incident directly to the Mesrobian Association in America. They told me that I could spend up to ten gold coins for the village school. Thereafter I went directly to the Greek district governor, who happened to be my acquaintance, and got a document from him stating that those who would not send their children to school would be penalized. We held another meeting with the village folk. They allocated a room for the school. I sent for pen, ink, paper, and whatever else would be needed for school from Everek. We starting registering students. We had about 90 students. We developed the school with five gold coins per year until the beginning of the great war. All expenses were funded by the Mesrobian Association.

It was then that the villagers started to wake up. Even though they spoke Turkish, in a few years they learned to read and write in Armenian. They learned beautiful poetry, computation, writing, and everything.

We organized another meeting in order to build for the villagers a beautiful and light-filled masonry school. Because stone was not available in the village, I would have it be prepared in Everek and they were to carry it to the village. And so we set to work with Mesrobian undertaking the expenses and the villagers undertaking manpower.

The stonemasons, with whom we settled, started preparing the masonry near the walls of Everek cemetery, and villagers started preparing the site and carrying the stones. I took a construction foreman from Everek to the site, who measured it and set the foundations, but then the war broke. Stones remained idle in Everek. Villagers went to war, and were then exiled. After the war the association reimbursed me for about four gold coins, which I had had to spend out of my own pocket.

Friar Der Sahag became one of the leading friars. He was serving in Kayseri during the war. Many Armenians who were hung received their last Communion from him or made their confessions to him. Later he was exiled and he died en route.

People of Ğarac Ören had had consecrated a friar from Çomaklu by the name of Der Hovhannes. He was exiled alongside the villagers. He was alive until recently.



bileceğimiz iş, ne istersek yaparız” dedi. Bu sözlerden sonra toplantıyı bitirerek eve gelip sorunu doğrudan Amerika’da ki Mesrobyan Derneği’ne rapor ettim. Bana bu köyün okulu için on altına kadar harcama yapabileceğimi söylediler. Bunun üzerine doğrudan ahbabım olan Rum kaymakama gidip, kendisinden evladını okula göndermeyenlerden para cezası alınacağına dair bir yazı aldım. Köylülerle tekrar toplantı yaptık. Okul için bir oda tahsis ettiler. Ben de Everek’ten kalem, mürekkep, kâğıt, okul için gerekli ne varsa getirttim. Öğrenci kayıtlarına başladık. 90 kadar öğrencimiz oldu. Yılda beş altın harçayarak okulu büyük savaşın başına kadar geliştirdik. Tüm masrafları Mesrobyan Derneği karşılıyordu.

O zaman köylü uyandı. Kendileri Türkçe konuşmalarına karşın, birkaç sene zarfında evlatları Ermenice yazma ve okuma öğrendiler. Güzel şiirler, hesap, yazı, her şeyi öğrendiler.

Köylülerle kâğıt, güzel, aydınlık bir okul inşa etmek için bir toplantı daha yaptık. Köyde taş olmadığından, ben Everek’te hazırlatacaktım, onlar da köye taşıyacaktı. Böylece masrafları Mesrobyan Derneği’nden, çalışmayı köylülerden karşılamak suretiyle işe başladık.

Konuştığımız taş ustaları Everek mezarlığı duvarlarının dibinde taş hazırlamaya, köylüler de yeri hazırlayıp o taşları taşımaya başladı. Everek’ten inşaat kalfası götürdüm, ölçtü, biçti, temeli attı, fakat savaş başladı. Taşlar Everek’te yüz üstü kaldı. Köylüler savaşa gitti, sonra da sürgün edildi. Kendi cebimden ettiğim on dört altın kadar masrafı dernek savaştan sonra bana ödedi.

Papaz Der Sahag ileri gelen papazlardan biri oldu. Savaş sırasında Kayseri’de görev yapıyordu. Darağacına çıkarılan birçok Ermeni Son Komünyon’u kendisinden alıyor veya günah çıkartıyorlardı. Daha sonra onu da sürgün ettiler ve yol- da vefat etti.

Ğarac Örenliler Der Hovhannes adında Çomaklılu bir papaz takdis ettirmişlerdi. O da köylülerle sürgün edilmişti. Yakın zamana kadar hayattaydı.

### Çomaklı Köyü

Çomaklı, Everek’in kuzeyinde, Erciyes’in arkasında bir Ermeni köyüdür. Tarım için gerekli arazilere sahip değil. Avrupalıların çok kullandıkları reçine, birçok dikenli *keven* (kitre) var. Bunlar bağ gibi bakılır. Yağmurların artık yağmadığı yaz dönümünden sonra devasa kevenlerin yetiştiği tarlalara gidilir, toprak eşelenerek keven kökleri çıkarılır. Bu kökü bıçakla yardıklarında içinden sıvı akar. Bir haftada kuruyup *pus* ya da reçine olur. Bir dönüm toprakta binlerce keven yetişir. Yaklaşık on santim yüksekliğinde, dikenli bitkilerdir. Herkes bu ilaçtan yılda yaklaşık 10-15 altın kazanabilir.

Arcıklıkla da uğraşırlar. Bu köyün balı ünlüdür. Arı besini- ni reçine çiçeklerinden toplar. Beyaz ve parlak bir bal üretilir.

Kuru kaymak da vardır. Birçok keçi ve koyunları vardır.

Lezzetli süt ve tereyağını Erciyes’in soğuk suyundan ve eteklerinde bulunan mis kokulu otlardan çıkarırlar.

Burada Rumlardan kalma yarı yıkık, kullanılamaz durumda bir kilise var.

Everek’ten bir saat uzaklıkta bulunur. İklimi soğuk olduğundan üzüm yetiştirmek zordur.

Aşağı mahallede 150 hane vardı. 25 Türk, 20 Protestan hane bulunur. Yukarı mahallede 180 hanenin tamamı Gregoryen Ermeni.

### Farsakyanlar

Çomaklı köyü tarihi neredeyse Everek kadar eski. Sakinleri de Everek gibi her yerden gelip buraya yerleşmiş. Güzel Ermenice konuşurlar. Everek ağzından farklıdır. İki mahalle de ayrı kilise ve okullara sahiptir. Çalışkan insanlardır. Farsakyanlar da burada yaşar.

Farsakyan ailesinin atalarının Kilikya’dan gelip buraya yerleştiklerini düşünüyorum. Çok olduklarından haklarında hep çoğul konuşulur: Farsaklar. Türkleşmiş ve burada kalmışlardır. Sadece isimleri Ermenicedir.

Everekliler alışveriş için sıkça onlara gider. Toros Dağı’nın eteklerinde ikamet ederler. Ben de sık gitmişimdir. Faraşa köyüne gitmek için oradan geçmek gerekir.

Dağlarda yaşadıkları için tarımla uğraşmazlar. Keçi besler, geyik avlar, bağ ekerler. Dağlılar.

Çomaklı’daki Farsakyanlar belli ki Türklüğü kabul etmeyip bu köye yerleşmiş. Develi Oğlu tebaasının dinî özgürlüklere dokunmadığı, herkesi istediği ibadeti yapması için serbest bıraktığı anlaşılıyor. Farsakyan ailesi köyün ileri gelenlerinden olup, kilise mütevelli heyeti, muhtarlık ve hükümet işlerinde takdir görmüşler. Son dönemlerde Haçer Kâhya ve kardeşi Garabed Ağa iyilikleriyle tanınır olmuşlar. Garabed Ağa evlatları Hovhannes, Harutyun, Hacı Zakar ile Everek’e yerleşti. Duvar ve taş ustalarıydı. Hovhannes iyi bir mimardı. Everek’te öldü. Evladı Mıgırdiç şimdi Detroit-Amerika’da yaşıyor, Hovhannes ve Sırpuhi adında iki çocuğu var. Harutyun İstanbul’daydı, fakat savaştan sonra Marsilya’ya yerleşti. Garabed, Takvor ve Mariane adlı evlatları Amerika’ya yerleşmiştir. Kendisi Marsilya’da vefat etti. Evlatları eşini Amerika’ya götürdüler. Garabed evli değil. Takvor’un bir oğlu ve iki kızı var: Harutyun, İsguhi ve Sırpuhi. Halleri vakitleri yerinde. Hacı Zakar’ın da Mısır’da iki oğlu, üç kızı var. Oğlu Garabed’in Amerika’da askerî görevi var.

### Serbest Kâhya

Serbest Kâhya Çomaklı Aşağı Mahalle’den. Türkiye’de güvenliği olmadığını görüp Kaliforniya’ya yerleşti. Bizim taraflardan ilk Amerika’ya gidenlerden ve birçok kişinin de gitmesine vesile oldu. Herkese para verir, yardımcı olurdu. Özellikle Çomaklılulara çok yardımcı oldu. Öldü, fakat birçok kişi oraya yerleşti.



Çomaklı’da kiliseden kalan taşlar

Stones from the church in Çomaklı

### Çomaklı Village

Çomaklı is an Armenian village behind Erciyes and to the north of Everek. It does not have arable land. It does have many prickly *keven* (milkvetch) plants for resin, which is sought after by Europeans. The plants are set up similar to vineyards. When the season turns into summer and rain no longer falls people go to the fields where enormous keven plants grow to grub the soil and take out the roots. When they cut this root open a liquid pours out. It dries within a week and becomes *pus* or resin. Thousands of *keven* grow on an acre of land. These plants are thorny and about ten centimeters high. Everyone can earn around 10-15 gold coins per year from this medicine.

They also keep bees. Honey from this village is famous. Bees gather their nutrition from resin flowers. They produce a kind honey that is white and radiant.

There is also dried cream. They have numerous goats and sheep.

The aroma of their delicious milk and butter comes from the chilled waters of Erciyes and from the fragrant flowers that grow on its foothills.

There is a Greek church in ruinous state.

It is an hour away from Everek. Due to its cold climate, it is difficult to cultivate vine.

There are 150 households in the lower neighborhood. 25 Turkish, and 20 Protestant. All of the 180 households of the upper neighborhood are Gregorian Armenian.

### Farsakians

The history of the village of Çomaklı goes back nearly as far as that of Everek. Its inhabitants, like those of Everek, have immigrated here from different places. They speak Armenian beautifully. It is different than the Everek dialect. Either neighborhood has its own church and school. They are hardworking people. Farsakians live here, as well.

I am of the opinion that the ancestors of the Farsakian family have immigrated from Cilicia. Because they are many they are always spoken of in plural: the Farsaks. They have been Turkified and settled here. Only their name is in Armenian.

People of Everek frequently go to them for shopping. They dwell along the foothills of Mount Taurus. I, too, have





Taşhan Köyü'nde Ermeniler tarafından kullanıldığı hatırlanan bir kaya kilisesi

A cave church in the village of Taşhan, believed to have been used by Armenians

### Der Vartan

Sivil ismi Mardiros'du<sup>12</sup>, tarım ve reçine yapımıyla meşguldü. Yağdı Burun için papaz takdis edilmişti. Takdisten sonraki 40 günlük tövbe dönemini Everek Kilisesi'nde tamamladı. Devrimcilerle arkadaş olduğu için kendisi de hapsedilecekti. Kaymakam tövbe döneminde alınıp halledilmesini istedi. Papaz Der Toros 40 günlük süreden sonra teslim edeceği konusunda güvence verdi. O günlerde Everek, Fenese, Çomaklu'dan birçok kişi hapisti. Çomaklu'dan Der Hagop, Everek'ten Meleklerin Der Garabed, Der Harutyunların Der Hagop Baba hapisteydi. 40 günlük tövbe dönemi sona erdikten sonra o da hapse girdi, fakat o sırada sorun hallolmuştu. Sultanın emriyle özgür kaldılar. Büyük savaşa kadar Yağdı Burun halkıyla sevgiyle yaşadı ve onlara hizmet etti. Savaş sırasında onlarla beraber sürgüne çıktı. Sürgün günlerinde onları teselli etti. Sürgün sonrasında doğru Kaliforniya'ya, evlatlarının yanına gitti ve bugüne kadar orada hizmetine devam etmekte.

### İncesu Köyü

İncesu, Everek'ten iki saat uzaklıkta bir Ermeni köyü. Türkçe konuşan sakinleri reçine hazırlar, tarım ve hayvancılıkla

geçinir. Kilise ve okulları var. Okulda Ermenice öğrenmeye başlamışlardı.

İncesu'da 200 hane Ermeni, 60 hane Türk yaşardı. Halletti vakitleri yerindeydi.

### Taşhan Köyü

Sultan Mecid zamanında yeniçeri dönemi sona ermiş, düzenli askerlik tesis edilmişti. Yeniçeriler hakkında başka bir vesileyle yazacağım. Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında Develi'nin o zamanki beyi Hacı Ahmet Ağa, Sultan'ın emirlerine itaat etti. Fakat Kozanoğlu, Toros Dağlarına tek başına hükmetmek istediği için isyan etti. Bunun üzerine Sultan'ın emriyle Kozanoğlu'nun yaşadığı Kozan Dağı dört bir taraftan askerlerce kuşatıldı.<sup>13</sup> Aziziye [Pınarbaşı] devlet askerlerinin lojistik merkeziydi. Everek, Sis [Kozan], Adana ise bölük bölük askerlerle kuşatılmıştı. Kozanoğlu direnemeyeceğini anlayınca itaat etti. Taşhan köyü, Harmancık Çiftliği, Söğütlü, Sazak, Dikme ıssızdı ve Kozanoğlu yazlık olarak kullanıyordu.

Sultan, Kozanoğlu'nu geri gelmemesi şartıyla Trablusgarp'a vali atamıştı. Bu köylerin arazileri de hükümet tarafından İstanbul'da satışa çıkarıldı. Defter-i Hakani Nazırı Rıza Paşa bu arazileri satın alır. Taşhanlılar da Taşhan arazisi için

occasionally went there. One has to pass through it to get to Faraşa village.

Because they live up the mountains they do not farm. They tend goats, hunt deer, and grow vines. They are mountain folk.

Farsakians in Çomaklu have obviously settled here because they did not accept Turkification. It appears that Develi Oğlu did not meddle in the religious identity of their subjects and allowed everyone to freely practice their faith. Farsakian family are among the village dignitaries, the service of the members of which as trustee board members, neighborhood representatives, and governmental officers, are highly praised. Recently, Servant Hacher and his brother Garabed Agha have become renowned for their benevolence. Garabed Agha, together with his children Hovhannes, Harutyun, and Hacı Zakar, settled in Everek. They were wall and stone masons. Hovhannes was a good architect. He died in Everek. His son Mgrdich now lives in Detroit, America, and has two children by the names of Hovhannes and Srpuhi. Harutyun was in Istanbul, but moved to Marseille after the war. His children, Garabed, Takvor, and Mariane have settled in America. [Harutyun] himself passed away in Marseille. His children took his wife to America. Garabed is not married. Takvor has a son and two daughters: Harutyun, Isguhi, and Srpuhi. They are well-off. Hacı Zakar, on the other hand, has two sons and three daughters in Egypt. His son Garabed has a military mission in America.

### Servant Serbest

Servant Serbest is from Çomaklu's Lower Neighborhood. Having realized that he was not safe in Turkey, he settled in California. He is one of the first from our parts to have gone to America and he helped pave the way for many others. He would lend money to everyone and help them out. He was especially helpful to Çomaklu folk. He died, but many people settled there.

### Der Vartan

His lay name was Mardiros,<sup>14</sup> and he was engaged in farming and resin making. He was beatified as friar to Yağdı Burun. He completed his 40-day period of penance after the beatification in the church of Everek. He would get jailed due to his friendship with the revolutionaries. The district governor asked for him to be imprisoned and gotten taken care of during his penance. Friar Der Toros guaranteed to hand him in after the 40-day period. Many people from Everek, Fenese, and Çomaklu were in prison in those days. Der Hagop from Çomaklu, Der Garabed of the Melekler family, and Der Hagop Baba [Father] from the Der Harutyun family had been imprisoned. Following his 40-day penance he [Der

Vartan], too, went to jail, but during that period the problem had been resolved. They were freed by order from the sultan. He lived fondly among the people of Yağdı Burun and served them until the great war. During the war he went on exile with them. He consoled them during their days in exile. After the exile he went once and for all to his children in California and has been serving there ever since.

### İncesu [Narrow Water] Village

İncesu is an Armenian village two hours away from Everek. Its Turkish speaking inhabitants make resin, and engage in farming and animal husbandry. They have their church and school. They began learning Armenian at the school.

200 Armenian and 60 Turkish households lived in İncesu. They were well-to-do.

### Taşhan [Stone Inn] Village

Janissaries were abolished during the reign of Sultan Mecid and a regular army was established in their stead. I will come to the janissaries later. When the Janissary Corps was abolished Hacı Ahmet Agha, who was the ruler of Develi at the time, obeyed Sultan's orders. But Kozanoğlu [Son of Kozan], who wanted to rule independently over the Taurus Mountains, revolted. In response, Sultan gave the order for soldiers to besiege Mount Kozan, which was home to Kozanoğlu.<sup>15</sup> Aziziye [Pınarbaşı] was the logistical headquarters of the government forces. Everek, Sis [Kozan], and Adana were also under siege by the troops. Upon realizing that he does not stand a chance, Kozanoğlu complied. Taşhan [Stone Inn] Village, Harmancık Farm, Söğütlü, Sazak, and Dikme had been deserted and were used by Kozanoğlu as pastures in the summer.

The Sultan appointed Kozanoğlu as governor to Tripoli under the condition that he would not return. The lands of these villages were then put up for sale by the government. Defter-i Hakani Nazırı [Minister of Property Records] Rıza Pasha buys these lands. Taşhan folk had participated in the auction for the lands of Taşhan and thusly kept their village. They were worried that, even though they had paid for their land, Rıza Pasha would take it from them.

At the time Çobanoğlu [Son of Shepherd] Garabed Agha from Tomarza, Servant Beddis, District Governor Sahag, Friar Der Harutyun (when he was still a layman) and Tanacı Garabed Agha were working in Istanbul. In order to prevent any danger that might come from Rıza Pasha, they thought that they would petition to the Sultan to obtain from him a decree affirming this sale to thirty seven people. But this was risky to do, because it could also enrage the Sultan. They stipulated that, if Tanacı Garabed Agha, who was the poorest among them, would deliver the petition alone, they would pay him



mezata katılmış ve köy kendilerine kalmıştı. Parayı ödemiş olmalarına rağmen Rıza Paşa'nın Taşhan'ı ellerinden almasından çekiniyorlardı.

O sırada Tomarzalı Çobanoğlu Garabed Ağa, Beddis Kâhya, Kaymakam Sahag, Papaz Der Harutyun (sivil olduğu dönem) ve Tanacı Garabed Ağa İstanbul'da çalışıyorlardı. Rıza Paşa'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için Sultan'a otuz yedi kişi adına olan bu satışı *fermanla* tasdik etmesi için dilekçe vermeyi düşündüler. Fakat bu da tehlikeliydi, zira Sultan'ı kızdırabilirdi. Aralarından Tanacı Garabed Ağa fakir olduğundan, dilekçeyi kendisi verirse payını karşılıksız olarak vermeyi taahhüt ettiler. Ne senet yazdılar ne de bir antlaşma yaptılar, sadece söz verdiler. Tanacı Garabed Ağa köyün güzelliğini görüp etkilendiğinden "Verin, ya ölür, ya cevabı getiririm" dedi.

Cuma günü Sultan Aziz Selamlık törenine çıktığında Tanacı Ağa askerlerin arasından sıvışarak kendisini sultanın atının önüne atıp "Efendim, arzuhalıma nazar kıl" dedi.

Sultan dilekçeyi almalarını emredip bir iki gün sonra *fermanla* köyün onlar tarafından mezatla satın alındığını tasdikledi.

Bizimkiler *ferman* ellerinde hemen İstanbul'dan Tomarza'ya gitti.

Cinovların Ağa'yı papaz takdis edip (Der Harutyun) yavaş yavaş Taşhan'a yerleştiler. O dönemde Kozanoğlu'nun askerleri, Türk *başibozuklar*, Tekdaşak Ali yanlarından ayrılmaz, toprağı ekmeyi bilmediklerinden, başka bir iş de sevmediklerinden hırsızlıktan başka bir şey yapmazlardı. Bu bilge papaz her gelene küçük bir hediye ve yiyecek, atlarına da arpa verirdi. Askerler köyün kendilerinin olduğuna ve istedikleri zaman ihtiyaçlarını karşılayabileceklerine inanana kadar.

Köyün karşısında bulunan dağda Koyak adı verilen bereketli bir toprak parçası vardı. Papaz köylülerle birlikte orayı eker, biçer ürünü kilise ambarında biriktirirdi.

Köylüye yük olmamak için her gelene oradan bir şeyler verir yolcuları.

Böyle güven içinde ve mutlulukla Taşhan köylüleri günden güne çoğaldılar, zenginleştiler ve zoo haneye kadar çıktılar. Zenginlikleri, mutlu yaşamları bizim oraların insanına aşınaydı.

Ürünleri buğday, arpa, nohut, mercimek ve üzümüdür.

Her çeşit evcil hayvanları vardı.

Taşhanlılar bütün bunlardan büyük savaşın başına kadar faydalandılar, fakat sürgün mutluluklarına son verdi.

Bizim ağaların sözlerinde durduklarını söylemeden geçmek istemem. Tanacı Garabed Ağa para vermeden kendi payına sahip çıktı ve ölene kadar *kizir*<sup>64</sup> olarak Taşhan'da kaldı. Herkes kendisini sayar, hizmet ederdi.

#### Müsteşar Çiftliği

Altı köyden oluşan bu Çiftlik Harmancık adıyla da anılır.



Tomarza, Cücün Köyü. Ermeni yapılarının taşları yeniden kullanılmış Village of Cücün, Tomarza. The stones from Armenian buildings were reused in newer constructions

Paşa bu araziye sahip olduğunda hemen hemen ıssızdı. Tomarzalılar o bölgeye Yenice, Yağdı Burun ve Gazlı Gömedi köylerini inşa ettiler. Ürünün 1/8'ini hükümete, 1/12'sini ise pašaya verirlerdi.

Üç de Türk köyü vardı.

Burada kış aylarında *davarlar* için bitmez tükenmez otların olduğu büyükçe bir bataklık vardı.

Çiftliğin yanında Söğütlü ve Sazak adında iki köy daha vardı, sahipleri ise köylülerin kendisiydi. Paşa bu iki köyü almak istiyordu, fakat başaramadı, çünkü köylüler kendisinden önce orayı canlandırmışlardı. Kilise ve okulları vardı.

#### Cücün Köyü

Türkçe konuşan Ermenilerin yaşadığı bir köydür. Eskiden gelip yerleşmişler. Komşu Türk köylülerle muhabbet içinde yaşarlar. Hatta parayla onların arazilerini satın almaya başlamışlardı. Bu Cücünlülerin zengin olduklarını gösterir. Kilise, papaz ve okulları vardır.

Yağdı Burun köyü Cücün'den ayrılarak oraya yerleşenlerce kurulmuştu.

#### Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırı

Zengin bir geçmişe sahip olan bu manastırdan ruhaniler eksik olmamış.

Manastırın olduğu yerde ayin yapılan eski, küçük bir şapel varmış. Yeniçerilerden burada da korkulurdu ve iç güvenlikten sorumlu *kırserdariler* de buradan çok geçerdiler. Asdvadzadzin Manastırı, Sultan Mecid tebaasına özgürlük bahşedip Ermenilerin muhteşem kilise ve manastırlar inşa etmeye başladığı dönemde yapıldı.

Yeniçeri ve *kırserdariler* atla girmesin diye o günlerde bütün kiliselerin kapıları alçak olurdu.

outright his share. They did not draw a deed or sign a contract, but only made a promise. Having been impressed personally by the beauty of the village, Tanacı Garabed Agha responded "Hand it to me, I will either die or bring back the reply."

When Sultan Aziz went out for his public ceremony on Friday, Tanacı Agha was able to make his way through the soldiers and threw himself in front of the sultan and said "Efendim, arzuhalıma nazar kıl [My dear Sir, consider my petition]."

Sultan ordered the petition to be taken and after a couple of days issued a decree confirming their purchase of the village at the auction.

Our friends at once went from Istanbul to Tomarza with the decree in their hands.

Having beatified Agha of Cinov family as friar (Der Harutyun), they started to slowly settle into Taşhan. At that point they would not be left alone by forces loyal to Kozanoğlu, the *başibozuk* [irregular] Turkish soldiers, Tekdaşak Ali, who, because they did not know how to work the land and did not like any other work, engaged only in theft. This wise friar would give a small gift and some food to anyone who would pass by and would feed their horses with some barley. Until the soldiers started thinking that the village was theirs and that they could satisfy their needs there as they pleased.

There was a piece of fertile land called Koyak [ravine] on the mountain across the village. The friar would farm that land together with the villagers and store its crop in the barn of the church.

In order not to be a burden to the villagers, he would give passers by some of that yield.

This security and prosperity helped Taşhan villagers to proliferate and go more prosperous day by day to eventually reach 200 households. Their wealth and prosperity was known to the people of our corners.

Their produce included wheat, barley, chickpeas, lentils, and grapes.

They had all kinds of domestic animals.

People of Taşhan enjoyed all of these until the beginning of the great war, but their prosperity was brought to an end by the deportation.

I do not want to go without noting that our aghas kept their promise. Tanacı Garabed Agha was able to hold onto his share without having to pay and stayed in Taşhan, where he served as *kizir*<sup>66</sup> until his death. Everybody would respect him and attend to him.

#### Müsteşar Çiftliği [Counselor's Farm]

This *Çiftlik* [Farm], which comprises six villages, is called by the name of Harmancık. When the pasha took hold of this land it was almost barren. People from Tomarza built the villages of Yenice, Yağdı Burun, and Gazlı Gömedi in that area.

They would give 1/8 of their crop to the government and 1/12 of it to the pasha.

There were also three Turkish villages.

There was a sizable wetland here with unlimited amount of pastures for *davars* [cattle].

There were also two villages near the farm, called Söğütlü and Sazak, the owners of which were the villagers themselves. The pasha wanted to seize both of these villages, but he did not succeed because the villagers colonized and vitalized that area before he got to it. They had their church and school.

#### Cücün Village

It is a village of Turkish-speaking Armenians. Having settled here previously, they live in harmony with the neighboring Turkish villagers, whose lands they [Armenians of Cücün] even began purchasing. This demonstrates that they were wealthy. They had a church, a friar, and a school.

Yağdı Burun Village was established by a group of people from Cücün.

#### Tomarza Monastery of Surp Asdvadzadzin

This monastery, which has a rich history, was at no time devoid of clergy.

On the site of the monastery was once a small ancient chapel for rituals. *Kırserdaris* [who were responsible for public security] would regularly check on this place as janissaries were feared in the area. The Monastery of Asdvadzadzin was built in the period when Sultan Mecid granted liberties on his subjects and Armenians started building magnificent churches and monasteries.

In those days all church doors would be built shallow in order to prevent janissaries and *kırserdaris* from entering on horseback.

The director of the monastery at the time was Father Sarkis.

It was said that he was brave and well-built, and that he would take down Kurds from their horses.

Father Sarkis goes to Kayseri, gets in touch with Garabed Agha, who was one of the dignitaries at that time, and tells him that the monastery needs restoration. Garabed Agha, veritable philanthrope that he is, gives the priest 400 gold coins and tells him to rebuild whichever parts need rebuilding. Upon his return to Tomarza, the priest establishes a commission of which everyone is a member, whether they be young or old. He gathers them for a meeting, he tells them how Garabed Agha is a philanthrope and how he has donated 400 gold coins, and he asks for the people's assistance. The people pledge to take on the restoration work free of charge.

They start by determining the site for the monastery.





Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırı kalıntıları

Remains of the Surp Asdvadzadzin Monastery in Tomarza

O dönemde manastırın yöneticisi Rahip Sarkis'ti. Cesur ve cüsseli olduğu, Kürtleri atları üzerinden aşağı aldığı rivayet edilirdi. Rahip Sarkis Kayseri'ye giderek dönemin ileri gelenlerinden Garabed Ağa ile yakınlık kurar ve manastırın restorasyonuna ihtiyacı olduğunu anlatır. Önemli bir hayırsever olan Garabed Ağa rahibe 400 altın vererek gerekli olan her yeri inşa etmesini söyler. Rahip parayı alıp Tomarza'ya döndüğünde büyük küçük herkesin üye olduğu bir heyet kurar. Toplantı sırasında Garabed Ağa'nın hayırseverliğinden, 400 altın bağışladığından bahsedip herkesi yardım etmeye davet eder. Halk restorasyon çalışmasını ücretsiz yapma sözü verir. Çalışmaya manastırın konumunu belirlemekle başlarlar. Bazıları yüksek bir yerde inşa edilmesini ister, fakat konumu rahip Sarkis belirler ve herkes onun bu kararına uyar. Rahip Sarkis bu konuda biraz yanılmıştır. Manastır bugünkü konumundan biraz uzakta, halkın dilediği bir yüksekliğe inşa edilmiş olsa, çok daha faydalı, aydınlık olurdu. Bina muhteşemdi ve buna konumun artıları da eklenseydi manastır bina olarak çok daha benzersiz olacaktı. Yer seçiminin sebebi rahibin apsis yerinin değişmemesi hususunda sergilediği ısrar olmuş.

Bunun üzerine köylüler çalışmaya başlar. Her biri iki metre uzunluğunda, yarım metre genişliğinde, ele geçirilmesi zor bir kale gibi sağlam inşa edilmiş devasa taşlarla temel atma töreni gerçekleştirilir. Kısa bir süre sonra 400 altın tükenir ve inşaat yarım kalır. Rahibin tekrar başvurduğu Garabed Ağa Tomarza'ya gelip şahsen inşaatı denetler ve binanın muhteşem olduğunu görür. "Çalışıp bitir, eksikliğini ben tamamlayacağım" der. Çalışma devam eder ve inşaat tamamlanır. Haç şeklinde bir binaydı. 50 metre yüksekliğinde, 50 metre genişliğinde, yüksek, Ermeni mimari üslubuyla, sütunsuz, muhteşem bir yapıydı.

Binanın ustası ve boyacısı Tomarzalılar zanaatkârlardı. Manastırın özellikle her biri ciddi bir sanat eseri olan freskleri meşhurdur. *Kıyamet Günü* resmi dünya çapında benzersiz bir eserdir. Bu eser daha sonra Everek Surp Toros Kilisesi'ne bağışlandı.

Rahip Sarkis ölümüne kadar manastırın idaresini sürdürür. Halefleri önce Rahip Mesrob ardından Rahip Hovhannes olur. Hovhannes zamanında manastırın taşınmazları manastır idarecisi adına kaydedilir. Daha sonra Episkopos Stepannos göreve gelir. Manastırda o dönem görev yapan



Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda bir bayram kutlaması

A holiday celebration at the Surp Asdvadzadzin Monastery in Tomarza

Some among them prefer it to be built on a hilltop, but Father Sarkis gets to determine the site, and everybody complies with his decision. It turns out Father Sarkis' choice was a little misguided. If the monastery had been built at little distance from its current position on a higher ground it would have been more functional and airy. The building itself was spectacular and if it were to have had a better site it would have been even more unique. The reason for the friar's choice for the site is said to be his resistance to moving the altar.

Then the villagers start working on the monastery. The groundbreaking ceremony is held with gigantic stones, two meters tall and half a meter wide each and built like an impregnable castle. 400 gold coins are depleted in a short while and the construction is left unfinished. Garabed Agha, from whom the priest seeks help again, comes to Tomarza to inspect the construction himself and sees what a magnificent building it is. "Work on this and finish it, I will provide for the rest," he says. Work resumes and construction finishes. It was a cross shaped building. 50 meters high and 50 meters wide, it was tall building in Armenian style, magnificent, and without columns.

The master builder and the painter were artisans from Tomarza.

Monastery was renowned especially for its frescoes, each one of which was a veritable work of art. *Last Judgement* depiction was unmatched in the world. This piece was later donated to Surp Toros Church in Everek.

Father Sarkis continues managing the monastery until his death. His predecessors were Father Mesrob and Father Hovhannes, respectively. During the tenure of Hovhannes real estate belonging to the monastery gets registered under monastery manager's name. After that Bishop Stepannos takes the position. During that time the number of senior deacons serving at the monastery was three. Of them, two were later beatified as priests and took the names of Taniel and Kevork. The third one, Servant Ghazaros, chose to get married. Other deacons came afterwards. One of them was beatified with the name Smpat and is currently serving by proxy as the religious leader of Kayseri. And then arrived Father Garabed.

When Father Drtat becomes the religious leader of Kayseri he invites Bishop Stepannos to serve as his assistant and appoints him as the leader of Surp Taniel Monastery. In



kıdemli diyakoz sayısı üçtü. Bunlardan ikisi daha sonra rahip olarak takdis edilerek Taniel ve Kevork adlarını aldı. Üçüncüleri, Ğazaros Kalfa evlenmeyi tercih etti. Daha sonra başka diyakozlar da oldu. Onlardan biri Simpat adıyla rahip takdis edildi ve şimdi Kayseri ruhani önderliğini vekâleten yürütmekte. Daha sonra Rahip Garabed geldi.

Rahip Dırtat, Kayseri ruhani önderi olunca Episkopos Stepannos'u yardımcısı olarak göreve çağırarak Surp Taniel Manastırını önderliğine atar. Tomarza'ya ise Germirli Rahip Garabed'i gönderir.

Rahip Garabed döneminde manastır büyük gelişim gösterir. Manastır görevlilerinin sayısı yüze çıkar, bir okul tesis edilir ve her alanda gözle görülür ilerleme kaydedilir.

Oraya adak ziyaretinde bulunan insanların beraberinde hediye olarak bir koyun veya inek götürmesi adettendi. Böylece manastırın sürüleri de zenginleşiyordu.

Rahip Garabed'in vefatından sonra Tomarza'daki Rahip Garabed vekil seçildi ve bu görevi büyük savaşa kadar sürdürdü. Savaş yıllarında ise önce hapsedildi, daha sonra sürgün edildi ve kayboldu.

Rahip Taniel aziz gibi yaşayan bir münzevi idi. Rahip Kevork ise dini bütün olmasına rağmen faal ve dünyevi işlerden de anlayan, herkesin tanıdığı bir insandı. Bu nedenle Dırtat Episkopos vaaz ve ruhani önder vekili olarak kendisini farklı yerlere yollardı. Rahip Kevork özellikle devlet işlerinde ve hükümet çevreleriyle iletişimde önemli bir otoriteye sahipti. Bu anlamda köy papazlarından Der Hagop'un onun kadar iyi konumu vardı. Büyük savaş zamanında ikisi de hapsedilerek kelepçelerle sürgün edilip yolda şehit oldular.

Rahip Taniel ise günlerini dua, perhiz ve oruçla geçiriyordu. Önemli bir din bilgini, ileri gelen bir müzik uzmanıydı. O da köylülerle birlikte sürgün edildi.

Tomarza'da içme suyu yoktu. Çalışkan insanlar taşları kazıp barajlar inşa etmişti. Manastır özel bir sarnıca sahipti. Bu depo o kadar büyüktü ki dolduğu takdirde bir yıl boyunca ziyaretçilere, din adamlarına, hayvanlarına yeter ve yıkama ihtiyaçlarını da karşılardı.

Ziyaretçiler için elli kadar güzel, taş odalar inşa edilmişti.

Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırında şahsen iki mucizeye tanıklık ettim.

İlki: Altı yaşında Taniel adında bir evladım vardı. Zavallı ağır bir hastalıktan muzdaripti. Birçok doktora ve yerel ilaçlara başvurmuştuk, fakat nihayet umutsuzlukla Surp Asdvadzadzin Yortusu'nda ailecek Tomarza Surp Asdvadzadzin Manastırına gittik. Evladımı da kucaklayıp yanıma almıştım. Öldüğü takdirde oraya gömmeyi düşünüyordum. Hastamı önce Rahip Hovhannes'e gösterdim. Okudu ve kuru nişkar<sup>5</sup> verdi. Üç gündür bir şey yememiş olan oğlan bunu yedi. Durumu rahibe anlattığımda tekrar verdi ve oğlan onu da yedi. Odaya getirdiğimde yatacağına oynamaya başladı.

Ertesi gün Rahip Kevork'a götürdüm, diğer gün Rahip Taniel'e. Beş gün kaldık ve beş günde oğlan ayaklandı. Kucaklayarak getirdiğim evladım dönüşte yürümeye başlamıştı. Oradan seksen kuruşa bir de eşek aldım, yalnız başına üzerine binerek eve döndü. Büyüdü, 18 yaşında delikanlı oldu. Bir sorun yüzünden yanıma Kayseri hapishanesine getirdiler. Orada hastalandı ve öldü.

İkincisi: Halamın bir kızı vardı, akıl sağlığını kaybetti. Öyle ki ipele bağlasak da yatıştıramazdık. Yazıcıların Toros'a para verip annesiyle manastıra yolladım. Rahiplere de konuyla ilgili mektup yazdım. Rahiplere bir iki gün rahatsızlık vermiş, fakat iyileşmiş. O günlerde resmî bir işten dolayı o taraflardaki köylerde bir işim vardı. Tomarza'ya gittiğimde bir de gördüm ki kız atımın önüne koştu ve "Hagop Ağa bak! İyileştin artık" dedi. Aldım eve götürdüm. Sonra evlendirdim. Üç çocuğu oldu ve büyük savaştan önce huzur içinde vefat etti.

#### Ğuzların Hacı Artin Ağa ve Çorbacı Hacı Hovhannes

Tomarzalılar Ak Sakallılar [muhtar] seçtikten sonra bir de onların üstü olarak Çorbacı seçerdi. Çorbacı daima Keyiş Oğlu ailesinden seçilirdi. Tomarzalılar püskülsüz fes kullanırdı, fakat Çorbacı püskül kullanabilirdi. Tomarza Çorbacı'sı bir süre için Keyiş Oğlu Hacı Agop Ağa oldu, kardeşleri Hacı Hovhannes ve Giragos Ağa da yardımcılarıydı. En önde gelen Hacı Hovhannes Ağa olunca diğer iki kardeş kendisini Çorbacı seçti. Hacı Hovhannes Ağa doğru ve iyi kalpliydi.

Kozanoğlu'na saldıran Derviş Paşa'nın askerlerinin istihkakını ve kıyafetlerini sağlayan Hacı Hovhannes Ağa yeni hükümetin gözdesiydi. Derviş Paşa askerlerin gittiği yerlerdeki ormanları yok etmeleri için 500 kişi istedi. Çorbacı Hovhannes Ağa da Torosların Sarkis'i 500 kişiyle oraya gitmesi için ikna etti. Derviş Paşa bunun için kendisini takdir ederek yüzbaşılık unvanı verdi. Çorbacıyı da onurlandırdı. Kıştan yaza kadar askerlerin yemek sorumluluğu Çorbacı'daydı.

O günlerde (Türk takvimine göre 1289'da [1873], yaklaşık 60 yıl önce) Ğuzların Hacı Artin Ağa, Göstere köylerinin yüzde onunu hükümetten satın aldı. Karşılığını altı ay içinde ödemeyi taahhüt etmişti. Başarılı olabilmek için Artin Ağa, Çorbacı'dan bu işe kendisinin bakmasını rica etmiş, o da bunu başarmıştı.

O kış epeyi soğuktu. Bizim oralarda *doksan kıtlığı* olarak anılan o yıl her yerde büyük sıkıntı yaşandı. Öküzlerin hepsi telef oldu, her yerde açlık baş gösterdi. Hükümet duruma çözüm üretebilmek için kendi ambarlarından ücretsiz yemek dağıttı. Ermenilerden bazıları altı yedi yıllık *con* (yulaf) depolamıştı. Tahılı olanlar pahalıya satmaya başladı, fakat Hacı Ağa ambarlarını açtı. İki fırında ekme hazırlatarak fakirlere dağıttı. Kendisinden yulaf satın alanlar hem ucuza hem de

turn, he sends Father Garabed of Germir [to Tomarza].

Under Father Garabed monastery develops significantly. The number of monastery attendants raises to a hundred, a school is founded, and progress is visible all around.

Those who would go there for devotional practice would customarily take a sheep or a cow with them as an offering. The monastery's herds were thus growing.

Following the passing of Father Garabed, Father Garabed of Tomarza was elected his deputy, as which he served until the great war. During the years of war, he was first imprisoned, later exiled and then he disappeared.

Father Taniel was an ascetic who lived like a saint. Father Kevork, on the other hand, while pious, was also a popular and active person, savvy about wordy matters. Therefore, Bishop Dırtat would send him to various places to preach and to act as deputy religious leader. Father Kevork held special authority when it came to matters of the state and to communicating with government circles. Among the village friars, only Der Hagop held such an esteemed status. During the great war they were both imprisoned, exiled in cuffs, and martyred on the way.

Father Taniel would pass his days with prayer, lent, and fasting. He was an important theologian and a leading music specialist. He, too, was deported along with the villagers.

There was no drinking water in Tomarza. Hard working people had dug through the rocks and built dams. Monastery has a special cistern. The cistern was so large that, once full, it would suffice for the visitors, clergymen, their animals and their sanitary needs for an entire year.

Around fifty beautiful rooms were built of stone for visitors.

I personally witnessed two miracles at Surp Asdvadzadzin Monastery in Tomarza.

First: I had a six-year old child named Taniel. Poor thing was suffering from a severe illness. We had consulted many doctors and traditional remedies to finally lose all hope and go, the entire family, to Surp Asdvadzadzin Monastery in Tomarza during the Asdvadzadzin Feast. I carried my child in my arms. I was thinking of burying him there if he were to die. I first got Father Hovhannes to take a look at my sick son. He blessed him and gave him dry nişkar.<sup>17</sup> The kid who had not been able to eat anything for three days ate it. When I told that to the friar he gave another one and the kid ate that one, as well. When I brought him back into the room he started playing instead of lying down. The next day I took him to Father Kevork and the day after to Father Taniel. We stayed there for five days and in those five days the kid was revitalized. My son whom I had had to carry in my arms had started walking on the way back. I bought a donkey there for eighty *kuruş*, on the back of which he rode his way back

home. He grew to become an 18-year old young man. They took him because of some issue and brought him into Kayseri prison, where I was. He got sick and died there.

Second: My aunt had a daughter, who lost her sanity. So much so that she would not calm down even if we would tie her with ropes. I gave money to Toros of the Yazıcı family to take her and her mother to the monastery. I wrote an explanatory letter to the priests. She continued the disturbing ways in the company of the priests, too, for a couple of days, but in that time she got cured. I had official business to take care of in the villages near there. When I arrived in Tomarza I was amazed to see the girl run towards my horse and tell me "Look, Hagop Agha! I am well now!" I took her home. I married her off. She had three children and she died in peace before the break of the great war.

#### Hacı Artin of the Ghuzlar Family and Chorbaji Hacı Hovhannes

People of Tomarza would elect a chorbaji [Soup-master] to oversee their elected neighborhood representatives. Chorbaji would always be elected from the Keyiş Oğlu [Son of Priest] family. Tomarza folk wore their fez without the tassel, but chorbaji was allowed to wear a tasseled one. Chorbaji of Tomarza was Hacı Agop Agha son of Keyiş for a while, and his brothers Hacı Hovhannes and Giragos Agha were his assistants. When the most prominent of them turned out to be Hacı Hovhannes Agha the other two brothers elected him chorbaji. Hacı Hovhannes Agha was righteous and good-hearted.

Hacı Hovhannes, who had supplied the rations and uniforms of Dervish Pasha's soldiers against Kozanoğlu, was the new government's favorite. Dervish Pasha asked for 500 people to help his soldiers wipe out the forests in the areas that they were to target. Chorbaji Hovhannes Agha convinced Sarkis Agha of Toroslar to go there with a force of 500. Dervish Pasha recognized his deed and conferred upon him the title of lieutenant. Chorbaji was also prized. The soldiers' food from the winter until the summer was to be bought from chorbaji.

At that time (in 1289 [1873] according to the Turkish calendar, which is approximately 60 years ago) Hacı Artin Agha of the Ghuzlar family bought from the government ten percent of Göstere villages. He had pledged to pay the amount in six months. In order to keep his pledge Artin Agha asked chorbaji to take care of the business, and he managed to realize it.

That winter was quite cold. That year, which in our parts was called *doksan kıtlığı* [famine of the ninety], wreaked hardship all around. All of the oxen died, and starvation was everywhere. In order to counteract the problem the



iki şinik<sup>6</sup> fazla alırlardı. Çoğu kişi Hacı Artin ağayı dualarla yad edip överdi. O günlerde Ğuz hanesine nur yağdığına dair bir söylenti gezmeye başladı. “Direk gibi durmuştu, gördük, Ğuz hanesine nur indi” diyorlardı.

Kış sona erdi. Ekinler kurumuştur. Halkın tohumluğu yoktu ki yeniden eksin. Çorbacı Hovhannes, Hacı Artin Ağa’yı ikna edip köylülere tohumluk verirdi. Her köyün ambarı açıldı ve herkes ihtiyacı kadar tohumluk aldı.

Türkiye’de yedi yılda bir, az çok düzenli bir şekilde, bu durum tekrarlanır. Bir başka kıtlık da Türk takvimine göre 1297 [1881] tarihinde gerçekleşti, fakat o kadar ağır değildi. 1303’te [1887] de benzer bir olay yaşandı. Bu nedenle sıradan zanaatkâr bile yıldan yıla yiyecek stoklardı.

Türk takvimine göre 1291 [1875] yılında Tomarza’da *emlak* tahriri çıktığında da Çorbacı görev başındaydı. Kötü niyet veya yanlışlıkla kimsenin adına fazladan bir şey yazılmasını istemiyordu. Kaydeden görevlileri ikna ediyor, gerektiğinde hediyeler verip her şeyin en alt rayıçten yazılması için çabalıyordu. Başardı da. Hükümet nezdinde Göstere emlağı çok alt rayıçten kaydoldu ve bu nisbetle az vergi veriliyordu.

Kendisi hayatta iken Tomarza’da herhangi bir kötülük

yaşanmadı. Bir kötülük olduğunda bir söz veya kısa bir yazıyla herkese haddini bildirirdi.

Çorbacı yaşlandığında okul mezunları çoğalmış, artık kendisini dinleyen kalmamıştı. Bu yeniyetmeler de *püşkül* takmaya başlamış, herkes kendi çapında bir çorbacı olmuştu. Adaletli biri olan Çorbacı huzur içinde öldü.

Fakat bir *han* meselesi ortaya çıktı. Kimse önünü alamadı. Az kalsın büyük bir kırim olacaktı. Sultan Hamid sayesinde, Episkopos Dırtat’ın arabuluculuğuyla sorun çözüldü. Fakat bunu daha sonra anlatacağız.

#### Atalarımız ne ile meşguldü?

Atalarımız Everek ve çevresine yerleşirken zanaatkârlıkları sayesinde kolayca kabul görmüşler. Zanaatla uğraşmalarına karşın çiftçiliğe de zaman bulmuş, çalışkan insanlarmış. Tek işle yetinmeyerek hem zanaat hem çiftçilik yapmışlar. Bağ, bahçe kurmak ve geliştirmek, *cehri* (boya için kullanılırdı) hazırlamak o zamanlar sevdikleri uğraşlar olmuş. *Cehrinin* litresini bir zamanlar 150 kuruşa satmışlar.

*Cehri* kuru yerde yetiştiğinden bizim oralarda yetiştirmesi kolaydır. Ermeni, Türk, Rum, bulduğu iki taşın arasına *cehri* ağacı dikip bakmıştır. Sulak yerlerde *cehri* ağacı bir buçuk,



Günümüzde Develi’de kalmamış olan, Yahyalı’da az sayıda bulunan cehri meyvesi

Buckthorn fruit. Buckthorn no longer grows in Develi, but can still be found-though rarely- in Yahyalı

government distributed freely the food from its own warehouses. Some Armenians had stored oat that could last them seven years. Those who had the grain began to sell it expensively, but Hacı Agha opened up his barns. He would get bread baked in two bakeries and distributed to the poor. Those who would buy oats from him could buy two *şinik*<sup>18</sup> more for a cheaper price. Most people would mention him fondly and praise him. It was around then that a rumor started to circulate, saying that a heavenly light descended over Ghuz household. People were saying “It was like a column, we saw it, divine light came down Ghuz household.”

Winter came to an end. The crops were all dry. People did not have the seeds to plant from scratch. Chorbaji Hovhannes convinced Hacı Artin Agha to give seeds to the villagers. Barns in every village were opened up and everybody took as many seeds as they needed.

This situation repeats itself in Turkey fairly regularly every seven years. Another famine was in 1297 [1881] according to the Turkish calendar, but it was not as harsh. A similar incident happened in 1303 [1887]. For that reason, even the most modest artisan would store food throughout the year.

Chorbaji was in service also when the *emlak* [real estate] registration was begun in 1291 [1875] of the Turkish calendar. He did not want anything to be registered fallaciously under someone out of ill will or sheer mistake. He was persuading the registrars and was giving them presents when needed in order that the minimum would be recorded. He was indeed successful. Göstere real estate was registered under its value in the governmental records and thus less taxes were paid.

While he was alive there was no malice in Tomarza. In the event that there was, he would take care of it by sending word or a short written warning.

By the time chorbaji grew old, scholarly types had increased and those who listened to his word were no longer. The novice types also started wearing *püşkül*, and everyone became their own chorbaji. Chorbaji, who was a just person, died in peace.

However, a problem arose concerning a certain *han* [inn]. Nobody was able to prevent it. It almost came to a massacre. Thanks to Sultan Hamid and through the conciliation of Bishop Dırtat the problem was averted. But we will get to that later.

#### What were the occupations of our ancestors?

Our ancestors were well received when they settled in and around Everek thanks to their artisanal skills. Even though they were artisans, they made the time to farm; they were hard-working people. They did not make do with one occupation, but engaged themselves in a craft and farming at the same time. Setting up and developing vineyards and

orchards, preparing *cehri* [buckthorn fruit, which was used in dye-making] were among the activities they enjoyed at the time. Once upon a time they would sell a liter of *cehri* for 150 *kuruş*.

*Cehri* needs dry climate and that is why it grows easily in our regions. Armenians, Turks, and Greeks would all plant *cehri* trees wherever they would fit. *Cehri* trees grow up to a meter and a half on arable land and to a meter on rocky terrain. It is very easy to grow. In the fall the tree is bent down to touch the ground and covered with soil and fertilizer. In the spring each branch blossoms and turns into a new tree. The latter are called *gederi*. They are cultivated until the fall to then be taken out and sold. These trees are then planted with a meter and a half in between them and grow into new *cehri* trees. Budding is also done. The tree starts bearing fruit in three years. Every household has a *cehri*; thirty to forty kilos of *cehri* amounts to a year’s nutrition. Buying a *cehri* plot costed quite a lot. A house would cost less. One who would sell *cehri* for ten gold coins could afford to buy for two coins a beef cow, for one coin enough wheat to make bulgur and gorgod [cracked wheat]. He could then buy *con* (oat) for bread for two coins and use the rest for clothes, shoes, and other small expenses. That way the family could make do for the entire year.

Vineyards were full of grapes and orchards full of fruits at all times.

They were also engaged in beekeeping. Every house would have up to 20, 50, or 100 hives. We would have a beautiful white honey.

Money was not spent on clothes. Spinning wheels were kept at home. Cotton dealers would bring a fair amount of cotton, and every household would bring one measure of the strings that they had wound in exchange for one and a half measure of unwoven cotton. This would continue until the trader would run out of cotton; then this cotton would be weaved at home to be made into clothing for the members of the household. The woven cotton would be dyed and turned into *ilibade* also known as *salta* for men. Women would sew out of dyed string black shirts and wear them. The black shirt was also called *vırevnots* [top]. Hence, there was no reason to spend money. They would buy colorful things for the youngsters. They would call the imported fabric Danimarko.

Everybody owned a vineyard, an orchard, and a house. Those who additionally owned a shop were considered wealthy.

*Zerdali* [apricot] constituted the majority of the fruit. Every house would have one or two trees: Plum, peach, pear, quince, grapes, raisins, high quality *oghi*<sup>19</sup> and wine, melon and watermelon.

Until recently the majority of the people were artisans.



taşlık yerlerde ise bir metre yüksekliğe ulaşabilir. Yetiştirilmesi çok kolaydır. Sonbaharda ağaç, dalı yere degecek kadar eğilir, toprak ve gübreyle kapatılır. Baharda her daldan yeni tomurcuklar çıkar, yeni ağaçlar elde edilir. Bunlara *gederi* adı verilir. Sonbahara kadar yetiştirilip bu aşamada sökülerek satılırlar. Bu ağaçlar birbirinden bir buçuk metre aralıkla dikilip yeni *cehri* ağaçları elde edilir. Aşılama da yapılır. Ağaç üç yıl içinde meyve vermeye başlar. Her evin *cehrisi* olur, otuz kırk kilo *cehrisi* olan yıllık besinini karşılamış olurdu. *Cehrilik* satın almak için epeyce paraya ihtiyaç vardı. Ev almak daha ucuzdu. On altına *cehri* satan biri, iki altına etlik inek, bir altına da bulgur ve yarma için buğday alabilirdi. İki altına da ekmeğin için *con* (yulaf) alır, kalanını elbise, ayakkabı ve ufak tefek şeylere harcardı. Böylece aile yıl boyu geçinirdi.

Bağlardan üzüm, bahçelerden meyve eksik olmazdı.

Arıcılıkla da uğraşırlardı. Her evin 20, 50, 100 peteğe kadar arısı olurdu. Güzel beyaz balımız olurdu.

Üst baş için para harcanmazdı. Evlerde çıkırık vardı. Pamuk tüccarı çokça pamuk getirir, her hane eğirilmiş ipliği götürüp bire bir buçuk oranda pamukla takas ederdi. Tüccarın pamuğu bitene kadar böyle sürer; sonra bu pamuk dokunur, hane sakinlerine don gömlek hazırlanırdı. İşlenmiş pamuk ipliği boyanır, erkekler için *ilibade* de denen *salta* yapılırdı. Kadınlar boyanmış iplikten siyah gömlek diker ve giyinirdi. Siyah gömleğe *vrevnots* [üstlük] da denirdi. Yani dışarıda para harcamak için bir sebep yoktu. Sadece gençler için birkaç arşın renkli şeyler alırlardı. Dışarıdan gelen kumaşa da Danimarko adını verirlerdi.

Herkesin bağı, bahçesi, evi olmalıydı. Dükkânı da olan zengin sayılırdı.

Meyvelerin çoğu *zerdali* idi. Her evin bir veya iki ağacı olurdu: Erik, şeftali, armut, ayva, üzüm, kuru üzüm, kaliteli oğuz<sup>17</sup> ve şarap, kavun ve karpuz.

Halk son zamanlara kadar büyük ölçüde zanaatkârı. Ayakkabı, *postal*, *yemeni*, *pabuç* yaparlardı. Demirci, nalbant, *çilingir*, kalaycı, berber ve başka birçok zanaatkâr vardı. Tüccarımız, *çerçimiz*, *fes kalıpcımız*, *boyacımız* vs. vardı. Dülger, duvarcı, *köseleci*, *çivici*, *camcı*, *pastırmacı*, hepsi kendi işlerini yapardı.

Bundan elli yıl önce *cehri* kayboldu. Avrupalılar boya için başka şeyler bulunca *cehriye* artık ihtiyaç kalmadı.

Bunun üzerine halk ipek böcekçiliğiyle ilgilenmeye başladı. Bu da bir on yıl kadar sürdü, fakat tohum bozulduğu için bu uğraş da sona erdi.

Daha sonra Pasteur sistemini temel alarak tohum ve ipek kozalarını temizleyebildiler. Hükümet yardım edip ipek böcekçiliğine destek olmaya başladı. Her bahçeye yeniden dut ağaçları dikildi. Özel bir devlet müfettişi gelip kozaları kontrol ederdi. Benim bin dut ağacım vardı, birkaç yıl ipek böceği de besledim, işimi çok geliştirebilirdim...

Baron Hagop Çakmaklıyan büyük bir çorap fabrikası kurmuştu. Sermayesi olmadığı için devam edemedi. Yusufyan Hacı Nişan Ağa'nın yatırdığı 700 altın sermayeyle günde 100 çift çorap üretenlerdi. 20 kız çalışırdı. Hacı Nişan Ağa *kre-di*yle satıp dışarı yolluyordu. Memleketin çorabı her yerdeydi: İstanbul, Bursa, İzmir vb...

Çakmaklıyan ipek böceği kozalarını makinelerle sökmeye, boyamaya, örmeye niyetlenmişti, fakat savaş başladı. Çakmaklıyan'ı hapseden hükümet, makineleri söküp Sivas'a götürdü. Oraya da yerleştiremediler. Çakmaklıyan hapisten sonra sürgün edilince adını değiştirip Gocikyan yaptı. Hükümet çok aradı kendisini fakat bulamadı. Bu sanayi dalı da böylece bitti.

### Ticaret

Tüccarlarımız doğrudan Marsilya'yla çalışırlardı, bu yüzden mallar Kayseri'den daha ucuz olurdu. Çoğu kez ürün Everek'ten Kayseri'ye giderdi. 1000 altın sermayesi olan bizde zengin bir tüccar sayılırdı.

Bunun dışında *celebcilik*, yani küçükbaş hayvan ticareti de yaparlardı. Bu iş için Türklere para verip ortak olurlardı. Kimisi Arabistan'ın derinliklerine giderek küçük develer getirip satar, başkaları buzağılar, kuzular, oğlaklar alıp satarı. Bazıları da öküz getirir, bir yıl zarfında ödeme koşuluyla köylüye satarı. Adana taraflarına keçi toplamaya giden de olurdu. Üç ay bizim taraflarda otladıktan sonra satılmak için başka yerlere götürülürlerdi. Bir kısmı da kasaplar için bizim memlekette kalırdı. Koyun toplayıp, otlatıp Mısır taraflarına satmaya götürülenler de vardı. Yaşlı inekleri toplar, altı ay otlattıktan sonra kuru et için satarlardı. Oğlak derisi değerliydi. Bunlardan tulum yapar satarlardı. Mart ayı geldiğinde Türklere ortak olup işe başlarlardı, fakat sermayenin büyük bir kısmı Everek Ermenilerini.

Köylülerden *pus* (reçine) satın alır, koyunların yünüünü toplar ve doğrudan Marsilya'ya gönderirlerdi.

Daha sonra halı dokumacılığı başladı. Hususi ustalar güzel halılar üretiyorlardı. Büyük savaş başlayana kadar Everek'te halı dokundu.

Everek ve Fenese'de dericilik, deri işlemeciliği de yapılırdı. İyi deri hazırlanır ve Kayseri'ye kadar gönderilirdi.

### Everek Okulu<sup>18</sup>

Duyduğuma göre 1850 yıllarında Everek Okulu'nun başmualimi Bağcı Oğlu'ydu. Kendisinden sonra Ağzar Ağa gelmiş. O dönem Mulla Kirkor adında biri *töremiş*. Bu Mulla Kirkor, Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin *çömeziymiş*. Müftüden güzel Türkçe öğrenmiş. O dönem çok çalışıp *rakam* (matematik) okumasını öğrenmiş. Türkler *hesap* yapmasını bilmediklerinden onu çok sevmiş, adını Mulla Kirkor koymuş. Kendisi birçok kişiye Türkçe okuma yazma öğretmiş. Eskiden kendisinden başka Türkçe okuma yazma bilenimiz yoktu. Hacı

They would make shoes, *postal* [boots], scarves, slippers. There were other craftsmen, such as blacksmiths, locksmiths, tinsmiths, and barbers. We also had our tradesman, *çerçi* [peddlers], *fes kalıpcısı* [fez molder], *boyacı* [dye maker], etc. Carpenter, wall mason, *köseleci* [leather-tawer], *çivici* [nail maker], *camcı* [glass maker], and *pastırmacı* [charcutier] would all do their job.

Fifty years ago *cehri* disappeared. It was no longer needed when the Europeans found other methods for making dye.

After that people took to silkworms. This lasted about ten years, but because the cocoons went bad this occupation, too, came to an end.

Later, they were able to clean the cocoons and the seeds by using a method based on Pasteur's system. The government helped and began subsidizing silk production. Once again mulberry trees were planted in every garden. A special governmental inspector would come and check the cocoons. I had one thousand mulberry trees, and I was rearing silkworms for a few years, I could have really developed my business...

Mr. Hagop Chakmaklian had founded a large sock-production factory. He could not go for long because he did not have the capital. They were producing 100 pairs of socks a day by way of 700 gold coins invested by Yusufian Hacı Nshan Agha. 20 girls used to work there. Hacı Nshan Agha was selling them abroad through *kredi* [credit]. Our local socks were to be found everywhere: İstanbul, Bursa, İzmir...

Chakmaklian had plans to dismantle the silkworm tubes by machines, to dye and to weave them, but the war broke out. The government imprisoned Chakmaklian, dismantled the machines, and took them to Sivas. They were not able to fit them there. When he was deported after his discharge from prison, Chakmaklian changed his name into Ghocikian. The government searched hard for him but to no avail. This line of industry thusly ended.

### Trade

Our tradesmen would trade directly with Marseille, and hence products would be cheaper than in Kayseri. In many cases products would go from Everek to Kayseri. For us, those who had a capital of 1000 gold coins were considered a wealthy trader.

Other than that people would also do *celebcilik*, that is goat and sheep trade. They would partner with Turks by paying them money. Some would travel into the depths of Arabia to bring small camels to sell, others would buy and sell calf, lamb, and goat. Yet others would bring oxen and sell it to the villagers with a year-long credit. Sometimes they would go to Adana region to gather goats. They would

graze on our lands for three months and then would be taken elsewhere to be sold. Some among them would be kept here for the butchers. There were some who would herd sheep, let it graze here, and then take it to Egypt to sell it there. They would gather old cows, herd them for six months, and then sell them to become cured meat. Goat skin was valuable. They would make and sell leather bottles out of that. When March would come, they would partner up with Turks and set to work, but Armenians of Everek owned majority of the capital.

They would buy *pus* [resin] from the villagers, gather sheep wool, and send it directly to Marseille.

Later on carpets began to be woven. Specialist masters were producing beautiful carpets. Carpet weaving went on in Everek until the beginning of the great war.

Leather working and trading was also done in Everek and Fenese. Good quality leather would be prepared and sent all the way to Kayseri.

### Everek School<sup>20</sup>

As far as I have heard, the headmaster of Everek's school was Bağcı Oğlu [Son of Baghji]. He was succeeded by Aghzar Agha. Around then a person by the name of Mulla Krikor *Töremiş* [appeared out of nowhere]. This Mulla Krikor was a *çömez* [apprentice] of Mufti Hacı İbrahim Efendi. He learned good Turkish from the mufti. At the same time, he worked hard and learned to read *rakam* (the numbers). Not knowing how to do *hesap* (calculation) themselves, Turks took a liking to him, and called him Mulla Krikor. He taught many people to read and write in Turkish. In the past we did not have anybody else who knew how to read and write in Turkish. Hacı Nshan Agha, Hacı Dede Efendi, Sinan Agha, and Tavit Efendi learned to read and write Turkish from him.

Lechin Oğlu [Son of Lechin] Garabed Agha was appointed teacher around 1855. He was able to maintain the school *bişimli* [in order]. He would teach recitations from the Holy Bible and Nareg<sup>21</sup>. He would teach them how to read by giving them pages from the Psalms, and *sonra* [afterwards] would hand them the book itself. He thought them how to write a petition in Turkish and Turkish *rakams*. He did not have a *rakam* textbook. It was all verbal. He would be testing the skills for *kara cümle* [basic math operations], *tenzil* [deduction], *zarb* [multiplication], *taksim* [division], *para to kuruş*, *kuruş to para*, *dirhem*, *okka*, *kantar* ve *faiz* [interest].

*Amma* [however] Lechin Oğlu was a very nervous man. In our hometown the morning prayer would be held at *şafak* [dawn]. The children were obliged to come to church, failing to do so would be punished by *falaka* [beatings under the feet]. My father had been a pupil of his, so was I and my children. This man would not leave the school premises until he



Nişan Ağa, Hacı Dede Efendi, Sinan Ağa, Tavit Efendi Türkçe okuma yazmayı ondan öğrenmiş.

1855 yıllarında Leçinoğlu Garabed Ağa'yı öğretmen yapmışlar. Okulu biraz *biçimli* tutabilmiş. Kutsal Kitap ve Nareg'den<sup>9</sup> parçalar ezberletirmiş. Okumayı öğretmek için de Mezmurları alır, Yeranyal bölümünü ezberletirmiş. Ondan sonra ellerine yazı vermiş. Türkçe mektup yazmasını, sonra Türkçe rakamları öğretirmiş. *Rakam* için kitabı yoktu. Sözel-di. *Kara cümle, tenzil, zarb, taksim*, parayı kuruş, kuruşu para, dirhem, *okka, kantar* ve *faiz* öğreneni mezun ederdi.

*Amma* Leçin Oğlu çok sinirli bir adamdı. Bizim memleket-te sabah ayını şafakta olurdu. Çocuklar muhakkak kiliseye gelmeliydi, gelmeyenleri *falaka* ile cezalandırırdı. Babam onun yanında okumuş. Ben ve evlatlarım da onun yanında okuduk. Bu adam ölene kadar okuldan çıkmadı. Benim idareci olduğum dönemde yaşlanmıştı. Kendisini anaokulu *dedesi* yaptık. Sonra daha da yaşlandı. O zaman ona yıllık beş altın veriyorduk. 1912'de öldü.

Şimdi onun olaylarını anlatayım.

Mariyalos'un oğlu Sarkis vadiye, Hacı Panosların bahçesine demün (erik) hırsızlığına gider. Hacı Panos Ağa da bahçesini korumak için oradadır. Sarkis erik ağacına çıktığında birden ağaçtan büyük bir dal kırılır ve Sarkis düşer. Meyvelerin ağırlığı altında çökmüş olan ağaç Sarkis de üzerine çıktığında yükünü taşıyamaz ve... şırak aşağıya düşer. Sarkis kaçar. Hacı Panos Ağa ağacın sesini duyar duymaz "Kim var orada?" deyip ortaya çıkar. Görür ki üzeri meyve dolu, devasa bir dal aşağı sarkmış, Sarkis de kaçıyor. Hacı Panos Ağa kızarak ardından birkaç söz söyledikten sonra kendisini *zabt* edemez, dalı omuzuna alıp okula gelerek bağırır:

- Garabed oğul, bu *mu* senin *terbiye* ettiğin öğrencin? Bak, üzeri meyve olan ağacı kırıp kaçtı.

- Hacı Panos Ağa, kimdi?

- Kim olacak, Mariyalos'un oğlu Sarkis.

- O çocuk yaramaz, *terbiye* edemem.

- O da ne demek, sen öğretmen değil misin?

Öğretmen öğrencilere dönüp "İlk sıradaki öğrencilerden dördü ayağa kalksın" der.

Çocuklar "Buyurun Gard Ağa!" diye bağırırlar.

Öğretmen "Şimdi bahçeye gidip gezeceksiniz, yılan deliğine de girmiş olsa o oğlanı buraya getireceksiniz" der.

Çocuklar "baş üstüne" diyerek giderler.

Hacı Panos Ağa: *Canım*, Garabed, bahçede *beklerken* yine başıma gelmesin. Bunu yapan Türkler değil, bizim çocuklar. *Bari* kendilerinde olmasa, olmadığından alıyorlar diyeceğim. Mezarlığın önündeki *koca* bahçe bunların değil mi? İçinde ne eksik ki hırsızlığa gidiyorlar? Buna aklım ermiyor ki bir şey yapayım.

Öğretmen: Panos Ağa, belki o çocuk değildi. Yanlış *bellemiş* olmayasın?

Hacı Panos Ağa: Tövbe Allahım, kendi gözümle gördüm. *Hemen* geldi, ağaca çıktığı gibi, meyvelerden ağırlaşmış dal kırıldı, düştü, çocuk da onunla beraber... *Amma* nasıl olduysa çocuk kaçtı.

Öğretmen: O kadar ağacın üzerinden düşmüş de bir şey olmadan kaçmışsa vardır bir *hikmeti*.

Hacı Panos Ağa: *Dala* tünediğinden olmadı bir şey.

Çocuklar bahçelere bakındıktan sonra Aynigid'e gelince Sarkis'i imamın bahçesinin *gırbalasının*<sup>20</sup> altında saklanmış olarak bulurlar. Tutup okula getirirler.

Hacı Panos ağacın dalı elinde, "Geldin mi yüzüz" der.

Öğretmen: Nedir bu yaptığın, *bösböyük* olmuşsun. İmla kitabını *daha* yeni bitirdin, ezbere başladın.

Sarkis: Gard Ağa, ben okuldan çıktım, okumayacağım.

Öğretmen: Nasıl yani?

Sarkis: Çıktım işte, beni dövmeyeceksin.

Öğretmen: Bu ne yaramazlık, neden Panos Ağa'nın ağacını kestini?

Sarkis: Ben yapmadım Gard Ağa.

Öğretmen: Kim yaptı peki?

Sarkis: Nereden bileyim, bütün bunlar bana mı yapışacak?

Hacı Panos Ağa: Kaçtığını ben gördüm.

Sarkis: Ben bahçenize gelmedim ki göresin.

Hacı Panos: Gözüm *kör mü?*

Öğretmen: Hacı Andereas, bu çocuk *dayaktan yılmaz*. Kaç kere dövdüm, benim ellerim ağrıdı ama o ah demedi. Eve git, bir ip getir, elini ayağını bağla, bir tas şerbet getir, yüzünü, elini, ayağını temizle, okulun kapısına dik. Herkes yüzüne *tükürsün*.

Andereas: Gidip getireyim Gard Ağa.

Sarkis: Gard Ağa, ben yapmadım, bu adam yanlış *bellemiş*.

Hacı Panos Ağa: Nasıl yanlış olur? Önümden kaçtın, yalayacaktım. Ama ben sana yetişebilir miyim?

O sırada Andereas (daha sonra Hacı Andereas Ağa olacaktı) çabucak eve gidip ip ve şerbet getirdi.

Andereas: Gard Ağa, getirdim.

Öğretmen, diğer üçüne: Ayağa kalkın bakayım.

Hepsi bir ağızdan: Buyur Gard Ağa.

Öğretmen: Şimdi bunun elini ayağını iyice tutun. Hacı Andereas, sen de iple bir güzel bağla ki serbest kalmasın.

Hepsi birden: Gard Ağa, yaptık.

Öğretmen: Getirdiğin şerbeti eline, ayağına, yüzüne, gözlerine iyice sür. Sinekler emsin.

Sarkis: Gard Ağa, ben yapmadım, bana böyle bir şey yapmaya hakkın yok. Ben okuldan çıktım.

Öğretmen: Okuldan çıktım diyerek elimden kurtulabilir misin? Ben kunduracı çıraklarına da istediğimi yaparım.

Sarkis sinekleri koymaya çalışır ama gitmezler. Kafasını oynatır, ayağını sallar, önüne, arkasına, döner, ama bir türlü sineklerden kurtulamaz.

died. He had gotten old by the time I was the acting manager. We made him *dede* [the grandfather] of kindergarten. He got even older. At that point we were paying him five gold coins per year. He died in 1912.

Let me go on to relate his stories now.

Sarkis, son of Mariyalos, goes to steal *demün* (plums) from the orchard of the Hacı Panos family. Hacı Panos Agha is there watching his orchard. A big branch falls off from a plum tree onto which Sarkis climbs and he falls. Already weighed down by its plentiful fruits, the tree succumbs under the extra weight of Sarkis and... *şırak* [crack], it falls down. Sarkis flees. Hacı Panos Agha immediately emerges as he hears the noise from the tree and yells "Who's there?" He sees hanging down a gigantic branch full of fruits and sees Sarkis fleeing. Angrily swearing after him, Hacı Panos Agha cannot *zabt* [capture] him, so he comes to the school with the broken branch on his shoulder and yells:

- Garabed, son, this is how you teach *terbiye* [manners] to your pupil, *mu* [is it]? See how he broke a fruit bearing tree and fled!

- Who was it, Hacı Panos Agha?

- None other than Mariyalos' son Sarkis.

- That kid is spoilt, I cannot teach him *terbiye* [manners].

- What is that supposed to mean, are you not the teacher?

The teacher turns to the pupils and says "Four students from the first row, stand up!"

Children shout "Yes, sir, Gard Agha!"

Teacher tells them "You will now go out, search every nook and cranny for that boy, and bring him over."

Children reply "*baş üstüne* [yes, sir]" and leave.

Hacı Panos Agha: *Canım* [my dear] Garabed, I hope this will not happen aghain *beklerken* [while I watch] the orchard. The ones who do this malice are not Turks, but our own kids. *Bari* [if only] they were have-nots, I would think that they would be stealing out of poverty. Isn't the *koca* [huge] orchard in front of the cemetery theirs? What do they not have there that prompts them to steal? I don't understand it *ki* [let alone] do something about it.

Teacher: Panos Agha, maybe it was not that kid. Could you have wrongly *bellemiş* [identified] him?

Hacı Panos Agha: I swear to God, I saw him with my own eyes. He came in *hemen* [suddenly], and as soon as he climbed up the tree, the branch heavy with fruits broke and fell onto the ground with the kid on it... *Amma* [however] somehow he escaped.

Teacher: There must be a *hikmet* [mystery] to it if he really fell as much severely off the tree and ran without any injury.

Hacı Panos Agha: He was saved because he was perched on top of *dal* [the branch].

After having searched the gardens, the children found

Sarkis in Aynigid, hiding under the *gırbala*<sup>22</sup> of the imam's orchard. They bring him to school.

Hacı Panos, holding the branch in his hand, says to him "There you are, you brazen-faced."

Teacher: What kind of behavior is this, you are *bösböyük* [hulky]. You have finished spelling and came to recitation.

Sarkis: Gard Agha, I'm dropping out, I won't study anymore.

Teacher: What do you mean?

Sarkis: There you have it, you won't be able to beat me up.

Teacher: What a mischief, why did you cut Panos Agha's tree?

Sarkis: I didn't do it, Gard Agha.

Teacher: Who did it then?

Sarkis: How should I know, will I be to blame for all that?

Hacı Panos Agha: I saw you run.

Sarkis: How could you, I wasn't even in your garden.

Hacı Panos: Are my eyes *kör* [blind]?

Teacher: Hacı Andereas, this child *dayaktan yılmaz* [is not afraid to get beaten]. I beat him up countless times to the point that my hands hurt but he did not blink. Go home, bring a rope to tie his hands and feet, and bring a bowl of sherbet to clean his face, hands and feet, have him stand at the school gate. Let everyone *tükürsün* [spit on] his face.

Andereas: I shall bring them at once, Gard Agha.

Sarkis: Gard Agha, I didn't do it, this man has me wrongly *bellemiş* [identified].

Hacı Panos Agha: How can I be wrong? You fled before me, I was close to catching you. But how could I catch up with you?

Meanwhile Andereas (who would later become Hacı Andereas Agha) quickly went home and returned with rope and sherbet.

Andereas: Here they are, Gard Agha.

Teacher said to the other three: Stand up.

Children altogether: Yes, Gard Agha.

Teacher: Now, hold his hands and feet tightly. And you, Hacı Andereas, shall tie him so well that he will not be able to escape.

Altogether: We are finished, Gard Agha.

Teacher: Rub the sherbet thoroughly on his hands, feet, face, and eyes, so that flies will come and suck on them.

Sarkis: Gard Agha, I didn't do it, you have no right to do something like this to me. I'm no longer in school.

Teacher: Do you think you can avoid me by telling me you have dropped out? I will do as I please even with the shoemaker's *çıraks* [apprentices].

Sarkis tries to shoo away the flies but they will not leave him. He shakes his head, moves his foot, turns his back and then to his front, but to no avail.

Teacher to the children: What you see here now is what





Bugün Aşağievrek mahallesi İstiklal İlkokulu olarak eğitim vermeye devam eden Mesrobyan Okulu

The Mesrobian School in the neighborhood of Aşağievrek, which continues to serve today as the İstiklal Primary School

Öğretmen çocuklara: Şimdi bunu görüyorsunuz ya, eğer içinizden biri hırsızlık yaparsa durumu böyle olacak.

Öğretmen Panos'a: Hacı Panos Ağa, şimdi gönlün rahat etti mi?

Hacı Panos Ağa: Ne yapayım, bak bu dalın üstünde iki litreden fazla *demün* var. Hepsi de mahvoldu.

Öğretmen: Dert değil, Tanrı daha fazlasını verir.

Panos Ağa: Evlatlarım, şu dalın üzerindeki erikleri toplayıp yiyin.

Sarkis kafasını oraya buraya sallayarak: Gard Ağa, ben senin okulundan çıktım, bana böyle şeyler yapmaya hakkın yok. Gidip babama, anneme söylersem...

Öğretmen: *Oğlum* Sarkis, baban Hıristiyan, annen mütevazı, babanın biricik evladısın. Senden başka evlatları yok. Neden bahçenizi bırakıp da başkasına hırsızlığa gittin?

Sarkis: Gard Ağa, tövbe, bir daha yapmam.

Öğretmen: Bu sana iyi bir ders olsun. Sen *dayaktan* anlamazsın. Elin ayağın *nasır* tutmuş. Kilisenin kapısına dikeceğim seni, ki yüzüne tükürsünler.

Sarkis: Tövbe Gard Ağa, bir daha yapmam.

Öğretmen: Kalkın çocuklar, şunun yüzüne tükürün de kilise kapısına götürmeyin, elini ayağını sökün.

\*\*\*

1857'de Leçin Oğlu'nun yanına Ğuradların Muş Ağa'yı ve Anapellerin Sinan Ağa'yı da yardımcı muallim vermişlerdi. Derste uydukları için yerlerine Leçinlerin Haçadur ve Hungianos atanmıştı. Bunlar da *cahil civri* olduklarından çocuklar Hungianos'un *pöstünü* (çocukların üzerine oturmak için okula getirdikleri keçi derisi) çektiler, bunun üzerine Hungianos devam edemeyerek pencereden kaçtı.

1870'de bizim İstanbul'daki hemşehriler Çatal Han'da kalıyorlardı. Bir gün İstanbul'dan şehre doğru düzgün bir öğretmen göndermeyi düşündüler. Vıramşabuh adında genç bir öğretmen bulup gönderdiler. Öğretmen gelip okula yerleşti ve orada yaşamaya başladı, fakat bizim ağalar "Biz böyle adam istemeyiz" dedi. Kunduracı çırakları ceplerinde deriden yapılmış *tulumba* taşırdı. Bir gün hep beraber yan yana gelip *tulumbalarını* suyla doldurarak pencereden öğretmenin kafasına su atmaya başladılar. Adam debelendi, bağırdı, çağırdı ama kimin umurunda? Burada öğretmenlik yapamayacağına ikna olup birkaç gün sonra İstanbul'a döndü.

1875 yılında Everekli Vartugların Parseğ Efendi Amerika'dan döndü. Burada yaklaşık iki yıl Leçin Oğlu'yla öğretmenlik yaptı. Güzel dersler verirdi. Hayg, Sisag ve Armenag

you will get if any one of you dares to steal.

Teacher to Panos: Are you relieved now, Hacı Panos Agha?

Hacı Panos Agha: What am I to do, see how this branch has over two liters of *demün*. All are ruined now.

Teacher: Not a problem, God will give you more.

Panos Agha: My children, pick the plums off this branch and enjoy them.

Sarkis, shaking his head about: Gard Agha, I have left your school, you don't have the right to do such a thing to me. Wait till I go home to tell my father and mother...

Teacher: *Oğlum* [my son] Sarkis, your father is Christian, your mother is modest, and you are the only son to your father. They do not have another child. Why did you leave your orchard and go to others to steal from them?

Sarkis: Gard Agha, I swear, I won't do it again.

Teacher: Let this teach you a lesson. You do not shy away from *dayak* [getting beaten]. Your hands and feet have all gotten callous. I will have you stand by the church gate so that people will spit on your face.

Sarkis: I swear, Gard Agha, I won't do it again.

Teacher: Rise children, spit on his face now, but do not take him to church; untie his hand and feet.

\*\*\*

They appointed Mush Agha of the Ghurad family and Sinan Agha of the Anapel family as assistant teachers under Leçin Oğlu in 1857. Because they would fall asleep during class they were replaced by Khachadur of the Lechin family and Khungianos. These ones turned out to be *cahil civri* [ignoramuses], and Khungianos ran away through the window one day when children took from under him his *pöst* (goat skin that the children would bring to school to sit on).

In 1870 our compatriots in Istanbul were lodging at Çatal Inn. One day they came up with the idea that they could send a proper teacher to town from Istanbul. They found a young teacher by the name of Vramshabuh and dispatched. The teacher came to settle and live in the school, but our aghas responded "We do not want this kind of man." Shoemaker's apprentices would carry in their pockets leather *tulumbas*. They came together one day, filled their *tulumbas* up with water, and started throwing water over the teacher's head. The man started shaking, screaming, and yelling, but who would care? Convinced that he could not serve here, he returned to Istanbul in a couple of days.

In the year of 1875 Parseğ Efendi of the Vartug family from Everek returned from America. He taught here with Lechin Oğlu for about two years. He would teach good courses. He had three children named Hayg, Sisag, and Armenag. They had not yet been baptized, because they were born in America. They organized a nice baptism ceremony at the church. They were very decent and smart kids. Hayg and

Sisag were once in Talas. On their way from Tekir at the end of May, they got caught in a snow storm, trapped under the snow, and they froze. They were found dead near Kabaklı village. Hayg was 20 and Sisag 18. After that, Parseğ Efendi moved to Adana with his family.

In 1877 Chomaklutsonts Tavit Efendi taught alongside Lechin Oğlu for almost two years. He was teaching Turkish.

In year 1879 they brought Margaros Efendi from Talas. He knew a little Turkish. He stayed for about a year and then left.

In 1884 our townsmen in Istanbul's Çatal Inn, having realized that it was difficult to circumvent the aghas, got the Patriarchate to confirm the dispatch of teacher Yervant to Everek for three years with a yearly salary of 100 gold coins.

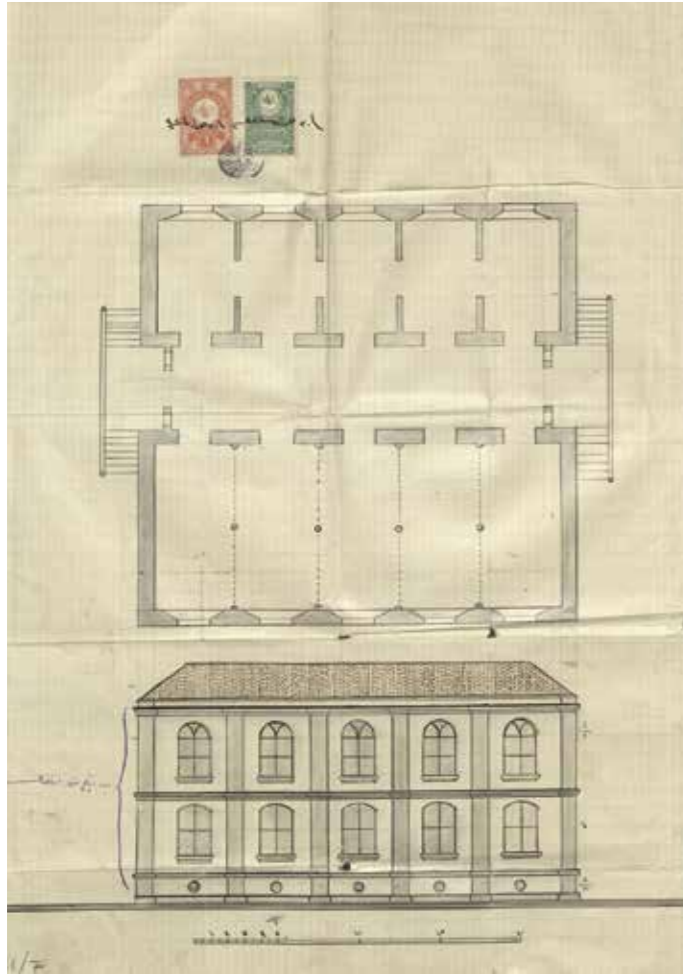
Yervant arrived in Everek and put the school in good order in a short time. He taught many things to students over the course of three years: Armenian, French, mathematics, grammar, calligraphy, accounting, and Turkish. Everything was perfect. When the three year period came to an end our aghas did not want it any longer. Bishop of Kayseri Drtat took Yervant to Kayseri upon learning that he was leaving our school and made him director of the school there. In a few years Yervant Efendi was beatified as friar there by Bishop Drtat and took the name Der Ashod.

In the year of 1886 when he was running a store in Istanbul, my mother's father Der Yeghia Kalayjian, whose lay name used to be Taniel, was friends with Hacı Yeghia Agha of the Melekler family. Der Yeghia did not have a grown son, so he took Hacı Yeghia's son Sarkis to Istanbul and helped him study there. Sarkis came back to Everek in a couple of years as an educated young man and started teaching. He was religious. He taught together with Lechin Oğlu for many years. Because we did not have a friar at the time, he and Der Hagop were beatified as friars by the Bishop of Kayseri Yeghia. He [Sarkis] was given the name Der Garabed. He used to be my teacher. He knew well Armenian, Turkish, and mathematics. He would preach at the church on Sundays and organize meetings where he would give speeches. The meetings and his work at the school went on until the great war.

In 1897 they brought Hagop Temuryan Efendi from Kayseri. He was a brave young man. He would organize meetings on Sundays and preach. He was such a brave preacher that he would affect and attract everybody. But the aghas did not want him to stay and pressured us to send him away. He told us that in the event that we do not send him ourselves, they would find a way to submit him to the government. We were thus forced to send him to the school in Fenese. He stayed there for a year, as well. When they heard about this, Kayseri folk took him to Kayseri and beatified him as friar. He took on the name Der Arisdages.

In the meantime there was a music teacher at the





Mesrobian Okulu inşa izninde yer alan plan

The plan of the Mesrobian School in the permit application

adında üç evladı vardı. Amerika'da doğduklarından henüz vaftiz edilmemişlerdi. Kilisede güzel bir vaftiz töreni tertiplediler. Çok düzgün ve akıllı çocuklardı. Hayg ve Sisag Talas'taydı. Mayıs ayının sonunda Tekir'den gelirken büyük bir fırtınaya yakalanmış, kar altında kalıp donmuşlar. Kabaklı Köyü yakınında ölü bulundular. Hayg 20, Sisag ise 18 yaşındaydı. Bunun üzerine Parseğ Efendi ailecek Adana'ya göçtü.

1877'de Çomaklıların Tavif Efendi iki yıl kadar Leçin Oğlu'yla öğretmenlik yaptı. Türkçe dersi veriyordu.

1879 yılında Talas'tan Margaros Efendi'yi getirdiler. Biraz Türkçe bilirdi. Bir yıl kadar kalıp gitti.

1884'te İstanbul Çatal Han'daki hemşehrilerimiz ağaların elinden kurtulmanın zor olacağını düşünüp Patrikhane'nin de onayıyla Yervant öğretmeni yıllığı 100 altından üç yıllığına Everek'e yolladılar.

Yervant Everek'e gelip kısa bir sürede okulu güzel bir düzene soktu. Üç yıl kalarak öğrencilere epeyce şey öğretti: Ermenice, Fransızca, matematik, dilbilgisi, güzel yazı, muhasebe ve Türkçe. Her şey mükemmeldi. Üç yıl tamamlandıktan sonra bizim ağalar istemediler. Kayseri Episkoposu Dırtat, Yervant'ın bizim okuldan çıktığını öğrenince onu

Kayseri'ye götürdü ve oradaki okula müdür yaptı. Birkaç sene sonra Yervant Efendi orada Episkopos Dırtat tarafından papaz takdis edildi ve Der Aşod adını aldı.

1886 yılında annemin babası sivil adı Taniel olan Der Yeğya Kalaycıyan, İstanbul'da bakkallık yaptığı dönemde Meleklerin Hacı Yeğya Ağa'yla arkadaşmış. Der Yeğya'nın yetişkin bir evladı olmadığından Hacı Yeğya Ağa'nın oğlu Sarkis'i İstanbul'a götürüp okutmuş. Sarkis birkaç yıl sonra eğitilmiş bir genç olarak Everek'e geri gelerek öğretmenliğe başladı. Dinine bağlı biriydi. Uzun yıllar Leçin Oğlu'yla öğretmenlik yaptı. O yıllarda papazımız olmadığından, kendisi ve Der Hagop, Kayseri Episkoposu Yeğya tarafından papaz takdis edildiler. Kendisine Der Garabed ismi verildi. Benim öğretmenimdi. Ermenice, Türkçe ve matematiği iyi bilirdi. Her Pazar kilisede vaaz verir ve toplantı düzenler konuşma yapardı. Bu toplantılar ve okuldaki çalışmaları büyük savaşa kadar sürdü.

1897'de Kayseri'den Hagop Temuryan Efendi'yi getirdiler. Cesur bir gençti. Her pazar toplantı düzenler, vaaz verirdi. O kadar cesur bir vaizdi ki herkes etkilenir, gider dinlerdi. Fakat ağalar kalmasını istemeyerek Everek'ten uzaklaştırmamız için bize baskı yaptılar. Uzaklaştırmadığımız takdirde bir yolunu bulup hükümete teslim edeceklerini söylediler. Mecburen kendisini Fenese okuluna gönderdik. Bir yıl da orada kaldı. Kayserililer bu haberi alır almaz onu Kayseri'ye alarak papaz takdis ettiler. Der Arisdages adını aldı.

O günlerde çok iyi bir müzik ustası olan Kör Garabed okulda müzik öğretmeni idi. Epeyce de Fenese okulunda kaldı ve büyük savaşın başına kadar böyle devam etti.

1899 yılında öğretmenlerimiz Garabed Kalaycıyan Efendi ve Digin Lüsüg Köleyan'dı. Uzun bir süre okulu kendileri yönettiler. Ben o dönem okulun yönetim kurulundaydım. Okul çok ilerlemişti. İki öğretmen de yüksekokul mezunuydu ve çok başarılı sonuçlar alıyorduk. O sırada ağalarla sıkıntılar yaşandı ve istifa etmek zorunda kaldım.

1904 yılında Yeğya Hayguni Efendi adında bir öğretmen getirdiler. O da bir yıl kaldı.

1905 yılında okulumuz mezunlarından Sarkis Donigyan Efendi'yi öğretmen yaptılar. Okula güzel bir şekilde ehemmiyet gösterdi. Kendi döneminde Türklerin rüştüyesi yeni açılmıştı. Bir gün sınav için Türk hoca bizim okula gelip Ermenistan hakkında öğrencilere sorular sormuş, onlar da cevaplamış. Okuldan ayrıldıktan hemen sonra kaymakama "Bu öğretmen öğrencilerin gözlerini açıyor" diye rapor sunup Sarkis Efendi'nin okuldan uzaklaştırılması gerektiğini söylemiş. Kaymakam bunun üzerine bir yazı yollayarak Sarkis Efendi'nin 24 saat içinde şehri terk etmesini, aksi takdirde kelepçelerle uzaklaştıracağını söyler. Sarkis Efendi Yozgat'a gitmeye karar verir. Kayseri'ye vardığında Episkopos Dırtat onu okula alır.

school called Blind Garabed, who was a skilled musician. He continued at the school in Fenese, too, until the break of the great war.

In year 1899 our teachers were Garabed Kalayjian Efendi and Digin Lusig Koleyan. They managed the school themselves for quite some time. I was a member of the school's board of directors. The school had developed a lot. Both teachers had higher education and we were getting very successful results. Then began problems with the aghas and I was forced to resign.

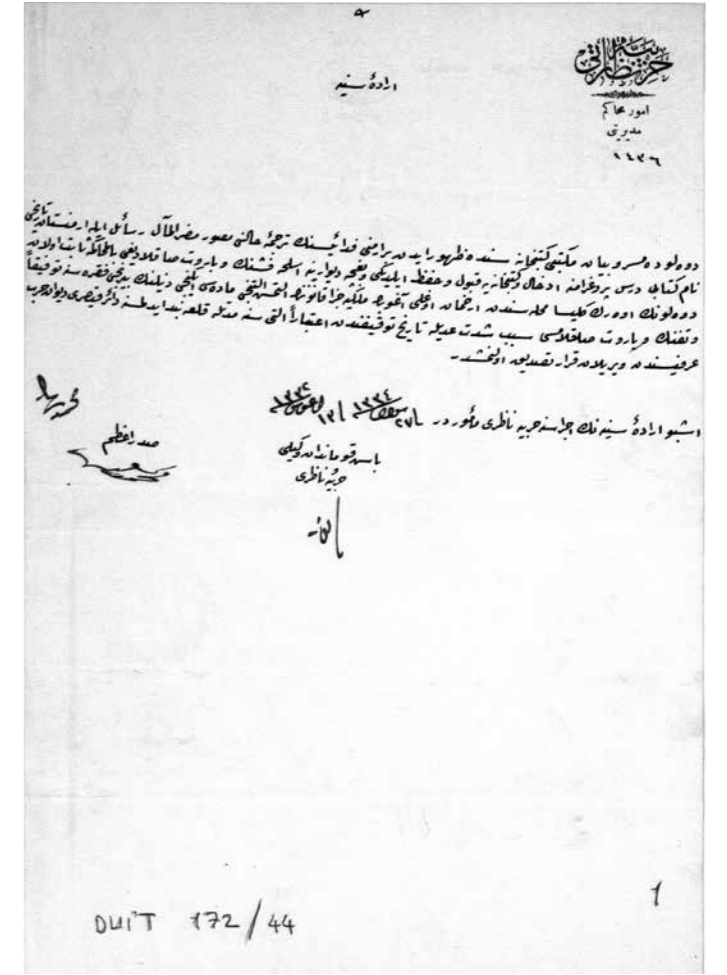
In year 1904 they brought a teacher by the name of Yeghia Hayguni Efendi. He, too, stayed for a year.

In 1905 they appointed Sarkis Donigyan Efendi, a graduate of our school, as teacher. He took good care of the school. The Turkish junior high school had just been opened during his tenure. One day a Turkish preceptor came to our school for examination and asked the students questions about Armenia; students replied his questions. Soon after he left the school; he went to the district governor to report that "This teacher is awakening the students" and to ask for Sarkis Efendi's removal. As a result, the district governor sends a document telling Sarkis Efendi to leave the town in 24 hours, and in the event that he does not comply, that he will be removed in handcuffs. Sarkis Efendi decides to go to Yozgat. When he reaches Kayseri Bishop Dırtat employs him at the school.

In 1908 Aris Saghirian Efendi, his wife, and Haygazun Hagopyan Efendi were the directors of our school. Under their management the quality of our school peaked once again. The Constitution was reinstated in the same year. Aris Efendi stood before public and preached about brotherhood with Turks.

In the year 1912 we invited a student of Father Amaduni, Setrag Semizian Efendi, to be our director. He was a graduate of the school in Fenese. I was again in the school's board of directors in those years. The church and the adjacent school had recently been constructed. The system was also new, and there was nothing to complain. In the meantime, we were united with Fenese and we were to open a new united school (a college). There was quite a lot of money coming in from America, as well. The school was even offering violin classes. Blind Ohan of the Gozghullar family was teaching thirteen students how to play the violin. Our happiness was immense. Everything was new. This went on until 1914 when the great war broke out. Then our souls began to shake. The roads got blocked. Money stopped coming in. We started to get by our local means.

It was around then that a *bomba* [bomb] exploded in Everek. The government opened up an investigation. Houses, shops, everywhere was being searched. I was sent to



Hagop Arzumanyan'ın tutuklanmasına dair irade-i seniyye

Imperial decree for the arrest of Hagop Arzumanyan

Kayseri prison because of a few books and a gun. They found a book titled "Eskici [Junk-dealer] Garo"<sup>23</sup> while conducting a search in the school. "This is a pernicious book," they said, and brought into the prison my friend Garabed Fndklian and the director, Setrag Semizian. Because I was responsible for the management, they also held me responsible for this book. I was sentenced to six years in prison, where I stayed until the end of the great war.

They began deporting Armenians. They were all devastated. Not a school or a church was left standing.

They turned the church into a barn, and the school was allocated to soldiers.

The school, which had been sustained by our ancestors and contemporaries, thusly came to an end.

After the great war we returned to claim our school and church but there were no students left at the school, nor was there a congregation for the church.

We re-established the school. We brought Setrag Karagozian as the director, but the new director did not get satisfied with his position. After working for a while, he left for Paris, he got married and settled there.



1908 tarihinde Aris Sağıryan Efendi, eşi ve Haygazun Hagopyan Efendi okul müdürümüzüzdü. Bunlar zamanında okulumuz tekrar iyi bir seviyeye ulaştı. Bu yıl Meşrutiyet ilan edildi. Aris Efendi halk önüne çıkıp Türklerle kardeşlik nasihat etti.

1912 yılında Rahip Amaduni'nin öğrencisi Setrag Semizyan Efendi'yi müdür olarak çağırdık. Fenese okulundan mezundu. O yıllarda tekrar okul yönetimindeydim. Kilise ve bitişindeki okulun binaları yeni inşa edilmişti. Sistem de yeniydi ve diyecek laf yoktu. O dönem Fenese'yle birleştik, büyük bir okul (kolej) açacaktık. Amerika'dan da epeyce para geliyordu. Okulda keman dersi bile vardı. Gözoğulların Kör Ohan on üç öğrenciye keman öğretiyordu. Mutluluğumuzun haddi yoktu. Her şey yeniydi. Büyük savaşın çıktığı 1914 yılına kadar böyle devam etti. Hepimizin yüreği titremeye başladı. Yollar kapandı. Para gelmemeye başladı. Yeterli gelirlerle idare etmeye başladık.

O sırada Everek'te bir *bomba* patladı. Hükümet soruşturma açtı. Evler, dükkânlar her yer aranıyor. Birkaç kitap ve bir silah yüzünden Kayseri hapishanesine yollandım. Okulu ararken “*Eskici Garo*”<sup>21</sup> adında bir kitap buldular. “Zararlı bir kitaptır” diyerek arkadaşım Garabed Fındıklıyan'la müdür Setrag Semizyan'ı da hapishaneye getirdiler. İdareci olduğumdan bu kitap meselesini de üstüme yıktılar. Altı yıl hapis cezası aldım ve büyük savaşın bitimine kadar hapis yattım.

Ermenileri sürgün etmeye başlamışlardı. Hepsi darma-dağın oldular. Ne okul, ne kilise kaldı.

Kilise tahıl ambarı yapıldı, okul da askerlere tahsis edildi. Atalarımızın ve çağdaşlarımızın tesis ettiği okulun sonu işte böyle geldi.

Büyük savaştan sonra dönüp okul ve kilisemize sahip çıktık ama ne okulda öğrenci ne de kilisede cemaat kalmıştı.

Okulu tekrar kurduk. Setrag Karagözyan'ı müdür olarak getirdik, fakat yeni müdür durumdan memnun değildi. Bir süre çalıştıktan sonra Paris'e gitti, evlenip oraya yerleşti.

İstanbul'dan kiliseye Çomaklı Papaz Der Nerses'i yolladılar. Zaten hapishanede hastalanmıştı. Bir süre yaşadık-tan sonra öldü. Hükümetin kiliseye el koymaya niyetli olduğunu gördük. Sabah akşam kiliseyi açtım, dua ettik. Birkaç kere papaz olmadan nasıl dua ettiğimizi sordular. “Siz iki kişi yan yana geldiğinizde *namaz* kılmaz mısınız?” diye sordum. “Kılarız” dediler. “İşte biz de öyle yapıyoruz” dedim. Everek'ten elimi ayağımı çekmediğim sürede kiliseyi elimizden alamadılar. Beş yıl boyunca hiçbir dini rütbem olmamasına rağmen sabah akşam kiliseyi dua için açıp kapadım. Eksiksiz olarak halka teslim ettim. Kasım 1923'te Everek'i terk ederek Mısır'a geldim. Bir süre geçiş izni için Şam'da bekledim. Nisan 1925'te Kudüs'ü ziyaret ettik, daha sonra Mısır'a geldik. Everek'ten ayrıldıktan sonra hükümet okula ve kiliseye, ne

var ne yok her şeye el koymuş. Şimdi sadece Fenese Kilisesi orada kalan halka ait. İncesu'daki Takvor Ağa'yı Everek için yeni papaz takdis etmişler. Türkçe konuşurdu, ama çok temiz bir insandı. Der Yeğişe adını almış.

Kız okuluna gelecek olursak... İstanbul'da okumuş, bizim memleketin en ileri gelen ailelerinden birine gelin gelen, Baron Aliksan Köleyan'ın eşi, Digin Lüsig Köleyan, damadının vakitsiz ölümünden sonra kız okulu için gerekli olan tüm çalışmaları üstlendi. Onun zamanında okul birçok mezun verdi. Hepsisi de Digin Köleyan'dan dikiş ve nakış, Ermenice yazı, matematik ve okuma yazma öğrenmişlerdi.

Digin Köleyan Ermeni ve Türk çevrelerinde saygın bir isme sahipti. 1915 sürgününde Everek'te kaldı ve orada kalan Ermeni asker ailelerine çok yardımı oldu.<sup>22</sup> Orada kalanlara bir anne gibi yardım etti. O zamanlar Türklerle de faaliyet içindeydi. Hükümetle ilişkileri vardı. Bu nedenle sıkıntıya düşenler onun yardımını ister, o da elinden geldiğince herkesin işini görmeye çabalar. Teşvik eder, öğütler verir, ikna eder, kötü günlerin gelip geçici olduğunu söylerdi. Böylece tarihimizin en karanlık günlerinde sadece bizim kızlarımızın eğitimini değil, birçoğunun koruyucu meleği oldu.

### Fenese Okulu<sup>23</sup>

Fenese Okulu'nun ilk ustaları Papaz İşmaz, Boğos Ağa, Maşlahçı Hacı Agop Ağa ve Daradınların Agop Ağa olmuştur. İmla ve ezber öğretir, Mezmur ve Nareg okutur, ayrıca yazı öğretirlerdi. Everekliler İstanbul'dan öğretmen getirince İstanbul'da yaşayan Fenese'liler de kendi okullarına özen göstermeye başladı. Kumbara dolaştırıp, ondan bundan para toplayıp bir meblağ oluşturarak Rupinyan Okulu için İstanbul'da bir *han* aldılar. Amaduni'yi İstanbul'dan Fenese'ye getirdiler. Çok başarılıydı. *Epeyi* yıl kaldı, *epeyi* öğrenci *meydana* getirdi. Onun zamanında okuyanlar çarşılı oldu. Güzel *doktorluk* bilirdi. *Diploması* yoktu *amma* hastalıktan iyi anlardı. Türkler *bile* hastalarını ona götürürlerdi.

Bir gün adamın biri hastalığına şifa olması için Amaduni'ye gittiğinde, gelenin hasta değil aç olduğunu gören Amaduni “Senin *reçetanı* karıma yazacağım, o verecek” der. “Hanım, bu adam hasta değil, aç... Şunun karnını doyur, 15 günlük de yemek ver” yazar. Adam kadına gider. Kadın bunu doyurur, *epeyi para* verir “Git, ye, iyileş” der.

O *vakit komitecilik* çıkmıştı. Sen *karıştırıcısın deyi* Gişiliglerin Rahip Hat ile (ki o zaman henüz rahip olmamıştı, diakostu) ikisi *sürgün* edildi.

Amaduni'nin öğretmenlik *vaktinde* Semizlerin Dişi Çübüglerin Ağa iki ayağı da *topal* olan ve *deynikle* yürüyebilen Setrag'a *acımış*, bildiği her şeyi ona da öğretmişti. Amaduni'nin *sürgüne* gitmesinden sonra bu adam Everek'in, Fenese'nin varbedlerine<sup>24</sup> öğretmen oldu.

Bir *vakit* da Hovhannes Konduracıyan Efendi müdür oldu.

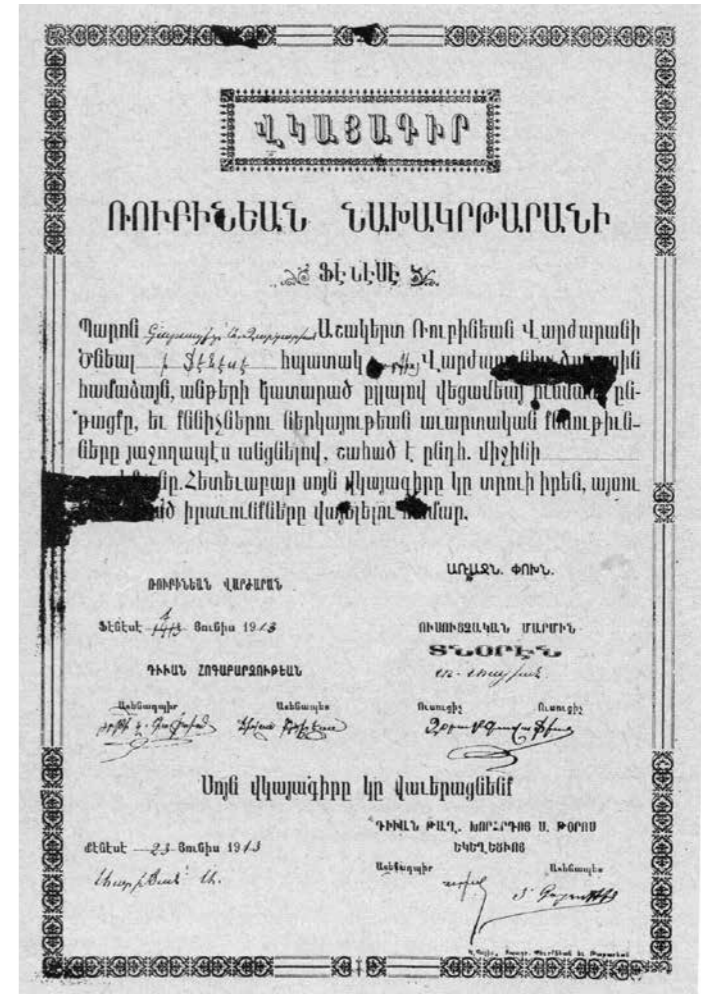
They sent from Istanbul Der Nerses of Chomaklu as friar to the church. But he had contracted an illness while in jail. He died after a while. We realized that the government had intentions to appropriate the church. I opened the church every morning and evening and we held prayers. A couple of times they asked as how we pray without a friar. “Do you not perform the *namaz* [ritual prayer] when you are two people?” I asked. “We do,” they replied. “That is how we do, too,” I said. They did not take away our church for as long as I did not desert Everek. I opened the church for prayers mornings and evenings for five years, even though I was not properly ordained. I handed it over to the people in top condition. I left Everek in November of 1923 to come to Egypt. I waited in Damascus for a while until I was issued the necessary papers. We visited Jerusalem in April 1925, and then came to Egypt. After my departure from Everek the government reportedly seized the school and the church, along with everything else. Only the church of Fenese now belongs to the people who have stayed there. They beatified Takvor Agha who was in İncesu as the new friar for Everek. He used to speak Turkish, but he was a pure man. He took the name Der Yeghishe.

As for the girls' school... Digin Lusig Koleyian, Mr. Aliksan Koleyian's wife, who had studied in Istanbul and had married into one of the most prominent families in our town, took on all the work necessary for a girls' school after the untimely passing of her son-in-law. During her service the school graduated many pupils. They had all studied sewing and needlework, Armenian calligraphy, mathematics, and reading and writing with Digin Koleyian.

Digin Koleyian was respected in Armenian and Turkish circles. During the deportation of 1915 she stayed in Everek and she helped the families of Armenian soldiers who were staying there.<sup>24</sup> She was like a mother for those who stayed. At the same time, she was in cooperation with Turks. She had contacts with the government. That was why those in need would seek her help, and she would try to do her best to deliver. She would encourage people, give them advice, console them, and assures them that the difficult days would pass. Hence, she was not only the educator of our daughters during the darkest days of our history, but also the guardian angel to many of them.

### Fenese School<sup>25</sup>

The first masters of the Fenese school were Friar Ishmaz, Boghos Agha, Mashlahci Hacı Agop Agha, and Agop Agha of the Daradınlar family. (They would teach spelling, recitations, reading from the Psalms and Nareg, as well as writing). When the people of Everek started bringing teachers from Istanbul, Fenese folk living in Istanbul were also inspired to be more attentive to their school. They passed around a piggy-bank,



Rupinyan Okulu'ndan verilen bir diploma, 1913

A certificate of Rupinyan School, dated 1913

collected donations from acquaintances, and put some in themselves to buy a *han* [inn] in Istanbul for Rupinyan School. They brought Amaduni from Istanbul to Fenese. He was very successful. He stayed for *epeyi* [quite a number of] years, and brought into *meydan* [the field] *epeyi* [quite a number of] students. Those who studied under him became *çarşılı* [urban]. He knew *doktorluk* [medicine] well. He did not have the *diploma*, *amma* [but] was well-versed in medicine all the same. Turks, *bile* [even] they, would take their sick to him.

One day a man comes to Amaduni to get cured, but Amaduni realizes that the man is not sick but hungry and tells him “I will write your *reçeta* [prescription] to my wife, and she will get it for you.” He writes “Wife, this man isn't sick, he's hungry... Feed him, and give him food enough for 15 days.” The man goes to the wife. She feeds him, gives him *epeyi para* [quite a number of coins] and tell him “Go, eat, and get well.”

At that *vakit* [time] *komitecilik* [being a member of the committee] had become a thing. He was *sürgün* [exiled] together with Father Hat of the Gishiligler family (who was a deacon and not yet a friar at that point), *deyi* [for the reason





1911 yılında Fenese anaokulu öğrencileri

Pupils of the Fenese preschool, 1911

Çocuklar Haç Dağı'na oyuna gittikleri *vakit* onu bir güzel dövüldüler. *Sonra* bir *vakit* Der Arisdages adıyla Kayseri papazı olan Hagop Temuryan Efendi, bir *vakit* da Donigyan Sarkis Efendi öğretmenlik yaptı. *Sonra* Kapriel Takuşyan Efendi öğretmen oldu. Bir de Haygazun Hagopyan Efendi. Bunlar hep müdürdü.

Şunu da demek lazım ki Amaduni daha *sonra* Der Mesrop adını alıp rahip oldu. Rahiplik döneminde de Fenese'de öğretmenlik yaptı. Şimdi Romanya'da ve sağ.

Öğretmen için bütçe İstanbul'dan gelirdi. Fenese'de de *mülkü* vardı: Dükânlar ve bir *kayfe*. Her şey *tekmildi*, *muharebe* başladı, her şey *devri döne* etti.

### Zangoçlar<sup>25</sup>

Her kilisenin kendi zangocu vardı. Şafak vakti kampana çalar, karda kışta kapı kapı gezip, ellerindeki kalın sopayla kapılara vurarak "Buyurun kiliseye" derlerdi.

Vartugların Vartug Ağa, Everek'te zangoçtu. Çok çalışkandı. Her sabah çanı çaldıktan sonra mahallelerde gezinirdi. Elindeki büyük sopayla *tak-tak* kapılara vurduktan sonra her köşe başında durup bağırırdı: "Tembelleşme, inkâr etme, şeytan uykusunu uyuma, ey iyi kalpli Hristiyan, buyur kiliseye!" Hazır olan insanlar damlardan şöyle bağırırlardı: "Babanın, ananın ruhu nur içinde yatsın!" Herkes doğrudan kiliseye giderdi. Ayın şafakta başlar, imanlılar dualarını

yapıp secde ettikten sonra işe giderdi.

Akşam gün batımında zangoç *asası* elinde bağırarak çarşığı gezerdi: "Kiliseye buyurun, kiliseye buyurun!" Çarşının köşesine vardığında ise yüksek sesle bağırırdı: "Kiliseye buyurun!" Herkes dükânını kapayıp kiliseye giderdi.

*Sonra* zangoç Paskal Ağa ve daha sonra Yepremlerin Hagop Ağa, Hacı Avedis Ağa, Aşiçenlerin Hacı Toros Ağa ve Keşişyan Garabed Ağa milletin malına bir zarar getirmeden görevlerini tastamam yerine getirdiler.

### Mumcular

1878-1881 arasında mumcu Terzilerin Hacı Ohannes Ağa'ydı.

Osmanlı-Rus savaşı henüz bitmişti. Hükümetin madenî parası yoktu. Kilisede bağış amacıyla tabak gezdirdiğinde halk zorluk çekiyordu. Atalarımızın kiliseye geldiklerinde küçük de olsa tabağa bir şey bırakmaları adettendi. Bu zorlukla baş edebilmek için kilise mütevelli heyeti sadece bizim kiliselerde kullanılmak üzere İstanbul'da beş, on, yirmi ve kırk *paralık* *tiket*ler bastırıyordu. Çarşıda bozuk para olmadığından Ermeniler bunları orada da kullanırdı.

Bir defasında kadının biri fırıncı Seyid Ağa'ya on *paralık* *tiket* verip ekmek almak istedi. Seyid Ağa "Bu *gâvur* parasıdır, *almam*," dedi. Kadın böyle olacağını bilmiyordu, çünkü Ermeni bir bakkala verdiği takdirde istediğini alabilecekti.

that] you are [he is] a *karıştıracı* [trouble-maker].

During the Amaduni's *vakti* [time] as teacher, the agha of the Dishi Chubugler family from Semizler *acımış* [took pity on] Setrag, who was *topal* [lame] on both legs and could only walk with *deyne* [crutches], and he taught him everything he knew. After Amaduni's *sürgün* [exile] this man was to become the teacher to the *varbeds*<sup>26</sup> in Fenese and Everek.

At a certain *vakit* [time] Hovhannes Konduradjian Efendi became the director. Children gave him a good beating the *vakit* when they went to Mount Khach [Cross] for the games. *Sonra* [later] another *vakit* Hagop Temurian Efendi, who became a friar in Kayseri under the name of Der Arisdages, and yet another *vakit* Donigyan Sarkis Efendi served as teachers. After them, Kapriel Takushian Efendi became teacher. Also, Haygazun Hagopian Efendi. These were all directors.

It should also be stated that *sonra* [later] Amaduni became a priest, taking the name Der Mesrop. During his time as priest he taught in Fenese. He is currently in Romania and still living.

The budget for the teacher would be paid from Istanbul. There was also *mülk* [real estate] in Fenese: Some shops and a *kayfe* [coffee house]. Everything was *tekmil* [complete], but *muharebe* [war] began, and everything got *devri döne* [changed].

### Beadles<sup>27</sup>

Every church had its own beadle. They would play the *campana* at dawn, and they would go from door to door and knock on the doors with a thick stick in their hands saying "Come to church" even on the coldest winter days.

Vartugants Vartug Ağa was a beadle in Everek. He was very hardworking. He would stroll around in the neighborhoods after ringing the bell every morning. He would knock on the doors *tak-tak* [knock-knock] with the large stick in his hand and stop at every corner and shout: "Do not get lazy, do not deny, do not sleep the sleep of the devil, oh the good-hearted Christian, come to the church!": People who were ready would yell from the roofs as follows: "May your father, mother rest in peace!" Everyone would directly go to the church. The service would begin at dawn and the believers would say their prayers and prostrate themselves and then they would go to work.

The beadle would stroll in the market at sundown in the evening shouting with his stick in his hand: "Come to church, come to church!" When he reached the corner of the market he would cry: "Come to church!" Everyone would close their shops and go to the church.

Then the beadle Paskal Ağa and then Hagop Ağa of the Yepremler family, Hacı Avedis Ağa, Hacı Toros Ağa of the

Ashichen family and Keshishian Garabed Ağa fulfilled their duties well without harming finances of the community.

### Chandlers

The Chandler was Hacı Ohannes Ağa of Terziler [the Taylors] from 1878 to 1881.

The Ottoman-Russian war had just come to an end. The government had no coins. People had a hard time when a plate would be passed around in church for donations. It was a tradition of our ancestors to leave something on the plate, even if it is a small amount. In order to tackle this difficulty, the vestry of the church had issued *tickets* [coupons] of five, ten, twenty and forty *para* [currency units] in Istanbul to be used at our churches. Since there were no coins in the bazaar, the Armenians would use them there, too.

Once, a woman wanted to give a ticket of ten *para* to the baker Seyid Ağa and buy bread. Seyid Ağa said "This is the money of an infidel, I won't take it." The woman did not expect it to turn out this way, because she could buy whatever she wanted if she had given it to an Armenian grocery. She told about what Seyid Ağa had done when she came back from the market. Pilibbos Shishmanian Ağa from the vestry was informed about the situation upon his arrival and saw how everyone was very surprised. They went to Seyid Ağa again together with the woman. He said: "Seyid Ağa, collect these coupons and bring them to the church regardless of how many there are, they are going to give you silver coins in return there."

When Seyid Ağa started selling bread for the coupons, everyone got confident. They understood that the coupons would be given their worth in case they were taken to the church. Therefore, for three years church tickets were used instead of money in the market. The government introduced the coin *bilets* [coupons] in that period. The church earned quite a lot of money from the coupons throughout these three years. The task of exchanging the coins was on Hacı Hovhannes Ağa. He was a respectable, old person. He was going to resign due to old age. He referred to the vestry and handed over whatever money he had. He also brought with him the bonds for the money he had put down for interest. Since he had bought quite a lot of candles and olive oil, he handed them over, too. He said: "Dear friends, I do not know well how to read and write, and I do not keep a regular notebook either, but I have never mixed the money of the church with my own. This is the amount that belongs to you and you cannot demand more from me. In order to prove that I have not engaged in any kind of corruption against the church within the period of these three years and I have not used any money that belongs to it for myself, let us go to the church and let me swear with my hand on the Bible before



Çarşıdan döndüğünde Seyid Ağa'nın yaptığını anlattı. Kilise mütevelli heyetinden Pilibbos Şişmanyen Ağa çıkagelince konudan haberdar oldu ve herkesin şaşır kaldığını gördü. Kadınla beraber tekrar Seyid Ağa'ya gittiler. "Seyid Ağa, bu *tiket*leri topla, kaç tane olursa olsun kiliseye getir, orada sana karşılığında gümüş para verecekler" dedi.

Seyid Ağa biletlerle ekmek satmaya başlayınca herkes güvenmeye başladı. *Tiket*lerin kiliseye götürüldükleri takdirde karşılığının ödeneceğini bildiler. Böylece kilise *tiket*leri çarşıda para yerine geçerek üç yıl boyunca kullanıldı. Hükümet de o sırada bozuk para *bilet*leri ortaya çıkardı. Bu üç yıl boyunca kilise *tiket*lerden epeyce para kazandı. Paraları değiştirme görevi Hacı Hovhannes Ağa'daydı. Saygıdeğer yaşlı biriydi. Yaşlılıktan dolayı istifa edecekti. Mütevelli heyetine başvurup hazırdaki ne kadar parası varsa teslim etti. Faize verdiği paraların senetlerini de getirdi. Epeyce mum ve zeytinyağı da satın almış olduğundan, onları da teslim etti. "Dostlar, ben yeterince okuma-yazma bilmem, düzenli bir defterim de yok, fakat kilise parasını şahsi servetime karıştırmadım. Sizin olan bu kadardır ve benden bir talebiniz olamaz. Bu üç yıl zarfında kiliseye herhangi bir yolsuzluk yapmadığımı veya ona ait olan parayı şahsım için kullanmadığımı ispat etmek için gelin kiliseye gidelim, Aziz Toros önünde elimi İncil'e basayım. Ben başkasını tanımam, benim defterim de, hesabım da, faaliyetim de Aziz Toros'tur, onun için çalıştım, hesabımı da ona veririm" der.

Getirdiği para tatmin edici olduğundan mütevelli heyeti kiliseye gitmeye gerek duymaz, çalışmalarından dolayı Hacı Hovhannes Ağa'ya teşekkür eder.

Hacı Hovhannes Ağa'dan sonra Onbaşların Eczacı Hagop Ağa mumcu oldu. Beş yıl hizmet etti. Kiliseyi seven çalışkan bir insandı. O da kiliseye epeyce kazandırdı.

Sonra Semercilerin Hacı Hagop Ağa mumcu oldu. O da epeyce görev yaptı. Hesabı teslim ettikten kısa bir süre sonra hastalandı. Ölüm yaklaşmıştı. Kendi parasından 20 altın tahsis etti kiliseye. Kilisenin parasını tutarken kendine deri alıp kullandığını, parayı zamanında yerine koyduğunu söyledi. "Sakin bu bana günah yazılmış olmasın. Bunu halka itiraf ediyorum" der.

Daha sonra işi Arisdakeos Ağa ile Geldidyan Dadur Efendi üstlendiler. Büyük savaş yıllarına kadar beraberce çalışıyorlardı.

Atalarımız kiliseye ait olan en ufak bir şeyi bile almaktan çekinirlerdi. "Sakin bizim olana da bulaşıp onu da yok etmesin" derlerdi. "Vakfın mumunu yeyen kedinin gözü kör olur" deyişini çok kullanırlardı. Sağduyulu bir halde, tek yürek ve ruhla toplumsal işleri idame ederlerdi.

Bir şey daha anlatayım:

Ğuzların Hacı Dudu kurban etmemiz için bir öküz vermişti. Dadur Ağa ile iş başındaydık. Çalıştık, kurban etini pişirttik, halkın karnını doyurduk. Biz de açtık. "Biz de bu

kurbandan yiyecek miyiz?" diye sordu Dadur Ağa. Kurbanı sunduğumuz için bizim de yiyebileceğimizi söyledim. "Yemeyeceğiz" deseyseniz eve aç dönecektik.

#### Everek'in çeşmeleri

Türkler manastırın yerine medrese inşa ettiklerinde halkın içecek temiz suyu kalmadı. Kimisi mecburen evinde kuyular kazdı, fakat bu da yeterli değildi, çünkü içmek için tatsız kuyu suyu sadece ev işlerinde kullanılabiliyordu. O dönem mahallenin ileri geleni Kışkeleglerin Hacı Andreas Ağa idi. Gelen geçene, *yeniçerilere*, *kırserdarilerine* ve ağanın *etbası*na [adamlarına] kapılarını sonuna kadar açar, onlara şahsen hizmet ederdi. Bu yüzden mahalle sakinleri rahattı, gelen geçenden rahatsız olmaz, her sene başında ne masraf edilmişse paylaşır öderdi. Ağanın evi iki taraflı inşa edilmişti: Bir tarafı misafirlere, diğeri hane sakinlerine tahsis edilmişti. Hayvanlar için bir de geniş ahır vardı.

Ağa vadide tatlı ve temiz su buldu. Güzel ve temiz bir su yolu inşa ettirdi. Pınarın suyu epeyce boldu, fakat bu kadar insana yetmiyordu. Hacı Andreas Ağa'nın evinin altında değirmen vardı. Bu değirmenin geliri çeşmenin masraflarını karşılıyordu.

Uğurlar Mahallesi'nin ileri geleni Uğurların Pilibbos Ağa da vadiden su getirterek evinin önüne bir çeşme yaptırdı.

İki çeşme vardı fakat su hâlâ yeterli değildi. Halk su açısından sıkıntıdaydı. O günlerde bir olay yaşandı: Ğulduriglerin Hagop, Yazıbağı'nı sulamaya gitmiş, sabah erken suyu bağına çevirip sulamaya başlamış. O sırada şehirden bir Türk gelip suyu kendi bağına çevirmiş. Hagop geldiğinde Türkün yaptığını görüp yalvarmaya başlamış, "Bari biraz bekle, ondan sonra işim bitmiş olur" fakat Türk sözünü dinlemeyip bazı yakışsız cevaplar vermiş. Hagop tatlılıkla halledilecek bir durum olmadığını anlayınca, adamı tuttuğu gibi su yoluna yatırıp, bir güzel de dövmüş. Türk üstü başı ıslanmış, sular üzerinden akar bir vaziyette şehre gidip ağaya şikâyet etmiş. Ağa da, Uğurların Pilibbos Ağa'ya birini yollayarak Hagop'u yargılamasını istemiş. Ağa Hagop'a "Evladım, sen Yazıbağı'nı sulamaya gittin mi?" diye bağırmış.

- Gittim ağa, demiş Hagop.
- Ve ne oldu orada, anlat bakalım evladım.
- Ne olacak? Sabah erken bağımı suluyordum. Yarısından fazlası sulanmıştı ki bir de baktım su kesildi. Gittim baktım ki bu Türk kesmiş. Yalvardım, yakardım ki kısa bir süre işimin bitmesini beklesin. Başladı büyüklük taslamaya, büyük büyük de konuştu az çok. Ağa, baktım tatlılıkla olacak iş değil. Kucakladığım gibi suya yatırdım, bir güzel de patakladım, "Hadi git, ne yapacaksın yap" dedim. Bağlı suladım, eve geldim. O ise bazı söylenip şehre döndü.
- Peki evladım, bunu yaptığında yanınızda kim vardı?
- Kimse yoktu.

Saint Toros. I do not recognize anyone else; Saint Toros is my reference for my book, my account, and my deed, so I will answer only to him."

Since the money he brought with him was satisfying, the vestry did not need to go to the church and thanked Hacı Hovhannes Agha.

Following Hacı Hovhannes Agha, Pharmacist Hagop Agha of the Onbaşlar family became the chandler. He served for five years. He was a hardworking man who loved the church. He also made the church earn quite a lot.

Then, Hacı Hagop Agha of the Semerjiler family became the chandler. He also served for quite a long time. He became sick a short time after he handed over the account. Death was near. He allocated 20 gold coins from his money to the church. He told that he had bought leather and used it while keeping the money of the church, and that he had replaced the money on time. He says "I hope this was not listed as a sin on my account. I make this confession to the people."

Then, the job was taken over by Arisdakeos Agha and Geldidian Dadur Efendi. They were working together until the years of the great war.

Our ancestors abstained from taking even the smallest thing that belonged to the church. "Beware that it [a stolen object] may even contaminate what belongs rightly to us and make it disappear," they would say. They often used the saying "The cat that eats the candle of the foundation gets blinded." They maintained social work in a prudent manner with a united heart and spirit.

Let me tell one more thing:

Hacı Dudu of the Ghuz family had given us an ox for us to sacrifice it. We were on the job together with Dadur Agha. We worked, we had the meat of the animal cooked and helped the people eat their fill. We were hungry, too. "Are we going to eat the meat of the sacrifice, too?" asked Dadur Agha. I told him we could eat it, since we were the ones who offered the sacrifice. If I had told him "We are not going to eat it," we would have gone back home hungry.

#### Fountains of Everek

When Turks built a madrasa to replace the monastery, no clean drinking water was left for the people. Some people had to dig wells in their houses, but that was not sufficient, because the well water was not palatable to drink and could only be used for housework. During that period, the dignitary of the neighborhood was Hacı Andreas Agha of the Kışkeleg family. He would open his door to passersby, janissaries, *kırserdaris*, and the *etba* [men] of the Agha, whom he would personally serve. That is why neighborhood residents were comfortable, they did not get annoyed of the passersby, and they shared and paid in the beginning of each year whatever

expenses had been made. Agha's house was built in two parts: One part was reserved for the guests, and the other for the residents of the house. It also had a large barn for animals.

Agha found sweet and clean water in the valley. He had a nice and clean waterway built. The spring had plenty of water, but it was not enough for so many people. There was a mill under the house of Hacı Andreas Agha. The revenues from this mill would cover the expenses for the fountain.

Pilibbos Agha of the Uğurlar family, a notable of Uğurlar Neighborhood, also brought water from the valley and had a fountain built in front of his house.

There were two fountains, but the water was still not sufficient. The people had trouble finding water. An incident occurred around those days: Hagop of the Ghuldurigler family went to water Yazıbağı, and he directed the water to his orchard early in the morning and started watering it. At that moment, a Turk came from the city and bent the direction of the water to his own orchard. When Hagop came, he saw what the Turk had done and started begging, "Wait at least a little bit, I will be finished by then," but the Turk did not listen to him and responded inappropriately. Hagop understood that the situation could not be resolved kindly, so he



Değirmen Suyu  
Değirmen [Mill] Fountain



- Madem öyle, ağa benden istedi, yarın benimle şehre mahkemeye geleceksin. Ağa sorduğunda bir şey yapmadığını söyle, ben seni kurtarır, alır gelirim.

- Ağa, ya yaptım...?

- Ne dersin oğlum? Yanınızda kimse yokmuş, “Yapmadım” de, ben seni kurtarıyorum.

- Ya yaptım?

- Oğlum, kimse görmemiş, “Ben yapmadım” de, seni kurtarıyorum.

- Ağa, ya yaptım?

- Oğlum, ağa seni döver, *falakaya* yatırır, *cereme* alır, birçok sıkıntı verir. Ben de “İyi yaptın” derim. Yarın ağanın karşısına çıktığımızda “Yapmadım” de.

- Ya yaptım?

Ertesi gün olur, ağa bağıdır:

- Şimdi seninle şehre gideceğiz. Ağa'nın yanına gittiğimizde ben ona gerekeni söylerim, ama sen bir şey yapmadığını söyleyeceksin. Oğlum, sana ne, ne diyorsam onu yap.

- Ağa, ya yaptım...

- *Yavrurum*, yaptığını biliyorum, ama inkâr etmezsen sana yardımcı olamam ki.

- Ağa, ne yapacaksan yap, ya yaptım?

- *Hayde oğlum*, şehre gidelim. Bu dava Tanrı'ya ait, görünen o ki sana kefil olamayacağım. Öyle görünüyor ki bu işte Tanrı'nın parmağı var. Evladım nasıl dilersen öyle de konuş. Eşeği sürüp şehre gitmişler.

Ağa yol boyunca ne kadar Hagop'un inkâr etmesini istese de, o hep aynı cevabı vermiş: “Ya yaptım?”

Develi Hükümet Konağı'nın önüne vardıklarında, ağa tekrar yapmadığını söylemesini isteyip içeri girmiş ki bir de ne görsün? Develi Oğlu'nun kayınbiraderleri, Ürgüp Ağaları birkaç günlüğüne ağaya misafir gelmiş.

Uğurluoğlu onları görünce muhabbete başlamış, onları Everek'e davet ederek birkaç gün kalmalarını istemiş. Ömer Ağa'ya dönüp misafirleri ağırlamak üzere birkaç gün de kendilerine yollamasını rica etmiş.

O anda ağanın gözüne şikâyetçi Türk çarpmış. Ağa onu görünce kimseye bir şey sormadan, hizmetkârlara “Tutun şunu, yatırın ve ben durun diyene kadar pataklayın” demiş. Böylece misafirlere tebaası üzerinde ne kadar büyük bir gücü ve hâkimiyeti olduğunu göstermek istemiş. Uğurluoğlu kalkıp üzerine düşmüş, ellerini tutarak “Ağa bunu da bana bağışla” demiş. Ağa, Uğurluoğlu'nu onurlandırmak için dayağı durdurmuş.

Uğurluoğlu, Hagop'a hemen Everek'e dönmesini söyleyip eklemiştir: “Davayı Tanrı gördü ve biz şaşkıncı kaldık.”

### Sallanbaş Hagop Ağa

Halk giderek çoğalmaya başlamıştı. Everek'te ev suyunu

kadınlarla kızların getirmesi âdetti. Yaz kış, sıcakta soğukta, kadınlarla kızların uzak yerlerden su getirmeleri Hagop Ağa'nın zoruna gitti. Eşi erken vefat etmişti. Biricik oğlu da genç yaşta ölen Hagop Ağa'nın başı devamlı sallandığı için kendisine *Sallanbaş* derlerdi. Hagop Ağa'nın yaklaşık iki yüz altın parası varmış. Başka bir akrabası da olmadığından bu miktarı topluma bağışladığı takdirde birçok çeşme yapılabileceğini düşünmüş. Büyük, küçük, zengin, fakir herkesi kilisenin küçük odasına toplayıp bir toplantı tertiplemiş. “Sevgili dostlar, evlatlarımızın karda kışta, uzak yerlerden suya gitmeleri çok zoruma gidiyor” diyerek keseyi açmış, iki yüz altını önlerine koyup şöyle demiş: “Benim bu paraya ihtiyacım yok. Ailemden, akrabalarımın kimse kalmadı, bana sadece yiyeceğimi düşünmek kalır. Onu da bir şekilde hallederim. Siz de yardım edin veya çalışın, bu parayı alın, nereden isterseniz temiz ve berrak pınar suyunu getirin ve her mahalleye çeşme inşa edin.”

Halk sevinerek işe girer.

Dönemin zenginlerinden Ğuzların Hacı Yeğya Ağa da yeterince para tahsis edince çalışmalar başlar. Koçpınar bağında uygun bir su bulunur. Bağ satın alıp yeni bir kanal inşa etmeye başlarlar. Halk sırayla gidip çalışır, toprağı kazıp kanal açar. Kısa sürede Aynigid'in ucuna epeyce su getirirler. Suyu orada ikiye ayırır, bir kısmını kiliseye, diğerini *Yoğurt Pazarı*'na yönlendirirler. Orada Zehirlerin çeşmesi inşa edilir. Biraz aşağıda, mezarlığa da bir çeşme yaparlar. *Yoğurt Pazarı*'nda iki çeşme inşa edilir, fakat suyu büyük yola çıkaramazlar. İki çeşme de diğer tarafa, bir tane kilisenin dışına, bir tane de apsisin karşısına yaparlar.

Dış çeşmenin üzerine Ğuzların anısı yazılır. İçerdeki, apsis karşısına yapılan çeşmenin üzerine de Sallanbaş'ın adı yazılır ve böylece halk rahata kavuşur.

Son zamanlarda büyük sokağa da çeşme ulaştırmışlardır. Halepoğulların Hacı Ağa'nın evinin karşısında bir çeşme inşa edilmişti. Fakat şimdi üçü hariç hepsi yok oldu: Kilisedeki, Yoğurt Pazarı'ndaki ve Zehirlerinki.

### Köse Kavak Çeşmesi

Everek'in doğusunda, Haç dağı'nın arkasındaki dağın üzerinde bulunur. Burası sadece Everek ile Fenese Ermenilerine ait genellikle *cehrilik*ti. Karlar erirken bir yanı ova, diğer yanı kar olduğundan, eriyen karın altından cılız bir su akardı. Bu çoğu kez Büyük Perhiz dönemine denk gelirdi. O mevsimde herkes akrabalarıyla gezmeye gider, dağ üzerinde eğlence tertipleirdi.

Zadig'den sonraki ikinci pazar, ki Kırmızı Pazar denir, her ev *kete*, kırmızı yumurta ve diğer yiyecekleri hazırlamış olurdu. Bazıları cumartesi akşamından gidip geceyi orada geçirir, arkadaşlarının geleceği sabaha kadar kardan adam, kardan sofraya yapar, üzerine şişeleri dizerlerdi. O gün büyük ziyafet olurdu. Everek ve Feneseli aileler hep beraber muhteşem

grabbed the man and laid him down on the waterway and gave him a good beating. The Turk went to town with his clothes all wet and water pouring down and complained to the agha. Thereupon, agha sent someone to Uğurlonts Pilibbos Agha to tell him to judge Hagop. Agha shouted at Hagop “My son, did you go to water Yazıbağı?”.

- I did agha, said Hagop.

- And what happened there, tell me my son.

- What do you expect? I was watering my garden early in the morning. Almost half of it had been watered, and suddenly I noticed that the water supply was cut. I went and saw that this Turk had cut it. I begged him to wait for a short time until I would be done. He started patronizing and belittling me, so to speak. Agha, I realized that the issue would not be resolved by kindness. I took him up and laid him in water and I gave him a whacking, and said to him “Now go and do whatever you want to do.” I watered the orchard and came home. He grumbled for a while and went back to town.

- Well then my son, who was there with you when you did that?

- Nobody was there.

- Well then, agha asked that of me, so you are going to come to town with me tomorrow, to the court. When agha asks you, tell him you did not do anything, I will save you and bring you here.

- Agha, what if I did...?

- Son, what are you saying? You are saying there was nobody with you, say “I didn't do it,” and I will save you.

- What if I did it?

- Son, you are saying nobody saw you, say “I didn't do it” and I'll save you.

- Agha, but what if I did it?

- *Oğlum* [My son], agha will beat you, give you *falaka* [beatings under the feet], take *cereme* [a penalty] from you and give you much trouble. To which I will say “well-done”! Tell him “I didn't do it” when we appear before the agha tomorrow.

- What if I did it?

The next day comes, agha shouts:

- We will now go into town together. When we go to the agha I will tell him what is necessary, but you will only tell him that you didn't do anything. My son, don't think twice, just do as I say.

- Agha, what if I did...?

- *Yavrurum* [my little one], I know you did it, but how can I help you if you don't deny it.

- Agha, do whatever you will, but what if I did it?

- *Hayde oğlum* [come on son], let's go to the city. This case is up to God, it seems I won't be able to vouch for you. It seems God has a hand in this. Speak as you wish, son.

They rode the donkey and went to town.

However agha wanted Hagop to deny it throughout the journey, he always gave the same response: “What if I did it?”

When they arrived in front of the government office of Develi, agha asked him once again to say that he did not do it and he went inside, and who shall he see? Aghas of Ürgüp, who are brothers in law to Develi Oğlu, had come as guests to the agha for a few days.

Uğurluoğlu [son of Uğurlu] started chatting when he saw them, invited them to stay in Everek for a few days. He turned to Ömer Agha and asked him to send the guests over to him for a few days to host them.

At that moment the complainant Turk caught the agha's eye. Upon seeing him, the agha told the servants “Get him, lay him down and give him a whacking until I tell you to stop.” He had wanted to show the guests how great a force and dominance he had on his people. Uğurluoğlu stood up and leaned onto him, held his hands and said: “Agha, have mercy on him for my sake.” Agha stopped the beating to honor Uğurluoğlu.

Uğurluoğlu told Hagop to immediately go back to Everek and added: “Your case was heard by God, and he left us in awe.”

### Sallanbaş Hagop Agha

The people had begun gradually increasing in number. Water was traditionally brought to the house by women and girls in Everek. It deeply resented Hagop Agha that women and girls were bringing water from faraway places in the summer and winter, in heat and cold. His wife had died early. The beloved son of Hagop Agha also died at an early age, and people used to call him *Sallanbaş* [Shaking Head] since his head was continuously shaking. Hagop Agha had about two hundred gold coins. Since he had no other relatives, he thought many fountains could be built if he would donate this amount to the people. He gathered everyone, old, young, rich, poor to the small room of the church and held a meeting. He said, “Dear friends, I deeply resent that our children go to the spring from faraway places in the harsh winter,” and he opened the purse and put two hundred gold coins before them and said: “I do not need this money. There is no one left of my family or my relatives, I only have myself to feed. And that I will take care of, in one way or the other. Please chime in yourselves or contribute with manpower, take this money, bring the clean and clear spring water from wherever you want and build a fountain in every neighborhood.”

The people are delighted and set to work.

When Hacı Yeghia Agha of the Ghuz family, one of the wealthy people of the time, also sets aside quite a bit of money, the work starts. A suitable water supply is found in the





Köse Kavak Çeşmesi

Köse Kavak Fountain

vakit geçirirdi. Bazıları kendilerine zengin havası verip dağa çadır kurarak aylarca orada kalırdı.

Yukarıda küçük bir de çeşme vardı. Az akmasına rağmen ziyaretçilerin ihtiyaçlarını giderirdi.

Gezilerimizi büyük savaşın başladığı tarihe kadar serbestçe yaptık. Kimse bize saldırmazdı. Hırsızlık yaşanmaz, geziye katılanlar sıkıntı çekmez, hükümet de bir şey demezdi. Hükümet görevlilerinin çoğu yerli olduğundan bazen onlar da çadırları misafir olarak ziyaret ederdi. Büyük savaş ilan edildiğinde herkes yavaşça gelip hırsız gibi evlere sığındı. Sonra asker alımı başladı, sürgün yaşandı. Bu konuya ilerde değineceğim.

#### Tekir Suyu

Feneseliler su açısından sıkıntı yaşadıkları için, bölgenin Türk ve Ermeni sakinleri büyük savaştan altı yıl önce Erciyes Dağı'nın altındaki Tekir Suyu'nu Fenese'ye taşımak istediler. Uzun yıllar çalışıp, epeyce de para harcıyıp başarılılar, Kara Ağılı yakınlarına kadar getirdiler. Büyük savaş başlayınca bu çalışma tamamlanamadı. Bu çalışmanın öncüsü papaz Der Yeğişe'ydi, çok çalıştı. Su altı saat uzaklıkta bir yerden gelecekti, yılda bir saat uzunluğunda su kanalı inşa ederek

oraya kadar getirdiler. Bu su gelse harika olacaktı. Çünkü Fenese'nin yukarı mahallesinde su olmadığı için çok sıkıntı çekiyorlardı. Karda kışta aşağı çeşmeden su getirmek çok zordu. Babalarımız çok çalışkandı. Ev suyumuzu kadınlarla kızların temin ettiğini söylemiştim. Bu yüzden çok sıkıntı çekerdik. Aile kurumu çok saygın olduğundan herkes bu suyu Fenese'ye ulaştırmak için kesenin ağzını açmıştı.

#### İklim

Everek ılıman bir iklime sahip. Soğuk sıcaktan hemen hemen daha çok, Nisan sonuna kadar yapraklar açılmaz. Mart biraz sıcak olsa hemen yeşillenen ağaçlar olur, Nisan'da gelen kar, kış onları bozar. Geç açanlar kurtulur. Üzümler de. Mayıs'tan Eylül'e kadar yaz olur. Çiftçilik de bundan etkilenir. Soğuk nedeniyle buğday yetişmez, bu nedenle yediğimiz condur. Arpa yetişir. *Burçak*, ızgın [ravent], *haspir* [safran], mercimek, nohut, fasulye, bakla da öyle. Mayıs'ta yağmur yağmazsa ekilenler kurur. Zamantı Nehri'nin topraklarımızın hemen hemen dörtte üçünden geçmesine karşın su yoktur. Sadece karların eridiği dönemde, Şubat'tan Mayıs sonlarına kadar suyumuz olur, ondan sonra sular çekilir. Suyu yakın topraklar faydalanır, diğer kısımlar yağmur bekler.

Koçpınar orchard. They buy the orchard and start building a waterway. People take turns to dig the soil and open a channel. They bring quite a lot of water to the edge of Aynigid within a short time. There they separate the water into two and they direct one part of it to the church and the other part to the *Yoghurt Bazaar*. The fountain of Zehirler gets built there. They build another fountain a bit down at the cemetery. Two fountains are built in *Yoghurt Bazaar*, but they cannot take the water up to the large road. They also build two fountains on the other side, one outside of the church, and another facing the altar.

A dedication to the Ghuz family is inscribed on the outdoor fountain. The name of Sallanbaş is inscribed on the fountain inside which is built across the altar and the people were comfortable at last.

They had also recently brought a fountain to the large road. A fountain had been built across the house of Hacı Agha of the Halepoğlu [Son of Aleppo] family. However, all of them have disappeared now except for three: The one at the church, the one at the *Yoghurt Bazaar* and the one of the Zehir family.

#### Köse Kavak [Bald Poplar] Fountain

It is located to the east of Everek on the mountain behind Mount Khach. It was mainly *cehri* [buckthorn fruit] plantations belonging to the Armenians of Everek and Fenese. Since one side is lowland and the other side is snow, a weak water used to flow from under the melting snow. This used to usually correspond to the period of Great Lent. Everybody used to go on a jaunt with their peers, and entertaining events were organized on the mountain in that season.

On the second Sunday following *Zadig*, called the Red Sunday, every house would have prepared *kete* [a kind of bread], red eggs, and the other dishes. Some people used to go there on Saturday evening and spend the night there, and they used to make snowmen and snow tables and set them with various bottles. A great feast would be held that day. Families from Everek and Fenese would greatly enjoy themselves. Some of them would pretend to be rich and build tents on the mountain, where they would stay for months.

There was also a small fountain high up. Although it would flow weakly, it would suffice the needs of the visitors.

We made our trips freely until the date at which the great war started. Nobody used to attack us. There was no theft, those who participated in the trips did not have any difficulties and the government did not interfere. Since the government officials were mostly locals, they used to sometimes visit the tents as guests, too. When the great war was declared, people took refuge in their homes silently like thieves. Then the recruiting of soldiers began and there was the exile. I will address this issue later.

#### Tekir Water

Since Fenese folk was short of water, Turkish and Armenian inhabitants of the region wanted to move Tekir Water under Mount Erciyes to Fenese six years before the great war. They worked for long years, spent quite a lot of money, and succeeded in bringing it close to Kara Ağılı. This project could not be completed when the great war broke. The pioneer for this project was Friar Der Yeghishe, who worked very hard for it. The water was supposed to come from a distance of six hours, they brought it by building per year a waterway spanning an hour's distance. It would have been great if this water could actually reach there. Because it was very difficult for the inhabitants of Fenese's upper neighborhood, where there was no water. It was very difficult to bring water from the lower fountain in the harsh winter. Our fathers were very hardworking. I already told that the water of our houses would be provided by girls and women. We were very troubled because of this. Since the institution of family was very important, everybody went out of their financial way to bring this water to Fenese.

#### Climate

Everek has a moderate climate. Cold months last a little longer than hot weather, the leaves will usually not bud until the end of April. There are trees that go green as soon as they see a warm March, but snow in April destroys them. The ones that blossom late are saved. The grapes, too. Summer is from May to September. Farming is also affected. Wheat does not grow due to cold, that is why what we eat is *con* [oat]. We have barley. We also have *burchak* [vetch], ızgın [rhubarb], *haspir* [safflower], lentils, chickpeas, beans, and fava. If it does not rain in May, what has been planted dries up. There is no water, even though the River Zamanti flows through almost three quarters of our territory. We have water only during the period when the snow melts, from February to the end of May, and then the waters withdraw. The territory that is close to the water benefit from it, and the other parts await the rain. Elbiz water is only sufficient for the gardens.

In the summer, a refreshing wind blows from the north. In the winter, the ground freezes to such a degree that it becomes impossible to walk on it. The snow that falls within three months of winter does not melt, it piles up, thus causing serious trouble for our sheep. Therefore, everybody has to prepare a sufficient amount of feed for their livestock. If *Kabayel* [the south wind] blows from the south in February, the snow melts within a week, and people start working, but the northern winds prevent diseases. You may breathe in a sweet, cool air if you happen to wake up early. The mountain herbs will have grown and the flowers will have blossomed



Elbiz suyu sadece bahçelere yeter.

Yazın kuzeyden canlandıran bir rüzgâr eser. Kışın yer o derece donar ki yürümek imkânsızlaşır. Kışın üç ay ne kadar kar yağsa erimez, üst üste toplanır, bu yüzden koyunlarımız çok sıkıntı çeker. Dolayısıyla herkes kendi hayvanı için yeterli yem hazırlamak durumundadır. Şubat gelip güneyden *Kabayel* [karayel] esti mi bir haftada karlar erir, çalışmaya başlanır, ama kuzey rüzgârı sayesinde de hastalık olmaz. Erken kalkacak olursan tatlı, serin bir hava soluyabilirsin. Mayıs'ta dağların otları bitmiş, çiçekler açmış olur. Güzel kokular gelir, bu kokuları almak için insanlar Develi Dağı veya Köse Kavak'a çıkar. Dağlarımızın otları o kadar faydalıdır ki zenginlerin dışarıdan getirdikleri hayvanlar üç ay otlayarak iyileşir, satmak için dışarıya götürülür.

#### Fakirler Kolu

Atalarımız zamanında Fakirler Kolu yoktu, herkes komşusu olan fakire ya yemekler pişirip sunar ya da her haneden iki üç kadın evlerden bir şeyler toplayıp fakirlere yardımcı olurdu. Lüzum olduğu takdirde papaz fakir için *tabak* ilan ederek para toplardı. Çarşıda tüccarlardan fakir çocuklar için elbise, ayakkabı alındığı da olurdu.

Yaklaşık elli yıl önce, kasaba meclisi tesis edilirken Fakirler Kolu da kuruldu. Üyeleri Yağup Ağa, Hacı Villerin Sarkis Ağa, Pabuçcuların Melkon Ağa ve Ohan Ohanyan Ağa'ydı. İnsanlar çok çalışarak epeyce para topladı. Fakirleri besler, dışardan gelenlere de yardım ederlerdi.

Elli yıl kadar önce Sivas'ta bir Kürt beyi genç bir kızı kendi oğluna gelin almak istemiş. Yerliler Kürt'ten korktukları için vermek istemişler fakat kız direnmiş. Yerliler beyin elinden kurtaramayacaklarını anlayınca kızı Adana'ya yollamış. Kılıkya ruhani önderi bir süre kızı yanında sakladıktan sonra başka bir kadınla iki eşeğe bindirip Everek'e yollamış.

Kilise avlusunda kalırlarken görüp, yanına gidip nereden geldiklerini sormuştum. Güzelliklerinden etkilendiğim için sorup soruşturduğumu zannetmiş, ağır sözler söylemişti. Bozulmadım, evli, aile sahibi olduğumu söyledim. Yolcu olduklarından yorgun olabileceklerini söyleyip, diledikleri takdirde birkaç gün evimde kalıp dinlenebileceklerini söyledim. Bunun üzerine kız bana sırrını söyledi.

Eve geldik. Sekiz gün ailemin yanında kaldılar. Fakirler Kolu kendilerine üst baş verdi, yol masrafı tahsis etti, araba tuttu, yanlarına da Efe Haçer'i verip Sivas ruhani önderine sağ salim teslim edilmesini sağladı.

Bize misafir oldukları sırada birçok kadın ziyarete geldi. Para verirler, alıp gezdirirlerdi. Mutluluk ve sevinçle ayrıldılar.

Feneselilerin de fakirler kolu vardı. Kendileri de ziyaret eden fakirleri beslerlerdi. Tomarzalılar da vardı Fakirler Kolu. Böylece hemen hemen fakir kalmamıştı. Son

zamanlarda günlük bir para vermek istemişler. “Bizim artık ihtiyacımız yok” olmuş verilen cevap. Sadece birçok fakire veya dışarıdan gelenlere kol kanat germemiş, Hacı'dan gelen fakirlere de yardım etmişlerdir.

Kumbarayı açtığımızda beş kuruşluk çok olurdu, sıklıkla altın da çıkardı.

En çalışkanı Hacı Villerin Sarkis idi. Gelen veya dışarı gidecek biri olduğunda hemen yanına gider ve bir şey koparırdı.

Bu kişinin gayretine karşın bazı insanlar bir çıkarı olduğu için bu kadar çalıştığını konuşur oldular, çünkü kendi işinden dahi çok zaman ayırıyordu.

Birkaç kişi de yıllık altı altın aldığını söyleyerek Hacı Sarkis'i işten uzaklaştırmak istedi. Başlarında Kuzucuların Hacı Krikor vardı. Eline bir kâğıt alıp çarşıda imza toplamaya başladı. Suçu: “yıllık altı altın alıyormuş...” Kâğıdı imzalaması için Torosların Hacı Parseğ Ağa'ya sunduklarında, eğer Hacı Sarkis bu iş için yıllık altı altın alıyorsa çalışmasının karşılığı olarak daha fazlasını alması gerekir, cevabıyla karşılaşmışlar: “*Hade* git, burada yanılıyorsunuz. Bu adam para için değil, milletine faydalı olmak için çalışıyor.” demiş. Bu kişi Büyüyük Savaş başlayana kadar çalışmaya devam ederek fakirler kolunu zengin etti.

Bir şinik *conu* bir kuruşa satın alırdı. Yüzlerce şinik *con'u* depoda saklardı. Bizim memlekette yedi senede bir kıtlık ve pahalılık olurdu. O dönemlerde fakirlere bolca dağıtırdı. Bu nedenle zenginlerimiz bolca depolar, pahalılık dönemlerinde yüksek fiyata satarlardı. Memleketimizin zenginliğini hemen hemen buna borçluyuz.

Fakirler Kolu taşınmazlar da satın almıştı. Bunların gelirini toplardı.

Kadınların da fakirler kolu vardı. Kadın hastalara yardım ederlerdi. Güzların Hacı Hanım, Kamburların Hatun, arkadaşlarıyla çalışırlardı. Evleri gezer, gelin veya kadınlardan satılmak üzere bir şeyler vermelerini isterlerdi. Onlar da, kuru et, *irishkik*, meyve, neleri varsa verirdi. En azından bunu kocaları bilmeyecekti. Bunlar satılıp paraya çevrilir, böyle evden eve gezerlerdi.

Kilise mütevelli heyetinin paraya ihtiyacı olduğunda kadınların dükkânını satışa çıkarır, kadınlar da mütevellilere “Olan yetmiyor mu ki biricik dükkânımızı satışa çıkarıyorsunuz” diye itiraz ederdi.

Mütevelli heyeti: “Ne yapalım, paraya ihtiyaç var.

- Ne kadar paraya ihtiyacınız var, paramız yok ama bir şey yaparız.

Böylece bazen yirmi, bazen otuz altın alırlardı. Her şey iyiydi. Okul binası [inşası] zamanında on iki altın fazlaları olduğunu ve gizlediklerini iştince onu da ellerinden aldık.

- Tövbe, bizde hiçbir şey bırakmayacaksınız, nedir bu yaptığınız? Para bizde kalırsa ne yapacağız? Ya bir mülk alacağız veya toplumun faydası için çalışacağız? Nereden

by May. There are nice scents, and people climb up Mount Develi or Köse Kavak to catch these fragrances. The herbs of our mountains are so healing that the animals brought by the rich from other places grow healthier by grazing for three months, and they are taken to other places to be sold.

#### The Charity Unit

There was no charity unit at the time of our ancestors, everyone would either offer the food that they have cooked to their poor neighbors or a couple of women from each household would help them by collecting things on their behalf. In case it was necessary, the friar would declare a *tabak* [plate] and collect money for the poor. Clothes or shoes could also be taken for poor children from the traders at the market.

The charity unit was established about fifty years ago when the town hall was established and it continued thereafter. Yaghup Agha, Sarkis Agha of the Hacı Viller family, Melkon Agha of the Pabuçcular [Slipper-makers] and Ohan Ohanyan Agha were its members. The people worked hard and collected quite a lot of money. They would feed the poor and also help those who would come from other places.

About fifty years ago, a Kurdish beg in Sivas wanted to take a young girl as bride for his son. The locals, afraid of the Kurd, wanted to give the girl away, but the girl resisted. When the locals realized that they could not save the girl from the bey, they sent her to Adana. The religious leader of Cilicia kept the girl for a while and then put her and another woman on two donkeys and sent them to Everek.

I saw them while they were staying in the church courtyard, and I asked them where they had come from. She thought I inquired her because I was impressed by her beauty and uttered some hard words. I did not get upset, I told her that I was married and had a family. I told them that they might have been tired since they had been traveling and told them that they could stay for a few days in my house if they wished. Thereupon, the girl told her secret to me.

We came home. They stayed with my family for eight days. The charity unit gave them clothes, covered their travel costs, hired them a carriage, assigned Efe Hacher as a companion to them, and made sure that she [the girl] would be delivered safe and sound to the religious leader of Sivas. Many women came to visit while they were staying with us as guests. They would give money and show them around. They left joyously and delightedly.

The people of Fenese also had a charity unit. They, too, fed the poor who visited them. There was also a charity unit in Tomarza. So, almost no more poor people were left. Recently, they have intended to allocate a daily sum of money. The response was: “We do not need it anymore.” Not only have they taken under their wings numerous poor people

and immigrants, but they have also helped the poor of Hajin.

When we could open the money box, we would often find five *kuruş* coins, and occasionally gold coins.

The most hardworking of them was Sarkis of the Hacı Viller family. Whenever someone would be leaving for another place or coming from another place, he would at once go to them and would manage to get something from them.

Despite his efforts, some people started saying that the reason why he was working so much was because he had something to gain for himself; because he was spending more time on it than on his own work.

On the other hand, some people wanted to remove Hacı Sarkis from this work by saying that he was receiving six gold coins annually. Hacı Krikor of the Kuzucu family was leading the group. He took a piece of paper and started collecting signatures at the market. His [Hacı Sarkis'] crime: “is said to be receiving six gold coins a year”... When they presented the paper to Hacı Parsegh Agha of the Toros family, they received the following response from him: “if Hacı Sarkis is receiving six gold coins per year for this job, he has to get more than that in return for his work. *Hade* [come on], you are wrong in this respect. This man does not work for the money, he works to be useful to his people.” This person made the charity unit rich by continuing to work until the great war broke out.

He used to buy *şinik* of *con* for one *kuruş* and keep hundreds of *şinik* of *con* in store. . There would be shortage and high prices every seven years in our homeland. He would lucratively make that available to the poor during those times. Therefore, our rich used to store plentifully and sell these for higher prices during times of shortage. We owe almost all the wealth of our homeland to this.

The charity unit had also bought real estate. It would collect the revenues from these properties.

The women also had a charity unit. They were helping female patients. They worked with Hacı Hanım of the Ghuz family, Hatun of the Kambur family and their friends. They would go from house to house and ask the women to give things to be sold. They would then give dry meat, *irishkik* [a kind of pashmak], fruits, or whatever they had. Their husbands would not find out about this. These items would be sold for money; that was how they would go from house to house.

When the vestry would need money, they would put the women's shop up for sale, and women would object to them saying “Why do you put up for sale our one and only shop, is what you have not enough?”

The vestry would reply: “What can we do, money is needed.”

- How much money do you need? We do not have money, but we will take care of it somehow.



de işitiyorlar, acaba kim gammazlıyor? Biz kimse duymasın diye ses çıkarmıyoruz. Bir de bakıyorsun bağırıp parayı talep ediyorlar. Nedir *yavrum*, alın, sizinki size, bizimki de size. Biz alsak ne yapacağız ki? Yine sizin paranız. Ha erkekler vermediler, kadınlar verdiler. Kazanan kadınlar değil ya, sizsiniz. Nasıl isterseniz öyle olsun, derler.

## NOTLAR

- 1 Bir saat yürüyüş mesafesi ile yaklaşık altı kilometre kastediliyor. Yazar burada büyük olasılıkla Sultansazlığı Milli Parkı'ndan bahsediyor.
- 2 Yazar burada fermanndan bir cümle alıntılanmış ancak bu bölüm okunmuyor.
- 3 Ged – Ked kelimesi Ermenice'de dere anlamına gelir.
- 4 Yazar burada 1890'larda Ermeni devrimci örgütlerin faaliyetlerinden ve Osmanlı yönetiminin Ermenilere yönelik baskı ve katliam politikalarından bahsediyor.
- 5 Bölgede medrese tespit edilemedi.
- 6 Resmî mezarlık alanı dışında, para ödenmeden defin yapılan yer kastediliyor.
- 7 Defecik, defe, tefe: Dokumada kullanılan bir alet.
- 8 Muhtemelen yazar, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit olduğunun ilan edilmesine atıfta bulunuyor.
- 9 vodnliva= ayak yıkama, odunliva= odun yıkama... Yazar bir kelime oyununu aktarıyor.
- 10 Kadem, Kadam, Şam'ın bir mahallesi.
- 11 Ermenistan ve Komşu Bölgeleri Yeradları Sözlüğü'ne göre Kayseri bölgesinde Nemşehir adında eski bir yerleşim yeri vardı, ancak bu dönemde yerleşimin devam ettiğine dair bir bilgiye rastlayamadık. Burada Nevşehir'den bahsedildiğini tahmin ediyoruz.
- 12 Ermeni Kilisesi'nde papazlığa ve daha üst rütelere terfi eden kişilere takdis sırasında yeniden doğuşun simgesi olarak yeni isimler verilir.
- 13 Yazar burada Fırka-i Islahiye'den bahsediyor.
- 14 Köy muhtarı yardımcısı ya da köy bekçisi.
- 15 Komünyon ayininde verilen kutsal ekmek parçası.
- 16 TDK sözlüğüne göre, tahıl için kullanılan, sekiz kiloluk ölçek.
- 17 Bir tür rakı.
- 18 Yazar bu bölümün Everek ağzıyla yazıldığını belirtiyor.
- 19 Nareg kelimesi, kısaca Krikor Naregatsi'nin yazdığı *Ağitlar Kitabı* için kullanılır.
- 20 Bir tür kırmızı meyve ağacı.
- 21 *Anhampav Heros Mi: Eskici Garo* [Şöhretsiz Bir Kahraman: Eskici Garo] (Kahire: Pakradyan, Malkhas, 1905). Arzumanyan'ın tutuklanmasına dair 26 Ağustos 1916 tarihli irade-i seniyye:  
*Develi'de Mesrobyan mektebi kütüphanesinde zuhur eden bir Ermeni fedaisinin tercüme-i hâlini musavver muzır-ül-meal resail ile Ermenistan tarihi nam kitabı ders programına idhal ve kütüphaneye kabul ve hifz eylediği ve bahçe duvarına esliha fişenk ve barut sakladığı bil-muhakeme sabit olan Develi'nin Everek Kilise mahallesinden Arzuman oğlu Agob'un mülkiye ceza kanununun altmış altıncı maddesi ikinci zeylinin birinci fıkrasına tevfi kan ve tüfenk ve barut saklaması sebeb-i şiddet addiyle tarih-i tevkifinden itibaren altı sene müddetle kalebend edilmesine dair Kayseri divan-ı harb-i örfisinden verilen karar tasdik olunmuştur.*  
İşbu irade-i seniyyenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur.
- 22 Asker olan Ermenilerin aileleri Develi'de sürgüne tabi tutulmadıklarından savaş sırasında orada yaşamaya devam etmişlerdi.

- 23 Yazar bu bölümün Fenese ağzıyla yazıldığını belirtiyor.
- 24 Mahalleli öğretmenle evinde ders yapan çocuk.
- 25 Ruhani rütbesi olmayan kilise görevlisi.

This way, they would get sometimes twenty and sometimes thirty gold coins. Everything would be taken care of. When we heard that they had had an excess of twelve gold coins during the time of the school building [construction] and that they were hiding it, we took these gold coins away from them.

- You will not leave anything to us, I swear, what do you think you are doing? What do you fear we will do if the money stays with us? We will either buy a property or we will work to the benefit of the community? Where do they hear these things, who on earth has been snitching us? We keep silent so that nobody hears anything. You suddenly find out that they are shouting and requesting the money. What is it *yavrum* [my little one], take it, what is yours is yours, what is ours, is also yours. What use would it have been to us, anyway? It is your money, after all. It was not the men, but the women who gave it. It is not the women who earn it anyway, it is you. Let it be how you like it to be, they say.

## NOTES

- 1 One hour walking distance equals to an approximate six kilometers distance. The author is probably describing the Sultan Reedy National Park.
- 2 Arm. This is the first.
- 3 Although the author quotes from the decree here, the words were not readable.
- 4 “Ged/Ked” means stream in Armenian.
- 5 The author is referring to the activities of Armenian revolutionary organizations in the 1890s and the concomitant Ottoman policies of oppression and massacre of Armenians.
- 6 The madrasa could not be found during field research.
- 7 He means the area outside the cemetery, where burials were undertaken without charge.
- 8 “Defecik/defe/tefe” is a sley, a tool used in weaving.
- 9 Here the author is likely referencing the declaration of muslims and non-muslims to be equal under the Ottoman reform movement of Tanzimat.
- 10 The author hereby makes a play between the word “Vodnliva,” which means washing of feet, and “Odunliva,” washing of firewood.
- 11 Arm. Cracked wheat pilaf.
- 12 Kadem/Kadam, a neighbourhood of Damascus.
- 13 Although a place called Nemşehir is registered under the Kayseri region in “Armenia and Neighbouring Areas Placename Dictionary,” (1986), we could not find any evidence that this place was still inhabited at the time of this account. We presume, Nevşehir is what is meant here.
- 14 In the Armenian Church, individuals who are beatified as friars or into upper echelons of clergy are renamed as symbol of their rebirth through consecration.
- 15 The author is hereby referring to Fırka-i Islahiye, the large army that was established in 1865 to control the countryside.
- 16 Deputy to neighborhood representative.
- 17 Sacramental communion bread.

- 18 A unit of weight amounting to eight kilos.
- 19 A type of brandy.
- 20 The author notes that he wrote this section in Everek's colloquial language.
- 21 Nareg is used in reference to Krikor Naregatsi's *Book of Lamentations*.
- 22 Gırbala is the name given to a kind of a tree that bears red fruits.
- 23 *Anhampav Heros Mi: Eskici Garo* [An Infamous Hero: Junk-dealer Garo] (Cairo: Pakradyan, Malkhas, 1905). The imperial decree on the arrestment of Arzumanyan was issued on 26 August 1916:  
*During the trial, it was determined that Agob, son of Arzumanyan, from the Church neighborhood of Everek of Develi, introduced a biography of an Armenian revolutionary, which has dangerous content, and a book titled The History of Armenia, which were found in the library of the Mesrobyan School in Develi, to the curriculum, accepted these books to the library and kept them, and stored guns, cartridges and gunpowder in the garden wall. The decision of the Kayseri Military Martial Law Court for sentencing him to six years of confinement starting from the date of his arrest in accordance with the first subclause of the second addendum to the sixty-sixth article of the Civil Criminal Code, aggravated on the basis of possession of rifles and gunpowder, has been approved. The Ministry of War is obliged to implement this imperial decree.*
- 24 Families of the Armenians who had been conscripted were not forced into deportation and hence continued to live there throughout the war.
- 25 The author notes that he wrote this section in Fenese's colloquial language.
- 26 Students who go to a homeschool with a local teacher.
- 27 Non-clergy member of the church staff.



III. BÖLÜM

## CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVELİ'DE ERMENİLER

CHAPTER III

**ARMENIANS IN DEVELI  
DURING THE REPUBLICAN PERIOD**



## CUMHURİYET DÖNEMİNDE DEVELİ'DE ERMENİLER

MEHMET POLATEL

Kayseri'nin Develi bölgesindeki Ermenilerin varlığı 14. yüzyıla kadar gider. Develi merkezdeki Ermeniler Everek ve Fenese olarak bilinen iki köyde yaşamışlardır. 1915 sonrasında da Develi'de küçük bir Ermeni topluluğu yaşamaya devam etmiştir. Bu makalede, Cumhuriyet dönemi boyunca Develi'de yaşayan Ermenilerin durumu ve deneyimleri *huşamad-yanlar* (anı kitapları) ve Hrant Dink Vakfı ekibi tarafından, 2017 ve 2018 yıllarında Develi, Kayseri ve İstanbul'da yapılan sözlü tarih mülakatlarına dayanılarak ele alınacaktır.<sup>1</sup> Üç bölümden oluşan makalede, ilk olarak nüfus ve Ermenilere ait kültürel mirasın durumu değerlendirilecek, ikinci olarak Ermenilerin sosyal ve dini yaşamları incelenecek, son olarak da Ermenilerin Develi'den göçü anlatılacaktır.

### SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE DEVELİ ERMENİ NÜFUSU VE KÜLTÜREL MİRASI

1914 Osmanlı nüfus sayımına göre, Develi kazasında 30.948 Müslüman, 2.085 Rum, 15.689 Apostolik Ermeni, 404 Protestan ve 2 Katolik Ermeni yaşıyordu. Develi kazası merkezinde ise 9.031 Müslüman, 666 Rum, 6.853 Apostolik ve 180 Protestan Ermeni ikamet etmekteydi.<sup>2</sup> Develi'nin demografik yapısı, Ermenilerin tehcir edilmeleri ve 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesi sebebiyle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde radikal biçimde değişmiştir.

Kayseri'de tehcir kararının uygulanması 1915'te Haziran ayı ortalarında başlamıştır. İlk olarak Develi'ye bağlı Küçük İncesu Köyü'nden 600'e yakın Ermeni Aksaray'a sürülmüştür.<sup>3</sup> Develi merkezdeki Ermenilerin sürülmesine Ağustos ortalarında başlamıştır. Aleksan Krikoryan'a göre, 16 Ağustos'ta Fenese, 19 Ağustos'ta ise Everek Ermenileri tehcir edilmişlerdir.<sup>4</sup> Kayseri vilayetindeki tehcir, Eylül ortalarında, 44.000'den fazla Ermeninin tehcir edilmesiyle tamamlanmıştır. Savaş sırasında Develi kazasında sadece ihtida eden Ermeniler kalabilmiştir ve bu kişilerin sayısı Osmanlı kayıtlarına göre 1.524'tür.<sup>5</sup>

Ateşkesin ilanından sonra kurulan yeni Osmanlı hükümeti, hayatta kalan Ermenilerin tehcir edildikleri bölgelerden geri dönmelerine izin vermiştir. Bu kararın ardından Ermeniler Develi'ye dönmeye başlamışlardır. Krikoryan'a göre, hayatta kalan Everek-Feneseli Ermenilerin sayısı 2.000 dolaylarında iken Develi'ye dönenler 1.000 kişi civarındaydı.<sup>6</sup> Geri dönen Ermeniler birçok sorun ile karşılaşmışlardır. Bu sorunların bir kısmı mülkiyet ile alakalıydı. Savaş sırasında Ermenilerin sahip oldukları mülklerin bir kısmına el konulmuş, kalan mülkler ise ya başkaları tarafından işgal edilmiş ya da yıkılmıştı. Ermenilere ait evlerin yüzde 60'ı yıkılırken geri kalan evlere de civarda yaşayanlar ve mülteciler yerleşmişti.<sup>7</sup> Diğer bir sorun ise can güvenliğinin sağlanamamasıydı. Savaş sonrası ortaya çıkan Kuvayı Milliye hareketine bağlı bazı gruplar tarafından bölgede bulunan Ermenilere yönelik saldırılarda bulunulmuştur. Örneğin, Karacaören Köyü'nde sekiz Ermeni kaçırılmış, kaçırılanların dördü öldürülmüş ve biri yaralanmıştır.<sup>8</sup> Bu tür baskı ve saldırılar sebebiyle, Develi'ye dönen bazı Ermeniler Adana gibi çevre bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Bu gelişmeler neticesinde, Develi'deki Ermeni nüfusu daha da azalmıştır. Rahip Krikor Bedrosyan'ın kayıtlarına göre 1925-26 yıllarında Develi'de yaşayan Ermenilerin sayısı 1.003'tür.<sup>9</sup> Bu veriyi Osmanlı nüfus sayımındaki verilerle karşılaştırdığımızda, Develi'deki Ermeni nüfusunun 1914 ile 1925 yılları arasındaki dönemde yüzde 94 azaldığını söyleyebiliriz.

Develi'nin demografik yapısının değişmesine sebep olan bir diğer faktör 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan mübadele antlaşmasıdır. Bu antlaşmayla, bölgede yaşayan ve sayıları 2.000 civarında olan Rum nüfus Yunanistan'a gönderilmiştir. Mübadelenin ardından Develi'de yaşayan Rum kalmamıştır.

Savaş, tehcir, nüfus hareketleri ve demografik yapının değişmesi bölgedeki kültürel mirası da etkilemiştir. Mesrobyan Okulu ise askeriye tahsis edilmiştir. Savaş sonrası geri dönen Ermeniler kiliseyi ve okulu tekrar işler hale getirmişlerdir. Bir öğretmenler komitesi kurulmuş ve eğitim faaliyetlerine başlanmıştır. Bu dönemde Develi'deki okulda 239 öğrenci



Everek genel görünümü

View of Everek

## ARMENIANS IN DEVELİ DURING THE REPUBLICAN PERIOD

MEHMET POLATEL

The presence of Armenians in the Develi region dates back to the 14<sup>th</sup> century. Armenians in central Develi used to live in two villages named Everek and Fenese. After 1915, a small Armenian community continued to live in Develi. This article examines the conditions and experiences of Armenians in Develi during the Republican period on the basis of *houshamadyans* (memoir books) and oral history interviews conducted by a team from Hrant Dink Foundation between 2017 and 2018 in Develi, Kayseri and Istanbul.<sup>1</sup> The article consists of three sections. The first section examines the population and the condition of the area's Armenian cultural heritage. The second section scrutinizes the social and religious lives of Armenians in Develi and the final section examines the migration of Armenians from Develi.

### THE ARMENIAN POPULATION AND CULTURAL HERITAGE IN DEVELİ IN THE POST-WAR ERA

According to the Ottoman census of 1914, there were 30,948 Muslims, 2,085 Greeks, 15,689 Apostolic Armenians, 404 Protestant Armenians and two Catholic Armenians in Develi. Of these, 9,031 Muslims, 666 Greeks, 6,853 Apostolic Armenians and 180 Protestant Armenians lived in the center of the Develi district.<sup>2</sup> The demographic composition of Develi changed radically in the first quarter of the 20<sup>th</sup> century due to the deportation of Armenians and the Greek-Turkish population exchange of 1923.

In Kayseri, the deportation decision began to be implemented around the middle of June 1915. First, around 600 Armenians from the Küçük İncesu village of Develi were deported to Aksaray.<sup>3</sup> Armenians in Develi center began to be deported in mid-August. According to Aleksan Krikorian, Fenese Armenians were deported on 16 August and Everek Armenians were deported on 19 August.<sup>4</sup> The deportation process in Kayseri province was finalized with the

deportation of more than 44,000 Armenians. Only the Armenians who converted to Islam were allowed to stay in Develi during the war, and according to Ottoman records, the number of these people was 1,524.<sup>5</sup>

The new Ottoman government which was established after the armistice allowed the return of surviving Armenians from the regions to which they had been deported. Armenians started to return to Develi after this decision. According to Krikorian the number of surviving Everek-Fenese Armenians was around 2,000 and the number of those who returned to Develi was around 1,000.<sup>6</sup> The Armenians who returned to Develi faced various problems, some related to property. During the war, some properties belonging to Armenians were confiscated and the rest were either occupied by third parties or destroyed. Whereas 60% of houses belonging to Armenians were torn down, the remaining houses were occupied by locals and migrants.<sup>7</sup> Another problem experienced by returning Armenians was lack of security. Some groups related to the Kuvayı Milliye movement which emerged after the war carried out attacks on Armenians in the region. For example, in Karacaören village, eight Armenians were kidnapped, four of them killed and one wounded.<sup>8</sup> Due to these kinds of pressures and attacks, Armenians began to migrate into other regions such as Adana. As a result of these developments, the Armenian population in Develi declined further. According to the records of the priest Krikor Bedrosian, there were 1,003 Armenians living in Develi in the years of 1925-26.<sup>9</sup> Comparing this data with the data in the Ottoman population census, we can say that the Armenian population in Develi had declined by 94% in the period between 1914 and 1925.

Another development which led to the transformation of the demographic composition of Develi was the Greek-Turkish population exchange agreement which was signed in 1923. With this agreement, the Greek population of the region, which consisted of around 2,000 individuals, was sent to Greece. After the population exchange not a single Greek person remained in Develi.

War, deportations, population movement and the subsequent transformation of the demographic composition also affected the cultural heritage in the region. During the war, the Surp Toros Church in Everek was confiscated and used as a granary. The Mesrobian School was allocated to the army. Armenians who returned to Develi after the war reactivated the church and the school. A teachers committee was established and education activities were resumed. In this period, 239 students were educated in the school in Develi.<sup>10</sup> The school, the last principal of which was Sarkis Donigian, was closed in 1926 and the school building used for the establishment of a public school named İstiklal School.





Everek'teki Mesrobyan Okulu, bugün İstiklal İlkokulu

The Mesrobian School in Everek; today the İstiklal School.

eğitim görmüştür.<sup>10</sup> Ancak son müdürü Sarkis Donigyan olan okul 1926'da kapatılmış ve okul binası İstiklal Mektebi adını alarak devlet okulu olarak kullanılmıştır. Bunun ardından Develi'de Ermeni okulu kalmamıştır. Hükümet aynı yıl Everek'teki kilise ve mezarlığa da el koymuştur. Bu el koymanın sonucunda, yalnızca Fenese'deki Surp Toros Kilisesi ve mezarlık faal olarak kalmıştır.

Everek'teki kilise, Cumhuriyet döneminde, önce tahıl ambarı, sonra da depo olarak kullanılmıştır. Kilise, 1978'de camiye dönüştürülmüştür ve halen Aşağıeverek Fatih Cami olarak faaliyet göstermektedir. Kilisenin camiye dönüştürülmesi sürecinde kilisede bulunan Meryem Ana ve haç figürlerinin üstü siva ile kapatılmıştır. Freskler, 1998'de, cami restore edilirken tekrar ortaya çıkmıştır. Fresklerin kapatılmasına karşı çıkışlar olmasına rağmen Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kararı doğrultusunda fresklerin üzeri tekrar sıvayla kapatılmıştır.<sup>11</sup> Bu olaya şahitlik eden bir görüşmeci olanları şöyle anlattı: "Kilise cami yapıyordu. Orada İsa, Meryem ikonları var. 'Etmeyin, bunu boyamayın, üzerini kâğıtla kapatalım' dedim. 'Yok' dediler. Boyadılar."<sup>12</sup> Kilise ve okul ile birlikte el konulan Everek'teki Ermeni mezarlığı ihale ile satışa çıkarılmıştır ve şu an özel mülkiyet altındadır. Saha çalışmasında 1940'larda gerçekleştirilen bu el değiştirme

sürecinin detaylarını öğrenme fırsatı bulduk. Bir görüşmeci mezarlığın satışını şöyle anlattı:

*O zaman, 1940'lı yıllarda, burası ihaleyle alınıyor. Kaymakamlık ihale ediyor. Burası Ermeni maşatı. Boş ama. Ve 450 liraya, o günün parasıyla büyük para, bura satın alınıyor. Böyle hep satılmış, Kaymakamlık kanalıyla, bütün Ermeni Vakıfları, Ermeni arazileri satılmış. Ama tapulu olanlar, sonradan geldiler ve sattılar. Sattılar, gittiler. Tapulu olmayan vakıf arazilerini, Ermenilere ait olanları, devlet sattı.<sup>13</sup>*

Bu el koyma ve satışlar sonucunda Everek'teki kilise, okul ve mezarlık Ermeni cemaatinin malı olmaktan çıkmış ve bu mekânlar farklı amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Fenese'de bulunan Rupinyan Okulu kapatılmış bulunuyordu. Bu köydeki Surp Toros Kilisesi ve Ermeni mezarlığı ise bu dönemde aktif olarak kullanılmaya devam etmiştir. Everek'teki kilise ve mezarlığın el değiştirmesinden sonra, Everek'te yaşayanlar, ibadet için Fenese'deki kiliseye gitmek ve cenazelerini de buradaki mezarlığa defnetmek durumunda kalmışlardır. Fenese Surp Toros Kilisesi, 1928'de geçici olarak kapatılsa da sekiz ay sonra tekrar faaliyete geçmiştir. Görüşme yaptığımız Develili Ermeniler ve şu an Develi'de yaşayanlar kiliseyi ve

With this development, there was no longer an Armenian school in Develi. In the same year, the government confiscated the church and the cemetery in Everek. After this, only the Surp Toros Church and cemetery, which were both located in Fenese, continued to be actively used.

The church in Everek as mentioned above, was first used as a granary and then as a warehouse during the Republican period. In 1978 the church was transformed into a mosque and is still used as a mosque, with the name Aşağıeverek Fatih Mosque. While the church was being transformed into a mosque, Virgin Mary figures and crosses on the walls were covered with plaster. These frescos resurfaced in 1998 while the mosque was being restored. Despite objections, they were re-covered with plaster in line with the decision of the General Directorate of Foundations.<sup>11</sup> One of the interviewees who witnessed this event narrated what happened: "The church was being transformed into a mosque. There are figures of Jesus and Mary there. I said 'Do not do this. Do not paint over this, let's cover it with wallpaper.' They did not accept this. They painted [over them]."<sup>12</sup> The Armenian cemetery in Everek, which was confiscated along with the church and the school, was sold at auction and is still under private ownership. During fieldwork, we had the chance to learn the details of this transfer process that took place in the 1940s. An interviewee described the sale of the cemetery as follows:

*At the time, in the 1940s, this place was bought at auction. The district governorship put it on auction. This place is an Armenian cemetery. It was empty though. This place was bought for 450 liras, which was a great sum at the time. All properties were sold like this, by the district governorship, all Armenian foundations, Armenian lands were sold. But those who held title deeds, they came back later and sold [their*

*properties]. They sold them [and] went back. The properties belonging to Armenian foundations that did not have title deeds were sold by the state.<sup>13</sup>*

As a result of these confiscations and sales, the church, the school and the cemetery in Everek ceased to belong to the Armenian community and these sites began to be used for different purposes.

By the first years of the Republican period, the Rupinian School in Fenese had already been closed. The Surp Toros Church and the Armenian cemetery in this village continued to be used in this period. After the transfer of the ownership of the church and cemetery in Everek to third parties, Armenians living in Everek had to come to the church in Fenese for religious ceremonies and had to use the Fenese cemetery for burials. Although it was temporarily closed in 1928, Fenese Surp Toros Church resumed service eight months later. Develi Armenians and local residents of Develi with whom we conducted interviews remember the church and the period in which it was active. In 1932, the priest of the church was Yeghisheh Takvorian, a native of İncesu village. An interviewee who lives in Develi narrated the survival story of the priest Takvorian in 1915 as follows:

*There was also the house of the friar. It was there, across from the church. He carried out his duties from there, he also lived there. That friar, I remember, his name was Takur. He was a native of İncesu village. Pardon my saying, when the local Armenians were expelled -that friar liked my father very much- my father took him to a place he called Khach [Cross] Mountain over there and hid him in a cemetery. He was hidden there for a week. After a week things got back to normal, the friar continued his job in this church.<sup>14</sup>*



1976 yılı, Everek'teki Surp Toros Kilisesi, bugün Aşağıeverek Fatih Cami

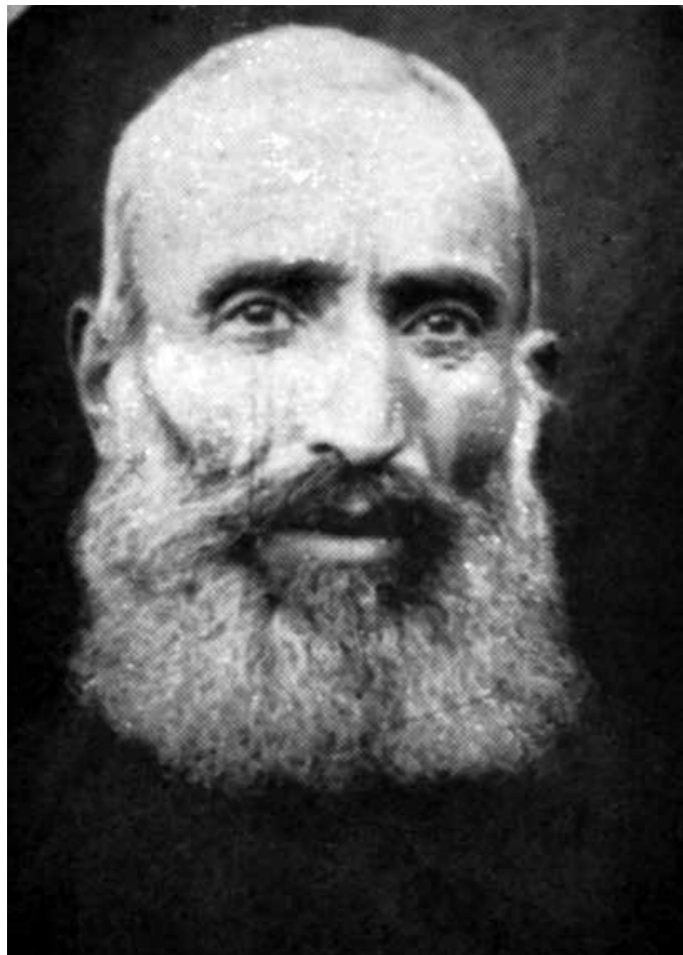
Surp Toros Church in Everek in 1976; today the Aşağıeverek Fatih Mosque.





Fenese'deki Surp Toros Kilisesi'nin kalıntıları

Remnants of the Surp Toros Church in Fenese



Rahip Yeğişe Takvoryan

Priest Yeghishe Takvorian

ibadet dönemlerini hatırlıyor. 1932'de kilisenin rahibi İncesu Köyü'nden Yeğişe Takvoryan'dı. Görüşme yaptığımız Develililerden biri, Rahip Takvoryan'ın 1915'te hayatta kalış hikâyesini şöyle aktardı:

*Bir de papaz efendinin evi vardı. Orada, [kilisenin] karşısındaydı. Orada görev yapar, orada da oturur kalkardı. O papaz efendi ben hatırlıyorum ismi Takur'du, İncesu köyünden olmuş. Affedersiniz, buranın Ermenileri tebide [uzaklaştırma] giderken o papaz efendi babamı iyi severmiş, babam onu götürmüş, Haç Dağı derdi, orada bir kabristana saklamış. Orada bir hafta beslenir. Bir haftadan sonra ortalık düzelmiş, yine papaz efendi bu kilisede görevine devam etmiş.<sup>14</sup>*

1960'a kadar ibadete açık olan kilise, bu yılın Nisan ayında yıkılmıştır. Aleksan Krikoryan, kilisenin yıkılma hikâyesini kitabında detaylı bir şekilde anlatır. Krikoryan'ın anlattığına göre, kendisi de Develili olan rahip Haygazyan Garabedian, Paskalya kapsamında yapılacak özel bir ayin için İstanbul'dan Develi'ye gitmiştir. 25 Ermeni ailenin yaşadığı Develi'de 24 Nisan 1960'da ayin yapılmıştır. Krikoryan bu ayini takip eden yıkılma hadisesini şöyle anlatır:

*Bu ayinden iki gün sonra, Salı günü, Nisan'ın 26'sında, Everek-Fenese'ye sel gibi yağmur yağdı. Yağmur, Surp Toros Kilisesini tamamen yerle bir etti. Ana mihrabın üzerindeki kubbe [yağmura] dayanamadı ve çöktü. [Bu hadise] bölge ahalisini ciddi bir korku ve üzüntüye gark etti. Bu badire iki gün evvel, ayin sırasında, olsaydı; Everek-Fenese Ermenileri çok büyük bir can kaybına uğrarlardı. Bundan dolayı, bir sonraki Pazar [günü], Mayıs'ın 1'inde, rahip Haygazyan, kilisenin yıkıntıları arasında bir şükran ayini yaptı.<sup>15</sup>*

Görüşme yaptığımız Develili bir Ermeni de kilisenin yıkımını hatırlıyordu. Oğlunun vaftizinin bu kilisede yapıldığını söyleyen görüşmeci kilisenin yıkılması öyküsünü şöyle anlattı:

*Biz Gnunk'u [Vaftiz] yaptıktan sonraydı. Çok güzeldi kilisenin içi. Bir kere Kayseri'den papazlar geldi. Valla bir belli gündü, iyice bilemiyorum. Badarak [ayin] ettiler. Badaraktan çıktılar. 100 kişi derlerdi duyduğuma göre. Badaraktan çıktılar. Herkes evine gitti. Geceleyin o kilise yıkıldı. Yağmur çok yağmış. O kilise, Fenese'deki kilise. Bu aşağıdaki kiliseyi de işte cami yapmışlar.<sup>16</sup>*

Çatısı çöken kilisenin enkazı yıkımcılara verilmiş ve bu süreçte kilisenin bulunduğu alanda defineciler tarafından kazılar yapılmıştır. Bu sürece tanıklık eden Develili bir görüşmeci olanları şöyle anlattı:

*Enkazını yıkımcıya verdiler. Marangoz Onnik Usta vardı. Onlar ilgileniyordu. Onlar yıkımcıya verdiler, taşını toprağını şey yaptılar. Sonra birileri para aradı, bilmem ne etti. Bir sürü*

The church was active until it collapsed in April of 1960. In his book, Aleksan Krikorian provides detailed information regarding the collapse of the church. According to Krikorian, the priest Haigazoon Garabedian, who was himself a native of Develi, went to Develi from Istanbul for a special Easter ceremony. This ceremony was conducted on April 24, 1960. At that time, there were 25 Armenian families living in Develi. Krikorian narrates the collapse of the church, which took place shortly after this ceremony:

*Two days after this Liturgy, on Tuesday, April 26<sup>th</sup>, torrential rains fell in Evereg-Fenese, totally destroying the Surp Toros Church. The dome over the main altar gave way and leaned inward, causing the local populace much fear and grief. If this calamity had occurred just two days earlier during the Liturgy, the Evereg-Fenese Armenians would have had a great human carnage. Thus, on the following Sunday, May 1st, Fr. Haigazoon celebrated a service of thanksgiving amongst the ruins of the Church.<sup>15</sup>*

One of the Develi Armenians with whom we conducted an interview remembers the collapse of the church. The interviewee, whose son had been christened in this church, narrated the event like this:

*[It was] after we had the Gnunk [Baptism]. The interior of the church was so beautiful. First, priests from Kayseri came. That was a special day [but] I don't know for sure. They performed the badarak [mass] and left [the church] after the badarak. They said, according to what I heard, there were 100 people. They left [the church] after the badarak. Everyone went home. The church collapsed that night. There was a heavy rain. That is the church in Fenese. They also transformed the other church into a mosque.<sup>16</sup>*

The remnants of the church the roof of which had collapsed were given to demolishers and the site on which the church was located was dug up by treasure hunters in this process. One of our interviewees, who witnessed the collapse of the church, narrated this event as follows:

*They handed over the remains to a demolisher. There was a carpenter, master Onnik. They took care of it. They handed [them] over to a demolisher, they took care of the stones and the soil. Then, some people searched for coins there, they did that kind of stuff. These are things that we heard, I did not [personally] witness that. The church collapsed as such. Upon this, Viktor[ia] kuyrig [sister] said 'My God did not let them tear it down with pickaxes, He tore it down with his own hands'. I heard this from her myself. Armenians from Kayseri came on Sunday, they performed [a] ceremony and prayed and such. It collapsed on Tuesday.<sup>17</sup>*



Şişli Ermeni Mezarlığı'nda Everek-Fenese'liler adına yapılan anıt mezar

Memorial built for the Everek-Fenese Armenians in Şişli Armenian Cemetery

After the collapse of the church, some special ceremonies were conducted in houses. The remains of the church are still identifiable. During the fieldwork, we learnt that Armenians who go to Develi today visit the site on which the church used to stand.

The cemetery in Fenese continued to be used in the postwar era. The site of this cemetery, which is near to the Keşişin Havuzu is empty today. This fountain, known as Surp Krikor in the memoirs has been expanded and is being used as a swimming pool in Develi today. The last burial in this cemetery was conducted in 1964.<sup>18</sup> In the late-1960s, the human remains in this cemetery were collected and transferred to the Şişli Armenian Cemetery and a memorial was built for the Everek-Fenese Armenians also in the Şişli Armenian Cemetery.<sup>19</sup>

### SOCIAL, ECONOMIC AND RELIGIOUS LIFE

In Turkey, there are very few places where Armenians continued to live in the post-war period. In Develi, which was one of them, around a thousand Armenians used to live during the post-war period. In this section, we will elaborate on the details of the economic and social lives of Armenians who lived in the region in the first decades of the Republican period in light of the interviews that we conducted.

Most Develi Armenians were artisans, and artisanship was their main source of income. The most significant crafts were leatherworking, shoemaking, ironworking, tailoring,



*kulağıma gelen şeyler, ben görmedim de. Öyle yıkıldı gitti kilise. O Viktor[ya] kuyrig [abla] de dedi ki 'Allahım kazma vurdurmadı, kendi elleriyle yıktı'. Bunu ben duydum yani kendinden... Pazar günü Kayseri'den Ermeniler geldi, ayın dua falan yaptılar. Salı günü yıkıldı.*<sup>17</sup>

Kilisenin yıkılmasının ardından bazı özel ayınler evlerde yapılmıştır. Bu kilisenin kalıntıları günümüzde dahi görülebilmektedir. Saha çalışmasında, günümüzde Develi'yi ziyaret eden Ermenilerin kilisenin bulunduğu alana da uğradıkları öğrenilmiştir.

Fenese'deki mezarlık savaş sonrasında da kullanılmaya devam edilmiştir. Keşişin Havuzu'na epey yakın olan bu mezarlığın bulunduğu alan bugün boştur. Anılarda Surp Krikor Suyu olarak bilinen bu su, genişletilerek Develililer tarafından yüzme havuzu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Mezarlığa ise son defin işlemi 1964 yılında yapılmıştır.<sup>18</sup> 1960'ların sonlarında ise mezarlıktaki kemikler toplanarak İstanbul'daki Şişli Ermeni Mezarlığı'na götürülmüş ve Şişli Ermeni Mezarlığı'nda Everek-Feneseliler adına bir anıt mezarlık oluşturulmuştur.<sup>19</sup>

#### SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ YAŞAM

Türkiye'de savaş sonrasında Ermenilerin yaşamaya devam ettiği çok az yer vardır. Bunlardan biri olan Develi'de savaş sonrasında bine yakın Ermeni yaşıyordu. Bu bölümde, Cumhuriyet döneminin ilk on yıllarında bölgede yaşayan Ermenilerin ekonomik ve sosyal hayatlarına dair ayrıntıları yaptığımız görüşmeler ışığında aktaracağız.

Develili Ermeniler ağırlıklı zanaatkârlardı ve geçimlerini bu şekilde sağlıyorlardı. Yapılan işler arasında öne çıkanlar dericilik, ayakkabıcılık, demircilik, terzilik, camcılık ve boyacılıktır. Develi'de yaptığımız görüşmelerde Ermeni ustaların halen hatırlandığını ve hatta Ermenilerin yanında çıraklık yapanların o işleri devam ettirdiklerini gördük. Develi'de iki çarşı bulunuyor. Bunlardan biri Keşişin Havuzu'na giden cadde üzerindeki Uzun Çarşı'dır. Burada marangoz ve demirci atölyeleri bulunuyordu ve bunların çoğu Ermenilere aitti. Diğer çarşının adı ise Melek Girmez Çarşısı'dır. Bu çarşıda daha çok ayakkabıcı dükkanları vardı. Görüşme yaptığımız Develili bir Ermeni, bu çarşığı şöyle anlattı: "Kunduracılar vardı. Orada bir kasap vardı. Bir de fırıncı vardı. Başka yoktu. O çarşı hep boydan boya kunduracıydı ve çok iyi isim yapmıştı orada."<sup>20</sup> Bir diğer görüşmeci de şunları dile getirdi: "Melek Girmez Çarşısı'nda üç tane sokak vardı, dikey dikey. Oradakiler ayakkabıcıydı hepsi, Ermeni ayakkabıcı ustaları. Hep ustalardı. Develideki ustaların yüzde 80'i, 90'ı -benim zamanımdan daha evvelki zamanı- Ermeniydi. Demirci ustası, ayakkabıcı, marangoz vardı."<sup>21</sup>

Saha çalışmasında, çarşıda çalışan Ermeni zanaatkarların



Develi'de çarşı

A bazaar in Develi

bu zanaatları bölgedeki Müslüman çocuklara öğretmiş olduklarını da tespit ettik. Özellikle yazları ustaların yanında çırak olarak çalışan çocuklar bu meslekleri öğrenme fırsatı buluyorlardı. Bu zanaatlar Ermenilerin Develi'den göç etmelerinden sonra da sürdürülmüştür. Develili yazar Kadir Özdamarlar da anılarını yazdığı kitapta "Develi esnaflığı Ermenilerden öğrendi" diyerek bu duruma işaret etmektedir.<sup>22</sup> Yaptığımız görüşmelerde, Ermenilerin yanında meslek öğrenen çırakların bu meslekleri devam ettirdiklerini ve farklı gruplar arasındaki bu zanaat bilgisi aktarımının Develi'de yaşayanlarca hâlâ hatırlandığını tespit ettik.<sup>23</sup>

Develili Ermeniler, zanaatlar dışında, bağ ve bahçe işleriyle de ilgilenirdi. Hem *huşamadyan*lardan hem de yapılan görüşmelerden, her evin kendine mahsus bir bahçesi olduğu ve Ermenilerin kendilerine yetecek oranda bağcılık yaptıkları anlaşılıyor. Mahsullerin fazlasının da komşularla paylaşıldığı ya da satıldığı biliniyor. Krikoryan, bahçelerin farklı sebze türleri için bölümlendiğini ve sulamanın kolay yapılmasını mümkün kılacak biçimde düzenlendiğini belirtir. Ermeni bahçelerinin, Vari (Aşağı), Surp Krikor (Keşişin Havuzu'nun kaynağı) ve İlibe derelerine de yakın olduğunu yazar. Ayrıca üzüm bağlarının çok olduğunu ve şarap yapımının yaygın olduğunu belirtir. Everek'teki kilisenin

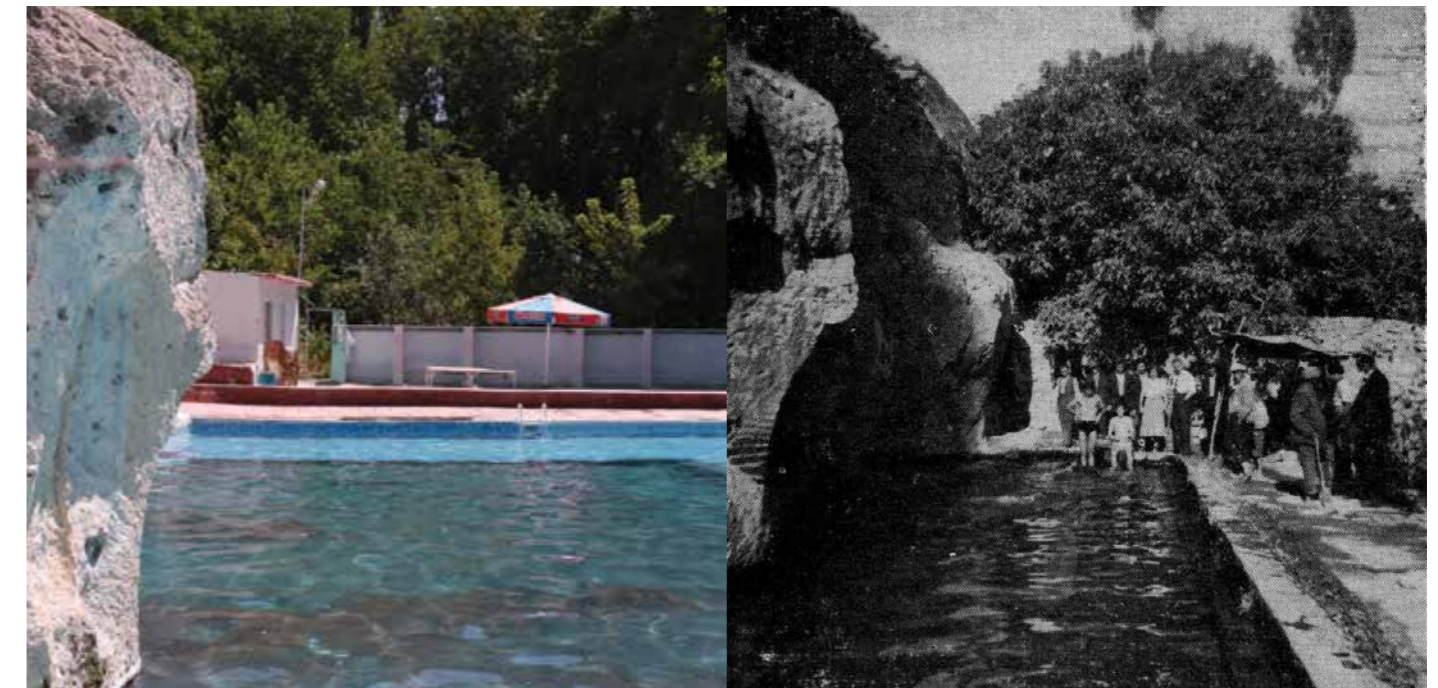
glassmaking and dyeing. During the interviews that we conducted in Develi, we saw that Armenian masters are still remembered and apprentices who learned crafts from Armenian masters continue to be involved in these crafts. There are two markets in Develi. One of them, the Uzun market, is located on the street that leads to the Keşişin Havuzu. There were carpentry and blacksmith workshops in this bazaar and most of them belonged to Armenians. The other bazaar is the Melek Girmez Bazaar. In this bazaar, there were mostly shoemakers shops. One Develi Armenian with whom we conducted an interview described this market: "There were shoemakers. There was a butcher shop there. There was also a bakery. There were no other shops. That market was full of shoemakers and we had made a very good name for ourselves there."<sup>20</sup> Another interviewee noted: "There were three streets which were parallel in the Melek Girmez market. All of them were shoemakers, Armenian shoemasters. They were all master artisans. Before my time, 80-90 percent of the master artisans in Develi were Armenians. There were blacksmiths, shoemakers, carpenters."<sup>21</sup>

In the fieldwork, we learnt that the Armenian artisans who worked in the bazaar also taught these crafts to the local Muslim youngsters. Youngsters who worked as apprentices in the workshops of the masters, especially during summer, had the chance to learn these crafts. These crafts continued to be practiced after the migration of Armenians from Develi. Kadir Özdamarlar, a writer and a native of Develi, highlights this point in his memoir, noting that "Develi learnt artisanship from Armenians."<sup>22</sup> Through the interviews, we saw that the

apprentices who had worked with Armenian masters continued these crafts and this intercommunal transmission of artisanship is still remembered by the people who live in Develi.<sup>23</sup>

Develi Armenians were also involved in horticulture and viticulture, alongside artisanship. The *houshamadyans* and interviews indicate that all houses had a garden and that Armenians tended their vineyards for the purposes of self-consumption. It is known that the surplus produce was either shared with the neighbors or sold. Krikorian notes that the gardens were divided into sections for producing different types of vegetables and that the gardens were designed in a way that would ease irrigation. He also notes that the gardens of Armenians were near to Vari (Below), Surp Krikor (the water source that feeds the Keşişin Havuzu) and İlibe streams. He claims that there were many vineyards and that winemaking was a common practice. There was also a winery in Everek belonging to the church.<sup>24</sup> There are trees which were planted in this period and still stand. One of our interviewees told this about the gardens and vineyards:

*The gardens that remained from the Armenians still provide the apricot supply of Develi. The first proper planting started only ten years ago or so. Thus, we cut down the trees remaining from Armenians and used them as wood and also dried the apricots from those trees and ate them. There are trees planted by Armenians which still stand. Elbiz, Köşkpınar, Derbahçe, the surroundings of the stream that comes from the place we call the Keşişin Havuzu, were gardens belonging to Armenians. They were all very nice. They used to be very good*



Surp Krikor Suyu, bugün Keşişin Havuzu

Surp Krikor Fountain; today the Keşişin Havuzu



de bir şarap imalathanesi vardı.<sup>24</sup> Bu dönemden kalma ağaçlar günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Bir görüşmeçi bağ ve bahçeler konusunda şunları aktarıyor:

*Ermenilerden kalan bahçeler halen Develi'nin kayısı ihtiyacını gideriyor. Doğru dürist ilk dikim son on senede başladı. Yani Ermeni'den kalan bahçeleri de hem kesip odun ettik hem kayısını kuruttuk yedik. Halen de Ermenilerin diktiği ağaçlar duruyor. Elbiz, Köşkpınar, Derebahçe, o Keşişin Havuzu dediğimiz yerden çıkan suyun etrafı, Ermenilere ait bahçelerdi. Hepsi güzeldi. Çok güzel bahçe yetiştirirlerdi, sebze meyve yetiştirirlerdi. Biz de duvardan atlar, ceplere doldurur, kaçar-dık. Görünce de bir şey demezlerdi. Satma olayı yoktu sebze meyveyi. Hem kendi evlerinin ihtiyaçları[nı karşılar] hem de komşulara verirlerdi.<sup>25</sup>*

Develi'de yaşamaya devam eden Ermeniler geleneklerini de sürdürmüşlerdir. Bu geleneklerden biri Haç Dağı yarışıdır. Arzumanyan, Develi ile ilgili yazdığı *huşamadyan* kitabında, Ağustos aylarında, Asdvadzadzin Yortusu akşamı, Everek'in doğusunda yer alan Haç Dağı'na tırmandıklarını ve ateş yak-tıklarını aktarır.<sup>26</sup> Yaptığımız görüşmelerde, bu geleneğin Cumhuriyet döneminde de devam ettirildiğini öğrendik. Develi'deki görüşmecilerden biri hatırladıklarını şöyle aktardı:

*"Bu Haç Dağı'nda ateş yakarlardı. O ateş niye yanardı? Üzü-mün alacası olduğu zaman yanardı gece. Oraya toplanırlar, dua ederler, lastik tekeri götürürler onu yakarlardı."<sup>27</sup> Bu yarışa birkaç defa katılan bir başka görüşmeçi, bu yarışın Everek ve Fenese'li Ermeniler arasında yapıldığını ve yarışın amacının dağın tepesine diğer gruptan önce varmak olduğunu belirtti.<sup>28</sup>*

Cumhuriyet döneminde Develi'de yaşayan Ermeniler dinî bayramları da kutlardı. Bir görüşmeçi bu konuda şunları anlattı:

*Bayramlar, Dzinuntlar [Noel], Zadikler [Paskalya], o zaman [da] yapılırdı. Orada da yapardık. Kilise vardı, kilisenin bahçesinde toplanırdık bizim gibi çocuklar 8-10 yaşında. Benim en çok hoşuma gidene de oydu zaten. İyi kötü bir şeyler alırlardı; ayakkabı, etek, pantolon filan. Zaten ayakkabıyı babam yapardı. Amcamın çocuklarıyla 3-4 kişiydik. Biz biraz da kilisenin bahçesinde caka satardık. Hoşuma giderdi yani. Orada, 10 -15 tane vardıysa, Haylardan [Ermeniler] herkes orada olurdu.<sup>29</sup>*

Bayramların Ermeniler arasındaki ilişkileri pekiştirdiği ve sosyalleşmeye katkıda bulunan bir ortam yarattığı anlaşılıyor. Bayram zamanları küçük bir pazar da kuruluyor, bu



Haç Dağı

Khach Mountain

*in horticulture, they used to produce vegetables and fruits very well. We used to jump over the walls, fill our pockets and run away. They did not say a thing when they saw us. Fruits and vegetables were not sold. They [grew] them for the needs of their own households and also shared them with neighbours.<sup>25</sup>*

Armenians who continued to live in Develi also continued their traditions. One of these traditions is the race of the Khach [Cross] Mountain. In the Develi *houshamadyan* he wrote, Arzumanyan notes that they used to climb the Khach Mountain, which is in the south of Everek, and light a fire there in August, on the night of the Asdvadzadzin Feast.<sup>26</sup> Through the interviews, we learnt that this tradition was continued in the Republican period. One of our interviewees in Develi narrated his memories of this: "They used to light a fire on the Khach Mountain. Why did they light a fire? That fire was lit at night when the color of the grapes changed. They gathered there, prayed, took some rubber tires there and set them on fire."<sup>27</sup> Another interviewee who participated in this race a couple of times told us that this race was between the Armenians of Everek and the Armenians of Fenese and the aim of the race was to reach to the top of the mountain before the other group.<sup>28</sup>

Armenians who lived in Develi in the Republican period also celebrated religious festivals. On this topic, one of the interviewees told us the following:

*The religious festivals, like Dzinunt and Zadik were celebrated. We celebrated them there too. There was a church. We, the children around the ages of 8 or 10, used to gather in the churchyard. That was what I liked the most. They used to buy us some clothing; shoes, shirts, pants, etc. My father used to make the shoes anyway. We were three or four kids, including the children of my uncle. We used to show off a bit in the churchyard. I liked that. All Armenians, 10 or 15 children I suppose, used to gather there.<sup>29</sup>*

It is understood that the religious festivals strengthened the relations among Armenians and opened up a space that contributed to socialization. During religious festivals, a small market was established, contributing to the trade in the region. Another interviewee narrated what they used to do in religious festivals and the relations between Armenians and Muslims in the region:

*The Great Lent [Medz Bahk] was observed for sure. Before the Great Lent, Paregentan [Carnival] was celebrated. The 6<sup>th</sup> of January, of course, Christmas, the birth of Christ, as you know, this is when the Orthodox celebrate it, that was always celebrated with veneration as a feast. Easter was celebrated, always with red eggs and other stuff. Other feasts were also celebrated of course. There was a tradition which was followed*



Fenese'deki Surp Toros Kilisesi, 1940'lar

Surp Toros Church in Fenese, 1940s.

*during the Great Lent; they used to write songs about the things that happened. For example, let us say that a cow had died somewhere. They used to write songs about the effects of this on people and such. People used to meet in the evenings, gathering in some houses. There were even some very amateur people performing theater pieces at homes but this was done in February. Another thing I remember is that Armenians try not to eat grapes before they are blessed. They ate them anyway though. This has an economic reason, this is something followed to prevent the ruin of the harvest before the ripening of grapes. These were followed. There were no reservations or shyness in this type of thing. These practices were known and they were practiced openly. And even Muslim neighbours said things like "The red egg festival is about to happen" or "sweet yeast bread will be baked". Not sweet yeast bread but what they call kete or halka. They also participated in that. They even sort of expected the Armenian population to be inclusive in some way.<sup>30</sup>*

The interview quoted above presents the image of an atmosphere in which Muslims also participated in religious festivities and religious festivals could be openly celebrated. On the other hand, some other interviewees noted that the religious festivals were celebrated among Armenians and within the church network. Some of these interviewees had memories of religious festivals that are quite different from the narrative quoted above. One interviewee told this about religious festivals:

*For example, we used to behave in a somewhat reserved manner during the feasts there. We visited the church during Zadik*





Fenese'deki Surp Toros Kilisesi avlusunda toplanan, Develi'de kalan Ermeni cemaati, 1940'lar.

Armenian community of Develi in the courtyard of Surp Toros Church in Fenese, 1940s.

pazar bölgedeki ticarete de katkı sağlıyordu. Başka bir görüşmeciler bayram zamanı yapılanları ve bölgedeki Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri şu şekilde özetledi:

Büyük Perhiz [Medz Bahk] mutlaka tutulurdu. Büyük Perhiz öncesinde Paregentan [Karnaval] mutlaka olurdu. Ayın 6'sı, Ocak'ın tabii, Christmas, İsa'nın doğuşu -Ortodokslarda öyledir biliyorsunuz-; o, mutlaka bir yortu olarak saygıyla yaşanırdı. Paskalya mutlaka, kızıl yumurtasıyla şununla bununla yapılırdı. Öteki yortular da mutlaka yerine getirilirdi. Büyük Perhiz sırasında şöyle bir gelenek vardı; herhangi bir olay oldu mu onun türküsü yakılırdı. Diyelim bir yerde bir inek öldü, onun insanlar üstündeki etkisini falan dile getiren türküler yakılırdı. Akşamları buluşulurdu, bazı evlerde toplanılırdı. Hatta gezici böyle son derece amatör birkaç kişi tiyatro oynarlardı evde o dönemde ama Şubat ayında. Başka mesela aklımda benim üzüm okunmadan Ermeniler yememeye gayret eder, yerlerdi ama. Onun da bir ekonomik temeli var. Yani olgunlaşmadan bağlar harap olmasın diye yapılan bir şey. Yani bunlara riayet edilirdi. Hiçbir şekilde bu konularda bir sakınca duyulmazdı, çekince duyulmazdı. Bunlar alenen bilinen ve yapılan şeylerdi. Hatta Müslüman komşular da işte 'Kızıl yumurta bayramı geldi', 'Paskalya çöreği yapılacak' diye [konuşurlardı]. Paskalya çöreği değil de kete ve halka dedikleri. Onlar da katılırlardı. Hatta beklerlerdi de yani bu Ermeni nüfus yaptıklarını kendilerine de yansıtın bir biçimde.<sup>30</sup>

Alıntıladığımız görüşme, Müslümanların da kutlamalara ka-

tıldığı, bayramların açık biçimde kutlanabildiği bir atmosferin varlığına işaret ediyor. Öte yandan, bayramların Ermeniler arasında ve kilise çevresinde kutlandığını dile getiren görüşmeciler de oldu. Bu görüşmecilerin bazılarının bayramlara dair hafızası yukarıda alıntıladığımız anlatıdan epey farklıydı. Örneğin bir görüşmeci bayramlarla ilgili olarak şunları söyledi:

Oradaki bayramlarda misal olarak ne de olsa biz sakıncalı olarak hareket ederdik. Zadik'te, Dznunt'ta kiliseye giderdik. Mesela Zadik'te yumurta yaparlardı. Ama o kendi aramızda yaparlardı. Yani şimdi misal olarak burada [İstanbul'da] tamamen açıktan açığa... Orada [Develi'de] biraz sakınarak hareket edilirdi. Biraz büyüğe karşı hürmet derler ya hani, o vardı. Başka bir şey yoktu. Zadik'te Dznunt'ta bizim kapımıza gelip de taşla sopayla bizi rahatsız eden olmuş değildir. Bu meyanda Zadik'te Dznunt'ta -orada bir kilise vardı daha evvel iki üç tane kilise varmış ama son zamanda ben hayatta olduğum zaman bir tane kilise vardı-, Aşağieverek'ten, Yukarı Fenese'den kaç kişi varsa hep oraya gelirlerdi. Orada kilisede papaz karo [vaaz] verir vesaire. Herkes evine döner giderdi. Yani bir şeyimiz yoktu ama burada [İstanbul'da] herkes 'bayram bayramdır' diyor. Orada bayram denmez, Zadik'tir, Dznunt'tur. Yani şey yapmazlardı... Biraz da sakınarak hareket ederlerdi.<sup>31</sup>

### DEVELİ'DEN GÖÇ

Ermenilerin Develi'den İstanbul ve diğer yerlere göç etmeleri 1950'lerde başlayıp 1970'lere kadar sürmüştür. 1970'lerde bölgede yalnızca bir Ermeni kalmış, onun vefatının ardından Develi'de Ermeni kimliğiyle yaşayan kimse kalmamıştır. Bu döneme şahit olan bir görüşmeci bu durumu şöyle anlattı:

Ben lisedeyken, ortaokuldayken de yavaş yavaş taşınıyorlardı. Hepsini birden bir günde gitmedikleri için... Birer ikiye gidiyorlardı. Çok da farkına varmıyorduk. Bir gün bir baktık ki bir tane David kalmış. Pastırma yapmayı ben ondan öğrenmiştim. Burada oteli vardı. Bir de Vartkes vardı. Camıydı. Üniversiteyi bitirip geldiğim yıllarda sadece bunlar kalmıştı. Geri kalanlar, 1968 bu bahsettiğim, bunlar harici hep taşınmıştı.<sup>32</sup>

Yaptığımız görüşmeler ve araştırmalar sonucunda Ermenilerin Develi'den göç etmelerinin pek çok sebebinin olduğunu tespit ettik. Bütün Anadolu'ya ve Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusun göçüne baktığımızda Develi'nin istisna olmadığını görmek mümkün. Ermenilerin Develi'den göç etmeleri ile Anadolu'nun farklı bölgelerinden yapılan Ermeni göçleri arasında dönemselsel bir çakışma göze çarpıyor. 1950'lerde hız kazanan bu göçler kültürel mirasın yok olmasıyla paralel ilerlemiştir.

Görüştüğümüz pek çok kişi, Ermenilerin Develi'den göç

and Dznunt. They used to paint eggs during Zadik. But we used to do that amongst ourselves. For example, here [in Istanbul], it is done in a completely open way. There [in Develi], we used to behave shyly. There used to be something one may call respect for the seniors. It was just that. For example, no one came to our doors and harassed us with stones or sticks during Zadik or Dznunt. Thus, in Zadik and Dznunt -in the past, there had been two or three churches but in later times, during my lifetime, there was just one church- all people from Aşağieverek and Yukarı Fenese gathered there. There, in the church, the friar used to perform the karo [sermon]. Then everyone returned to their homes. Thus we did not face anything. On the other hand, here [in Istanbul] everyone calls the feasts 'feast'. There [in Develi], they did not call them feast but Zadik or Dznunt. Thus, they did not do... They used to behave shyly.<sup>31</sup>

### MIGRATION FROM DEVELİ

The migration of Armenians from Develi to Istanbul and other places started in the 1950s and continued until the 1970s. By the 1970s, there was only one Armenian in Develi. After his death, there remained no Armenians living in Develi. An interviewee who witnessed this period narrated it as follows:

When I was in high school, [or in] elementary school, they were slowly moving out. As they did not leave at once as

a community... They left one by one. We did not notice it much. One day we became aware that only one of them, David, remained. He was the one who taught me how to make pastırma. He had a hotel here. There was also Vartkes. He was a glassmaker. When I finished college and returned here, they were the only ones to remain. The rest, this was in 1968, the rest of them had all moved out.<sup>32</sup>

As a result of the interviews and research we conducted, we determined that the migration from Develi had several causes. When we take the whole of Anatolia and the migration of Armenians who lived in Anatolia into consideration, we can say that Develi was not an exceptional case. There is a periodical overlap between the migration of Armenians from Develi and migration of Armenians from other parts of Anatolia. These migrations, which escalated in the 1950s, went hand in hand with the destruction of cultural heritage.

Several interviewees noted that economic factors played a role in the migration of Armenians from Develi. Due to limited employment opportunities in the region and the concentration of economic investments in cities, many people migrated to metropolises like Istanbul and Ankara in search of employment. This situation is not unique to Armenians or to Develi and these migrations are similar to economic migrations from Anatolia to big cities that accelerated in the 1950s.



Everek'teki Ermenilerden kalan evler

Armenian houses of Everek



etmelerinde ekonomik faktörlerin etkili olduğunu söyledi. Yörede iş olanaklarının sınırlı olması ve ekonomik yatırımların şehirlerde yoğunlaşması dolayısıyla, pek çok kişi, iş bulma amacıyla, İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlere göç etmiştir. Bu durum, yalnızca Ermenilere ya da Develi'ye özgü değildir; bu tür göçler, 1950'lerde artan, Anadolu'dan büyük şehirlere yapılan ekonomik göçlerle paralellik göstermektedir.

Yaptığımız görüşmelerde Ermenileri bölgeden göç etmeye sevk eden bir diğer sebebin Ermenilerin güven duygusunu zedeleyen yerel olaylar olduğunu tespit ettik. Görüşme yaptığımız Develili Ermeniler çoğunlukla yaygın bir rahatsızlık durumunun olmadığını ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerin genel olarak iyi olduğunu belirtmekle birlikte zaman zaman bazı sıkıntıların yaşandığını söylediler. Görüşmecilerden birinin küçükken tanık olduğu bir olay bunu örnekliyor:

*Her ne kadar bir ayırım yok idiyse de kendinizin ayrı tutulduğunu zaten her çocuk kendi hissetmeye başlıyorsunuz. Onun için birisinin bir şey söylemesine gerek yok. Mesela pazarda zibidinin teki bir böyle kelli fellî Hagop Ağa, ayak kabacı, ona iki tokat atıyor. Hagop Ağa onu tutsa böyle sıkır. Hiç yapmıyor bir şey. O akşam bizim evde ve tahmin ederim bütün Ermenilerin evinde, o gaz lambaları, elektrik yoktu çünkü, daha sönük yanmıştır mutlaka, ses çıkartılmadı falan. Çok iyi hatırlıyorum, ben herhalde yedi-sekiz-dokuz yaşındaydım. Sedirde babamla oturuyoruz. Babam dedi ki... Hiçbir şey yokken ortada, bunun [Hagop Ağa hadisesinin] sözü edilmemişken, 'Oğlum, biz gölgemizden korkarız' dedi. Tamamen referans oydu.<sup>33</sup>*

Aynı görüşmecinin babasıyla ilgili bir anısı da şöyle:

*Develi'den bir başka nalbant veya demirci, fakat Müslüman, at üstünde, babamı orada görüyor. 'Gel hele!' diyor ve elindeki sopayla başlıyor babama vurmaya. Bir köylü kadın babamın üstüne kapanıyor. Öyle kurtarılıyor. Ben çok küçük-tüm bu hadise olduğunda ama bir kağıt içinde babamın ölü gibi eve getirildiğini biliyorum. Böyle birkaç hadise yaşanmış mutlaka, yaşanmamış değil ama bunlar yaygınlaştırılmazdı. Geçmişte kaldıysa tekrarlanmazdı. Yani bir bakıma üstü örtülürdü. Ama ne oldu? Nüfus tabii... Develi'de bir tek kişi kalmıştı bundan mesela on-yirmi yıl öncesine kadar.<sup>34</sup>*

Saha çalışmasında, Kazım Kozan adında yerel bir kabadayının Ermenilere baskı yaptığını ve onlardan haraç aldığını da tespit ettik. Bu baskının da Ermenileri göçe iten nedenler arasında olduğunu söyleyebiliriz. 1914 doğumlu olan, 'Kozanın Kazım Emmi' olarak da bilinen bu kişi, çalışmadan, çevresinden haraç alarak geçinen birisiydi. Bölgede epey bilinen biri olan Kazım Kozan, çeşitli yerel hikâye ve fıkralara da

konu olmuştur. Bu hikâyelerden konumuzla doğrudan alakalı olan bir hikâye şöyledir:

*Develi'de Kozan'ın Kazım hızlı Halk Partililerdenmiş. Kozan'ın Kazım, belinde kapı gibi bıçağı ile Ermenilerden haraç toplayarak geçimini temin eden birisi... 1946'da Demokrat Parti kurulmuş ama Kozan'ın Kazım'ın bulunduğu mahalleye, sokağa Demirgıratların girmesi ne mümkün... Seçimlere birkaç gün kala, polis Kozan'ın Kazım'ı yalandan bir gerekçeyle içeri alıyor ki ola ki seçim öncesi çevreye ve kendine bir zarar vermesin. Lakin olan oluyor ve 1950'de demokrasi havarisi kesilen İsmet Paşa, hükümeti Demirgıratlara devrediyor. Kozan'ın Kazım'ın morali çok bozuk... Demirgıratları hiç sevmiyor. Üstüne üstlük 1955'te Menderes, memleketteki Ermenileri İstanbul'a toplayınca Develi'deki Ermeniler de İstanbul'a gider. Kozan'ın Kazım'ın avanta kesilir. Ekmeksiz kalır garibim. Artık kimden haraç yiyecek? Vay garibim vah... Ciğeri yanmış ki hem de ne biçim... Develi'de caddenin başına gelmiş, bağırıyor: 'Ey İnönü, Ey İnönü, sana diyom! Demokrasi senin neyine idi? Sen bir Türkiye'yi, ben de buradaki dört Ermeni'yi yiyordum. İbibik dedin, kendi ocağını yıktın; guguk dedin, Kazım'ın ocağını yıktın.'<sup>35</sup>*

Bir diğer görüşmeci ise Kazım Kozan ile ilgili şu hikâyeyi anlatıyor:

*Oranın kabadayısı, Davud amcaya gidiyor, yiyor içiyor. Ondan sonra şarabını içiyor. Ondan sonra giderken bakmış, kapıya çıkmış. Kozanın Kazım, Develi'nin kabadayısı, affeder sin onun bunun haracını yiyen, otuz defa girmiş hapis haneye kırk defa çıkmış [biri]... Pastırmayı, sucuğu, çemeni yemiş, şarabını da içmiş. Çıkarken yağmur yağıyor. Orada halı var, Yahyalı halısı, sırf yün. Onu omuzuna atmış. Ondan sonra Davud amcanın eşi çıkmış demiş ki 'Kazım Bey' demiş, 'Ne yapıyorsunuz?'. 'Yağmur yağıyor' demiş. O da 'Yağmur yağıyor, çiseliyor' demiş. 'Ben yine ıslanırım' demiş. Yiyor içiyor halıyı da başına geçirip gidiyor. Hiçbir iş yapmazdı. Onun bunun şeyiyle geçinirdi.<sup>36</sup>*

Bu tür olayların ve her ne kadar bireysel ve sınırlı olsa da baskıların göçte etkisi olduğu anlaşılıyor. Görüşmelerimiz neticesinde, Ermenileri göç etmeye teşvik eden bir diğer sebebin rahip yokluğu sebebiyle dinî ibadetlerin ve cenaze, düğün gibi merasimlerin yapılmasının aksaması olduğunu tespit ettik. Dinî ibadetleri ve merasimleri güçleştiren bir diğer etmen ise Fenese'deki kilisenin yıkılmasının ardından Develi'de faaliyet gösteren bir kilisenin kalmamış olmasıdır. Kilisenin yıkılmasının ardından cenazeler Kayseri'ye ya da İstanbul'a götürülüp, oralarda defnedilmeye başlanmıştır. Ermenilerin bölgeden göç etmelerinin bir diğer sebebi ise eğitimle alakalıdır. Develi'deki okulun kapatılmasının ardından bölgede Ermenice eğitim veren bir okul kalmamıştır.

Through the interviews, we learnt that another factor that motivated Armenians towards migration was some local incidents which damaged their sense of security. Develi Armenians with whom we conducted interviews mostly noted that there was not a state of widespread disturbance and that relations between Armenians and Muslims were generally good, but they also stated that they had encountered some problems from time to time. An incident that one interviewee witnessed as a child is an example of such problems:

*Although there was no discrimination, one already feels that he or she is treated differently as a child. Nobody needs to say anything for you to realize this. For example, a punk slapped Hagop Agha, who was an elderly person, a shoemaker. If he wanted, Hagop Agha could beat him for good. He did not do anything. That night, in our house, and I guess in the houses of all Armenians, gas lamps –because there was no electricity at the time– were lit in a dimmed way for sure. We kept our silence. I remember very vividly, I was around 7-8-9 years old I think. We were sitting on the sofa with my father. He told me... For no reason, without mentioning it [the Hagop Agha incident], he told me: 'My son, we are afraid of our own shadow.' He was definitely referring to that [incident].<sup>33</sup>*

The same interviewee had another memory with his father:

*Another horseshoer or blacksmith from Develi, a Muslim, on horseback, sees my father there. He says 'Come here!' and begins to hit my father with the stick in his hand. A peasant woman lays herself on my father. He is thus rescued. I was very young when this happened but I remember my father being brought home in an ox cart in a moribund state. It is certain that there were a couple of incidents like this. They happened but they were not widespread. If they passed, they wouldn't be repeated. Thus, they were kind of hushed up. But what did happen? The population of course... Around 10-20 years ago, there was only one person remaining in Develi.<sup>34</sup>*

In the fieldwork, we saw that a local bully named Kazım Kozan had put pressure on Armenians and extorted money from them. We can say that this pressure was among the causes of the migration of Armenians. This person, who was born in 1914 and was known as "Kazım Emmi [uncle] of Kozan" was someone who did not work at all and made a living by extortion. There are several local stories and anecdotes that revolve around Kazım Kozan, who is well-known in the region. One of these stories which is directly related to our subject is as follows:

*Kazım of Kozan was a fierce supporter of the People's Party in Develi. Kazım of Kozan, who carries a large knife, is a person who makes a living by extorting money from Armenians... In 1946 the*

*Democrat Party was established. On the other hand, how could the Demirgırats [supporters of the Democrat Party] make a start in the neighborhood, or in the street where Kazım of Kozan lived?... A couple of days before the elections, the police arrests Kazım of Kozan with a false accusation, in order to prevent him from causing harm to himself or others on the eve of the elections. But what was done was done and İsmet Pasha, who became an advocate of democracy in 1950, hands over the government to the Demirgırats. Kazım of Kozan is at rock bottom... He does not like the Demirgırats at all. On top of that, when Menderes collects the Armenians in the country to Istanbul in 1955, the Armenians in Develi also go to Istanbul. Kazım of Kozan loses his spoils. The poor man is reduced to destitution. Who can he extort after that point? Oh my poor man... He is cut to the bone... He comes to the main street in Develi, shouting: 'Oh İnönü, Oh İnönü, I am talking to you! What good did you hope from democracy? You used to extort the whole country, and I used to extort the four Armenians living here. You said this, you brought trouble for yourself; you said that, you brought trouble for Kazım.'<sup>35</sup>*

Another interviewee told us this story about Kazım Kozan:

*The local bully goes to the house of uncle Davud, eats and drinks there. Then, he drinks his wine. Then, as he was about to leave, he notices, when he was at the door... Kazım of Kozan, the bully of Develi, pardon me for saying this but [a person] who extorts money from people, who went into prison 30-40 times. He eats pastırma, sucuk and çemen, and drinks his wine. It is raining as he is about to leave. There is a carpet, a Yahyalı carpet, which is a hundred percent wool. He slings the carpet on his shoulders. Then, uncle Davud wife comes and says, 'Kazım Bey, what are you doing?'. He says, 'It is raining'. She says, 'It is not raining, it is just drizzling'. He says, 'I will get wet anyway'. He eats, drinks and leaves, taking the carpet. He did not do any kind of work. He made a living by other people's stuff.<sup>36</sup>*

It is understood that this kind of minor incident and pressure, albeit individual and limited in nature, played a role in migration. Through the interviews we saw that lack of priests, which led to problems in terms of church services and the performance of special ceremonies like burials and weddings, was another factor pushing Armenians towards migration. Another factor that hindered the church services and religious ceremonies was the fact that after the collapse of the church in Fenese there was no active church in Develi. After the collapse of the church, when someone died they were either brought to Kayseri and buried there or sent to Istanbul. Another cause of the Armenian migration from the region is related to the education of children. Armenian children from Anatolia began to be sent to Istanbul in order to be educated in Armenian. We saw that in some cases



Çok sayıda Ermeni çocuk Ermenice eğitim almak için Anadolu'dan İstanbul'a gitmeye başlamıştır. Bazı durumlarda, Develi'den bu okula giden çocukların ardından ailelerinin de İstanbul'a taşındıklarını tespit ettik. Son olarak, Develi'deki Ermeni nüfusunun azalması ile birlikte Ermeniler eş bulmakta güçlük çekmeye başlamışlardır. Bu durum da göç eğilimini etkilemiştir. Yaptığımız görüşmelerin bazılarında kimi ailelerin bu sorun sebebiyle göç ettikleri dile getirilmiştir.

Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bu göçler neticesinde Develi'deki Ermeni nüfusu zaman içinde azalmış, 1970'lerde ise bölgedeki Ermeni varlığı tamamen sona ermiş ve Develi nüfusu homojen bir yapı kazanmıştır. Develi dışında yaşayan Ermeniler zaman zaman bölgeyi ziyaret etmektedirler fakat günümüzde ilçede yaşayan tek bir Ermeni aile dahi yoktur. İstanbul'da yaşayan bir Develili Ermeni bölgeyle ilişkilerini şöyle anlattı:

*Ben Belediye Başkanı'na gittim. Gittiğim zaman bana mesaj geliyordu durmadan: 'Gelin, mallarınız var. Niye almıyorsunuz?' Gittik, öyle bir mal yok. Öyle bir şey yok, araştırdılar. Başkan bana 'Ya niye gelmiyorsun ziyarete?' dedi. 'İnsan niye gelir ziyarete başkanım?' [Burada] kilisem yok, mezarlığım yok. Mezarlıkta dedem vardı. Dedemi bir bayramda ziyaret ederdik. Mezarlığı yok ettiniz, edildi. Oraya bina yapıldı. Şimdi ben Develi'nin taşını toprağını mı göreceğim? İstanbul'da daha çok var.' dedim.<sup>37</sup>*

Bu görüşmecinin anlattıkları, kültürel mirasın yok edilmesi Ermenilerin Develi ile kurdukları ilişkiyi ve aidiyet duygularını ne denli zedelediğini ortaya koyuyor. Kültürel mirasın korunması ve onarılması, zedelenen bu ilişkilerin geleceğe farklı biçimde taşınması için bir iyi niyet göstergesi olabilir ve Develili Ermenilerin torunlarının bölgeyle olan bağlarının kurulmasını sağlayabilir.

## NOTLAR

- Mülakatları Develi'de yaşayan Türkler ve bir dönem orada yaşayıp sonra İstanbul'a göç eden Ermeniler ile gerçekleştirdik. Makale boyunca görüşme yapılanların isimleri kullanılmamıştır. Alıntılarda yazım ve dilbilgisi düzelteleri yapılmıştır.
- Oya Gözel Durmaz, "Tehcir ve Ermeni Nüfusu Tartışmasına Bir Katkı: Kayseri Sancağı," *Kebikeç* 38 (2014): 109-112.
- Oya Gözel Durmaz, "A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)" (Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2014), s. 82.
- Aleksan Krikorian, *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* (Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupian Educational Society Inc., 1990), s. 135-136.
- Durmaz, *City Transformed*, s. 89, 118. Everek-Fenese'de ise 30 aile ya zanaat sahibi olduğu ya da ihtida ettiği için yaşamaya devam eder. Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 150.
- Rahip Nerses Nersesyan 16 Eylül 1919 tarihli mektubunda bölgede

1600 Ermeni'nin yaşadığını belirtiyor. Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 151-153, 156.

- a.g.y., s. 157.
- Durmaz, *City Transformed*, s. 221.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 161. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına göre bölgede 849 gayrimüslim yaşıyordu, bkz: 28 *Teşrinivel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, fasikül II (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929), s. 44.
- a.g.y., s. 152. Okulda ayrıca bölgeye yerleşen Kürt mültecilerden 15 öğrenci de eğitim görür.
- "Camiden Meryem Ana Figürü Çıktı" 13 Mart 2001, <https://hyetert.org/2001/03/13/camiden-meryem-ana-figuru-cikti/>
- Sözlü tarih mülakatı, 27.07.2017, HDF 203420036000 (Hrant Dink Vakfı Arşivi; HDF).
- a.g.y. Eski Ermeni mezarlığının karşısında bulunan Muhsin Yazıcıoğlu Parkı'nın ise eski Rum mezarlığı olduğu yaptığımız görüşmelerde bize söylendi, sözlü tarih mülakatı, 24.07.2017, HDF 203420034600.
- Sözlü tarih mülakatı, 25.07.2017, HDF 203420035900.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 162.
- Sözlü tarih mülakatı, 24.01.2018, HDF 203310078800.
- Sözlü tarih mülakatı, 28.07.2017, HDF 203420034800.
- Sözlü tarih mülakatı, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 164. Sözlü tarih mülakatı, 09.01.2018, HDF 203420035800.
- Sözlü tarih mülakatı, 21.09.2017, HDF 203310076300.
- Sözlü tarih mülakatı, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Kadir Özdamarlar, *Develi: Aşağı Everek'ten Hatıralar* (İstanbul: Heyamola, 2014), s. 69-70.
- Sözlü tarih mülakatı, 24.07.2017, HDF 203420034600. Bir diğer görüşmeci de kocasının Kirkor adlı bir terzinin yanında çırak olduğunu söyledi, sözlü tarih mülakatı, 26.07.2017, HDF 203420034400.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, s. 13-14.
- Sözlü tarih mülakatı, 24.07.2017, HDF 203420034600.
- Bkz. Kısım 2 - Everek Tarihi.
- Sözlü tarih mülakatı, 25.07.2017, HDF 203420035900.
- Sözlü tarih mülakatı, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- Sözlü tarih mülakatı, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Sözlü tarih mülakatı, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- Sözlü tarih mülakatı, 04.10.2017, HDF 203310076400.
- Sözlü tarih mülakatı, 26.07.2017, HDF 203420034700.
- Sözlü tarih mülakatı, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- a.g.y.
- "Kozanın Kazım Emmi (Develi'nin Mahalli Fıkra Kahramanlarından)," S. Burhanettin Akbaş yazı arşivi, <https://bindalli.wordpress.com/2009/06/28/kozanın-kazim-emmi-develi%E2%80%99nin-mahalli-fıkra-kahramanlarindan%E2%80%A6/>
- Sözlü tarih mülakatı, 09.01.2018, HDF 203420035800.
- Sözlü tarih mülakatı, 05.01.2018, HDF 203310078600.

the families of the children who went to these schools from Develi also moved to Istanbul. Finally, with the decline of the Armenian population in Develi, Armenians began to find it difficult to find marriage partners. This situation also affected the trend of migration. In some of the interviews, it was noted that some Armenian families migrated due to this problem.

As a result of these migrations which had several causes, the Armenian population in Develi declined over time. In the 1970s, the presence of Armenians in the region came to an end and the population of Develi gained a homogenous character. Armenians who live outside Develi visit the region from time to time but currently there is not even a single Armenian family living in Develi. A Develi Armenian told us this about his relations with the region:

*I went to the mayor. Before I went there, I was constantly receiving messages saying: 'Come, you have properties. Why don't you get them?' We went there, there was no such property. There is not such a thing, they investigated. The mayor told me: 'Why don't come here for a visit?' I told him: 'Why would someone go to such a place for a visit? I don't have a church or cemetery [here]. My grandfather used to be in the cemetery. We used to visit my grandfather in religious feasts. You destroyed the cemetery, it was destroyed. A building was erected in its place. Am I supposed to come to Develi for sightseeing now? There is more [to see] in Istanbul.'<sup>37</sup>*

The story narrated by this interviewee shows the extent to which the destruction of cultural heritage harmed the relations between Armenians and Develi and their sense of belonging. The preservation and restoration of cultural heritage can be a sign of good will for carrying these damaged relations to the future in a different way and may facilitate the reconstruction of the ties between the grandchildren of Develi Armenians and the region.

## NOTES

- We conducted interviews with Turks living in Develi and Armenians who used to live there in the past and migrated to Istanbul. The names of the interviewees will not be disclosed in the article. Spelling and grammar mistakes in quotations were corrected.
- Oya Gözel Durmaz, "Tehcir ve Ermeni Nüfusu Tartışmasına Bir Katkı: Kayseri Sancağı," *Kebikeç* 38 (2014): 109-112.
- Oya Gözel Durmaz, "A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)" (PhD dissertation, Middle East Technical University, 2014), p. 82.
- Aleksan Krikorian, *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* (Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupian Educational Society Inc., 1990), pp. 135-136.
- Durmaz, *A City Transformed*, p. 89, 118. 30 families whose members either converted to Islam or were exempted due to their craftsmanship continued to live in Everek-Fenese. Krikorian, *Evereg-Fenese*, p. 150.

- In a letter dated 16 September 1919, Rev. Father Nerses Nersesian notes that 1600 Armenians lived in the region. Krikorian, *Evereg-Fenese*, pp. 151-153, 156.
- Ibid., p. 157.
- Durmaz, *City Transformed*, p. 221.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, p. 161. According to the first population census that was conducted after the declaration of Republic in 1927, 849 non-Muslims lived in the region, see: 28 *Teşrinivel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, fasikül II (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929), p. 44.
- Ibid., p. 152. 15 students who were Kurdish refugees who settled in the region were also educated in this school.
- "Camiden Meryem Ana Figürü Çıktı," 13 March 2001, <https://hyetert.org/2001/03/13/camiden-meryem-ana-figuru-cikti/>
- Oral history interview, 27.07.2017, HDF 203420036000 (Hrant Dink Foundation Archive; HDF).
- Ibid. In an interview, we were told that the Muhsin Yazıcıoğlu Park which is across the old Armenian cemetery used to be the old Greek cemetery, oral history interview, 24.07.2017, HDF 203420034600.
- Oral history interview, 25.07.2017, HDF 203420035900.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, p. 162.
- Oral history interview, 24.01.2018, HDF 203310078800.
- Oral history interview, 28.07.2017, HDF 203420034800.
- Oral history interview, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, p. 164. Oral history interview, 09.01.2018, HDF 203420035800.
- Oral history interview, 21.09.2017, HDF 203310076300.
- Oral history interview, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Kadir Özdamarlar, *Develi: Aşağı Everek'ten Hatıralar* [Develi: Memories from Aşağı Everek] (İstanbul: Heyamola, 2014), pp. 69-70.
- Oral history interview, 24.07.2017, HDF 203420034600. Another interviewee noted that her husband used to be an apprentice to an Armenian tailor named Kirkor, oral history interview, 26.07.2017, HDF 203420034400.
- Krikorian, *Evereg-Fenese*, pp. 13-14.
- Oral history interview, 24.07.2017, HDF 203420034600.
- See Chapter II - History of Everek.
- Oral history interview, 25.07.2017, HDF 203420035900.
- Oral history interview, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- Oral history interview, 05.01.2018, HDF 203310078600.
- Oral history interview, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- Oral history interview, 04.10.2017, HDF 203310076400.
- Oral history interview, 26.07.2017, HDF 203420034700.
- Oral history interview, 10.11.2017, HDF 203310077800.
- Ibid.
- "Kozanın Kazım Emmi (Develi'nin Mahalli Fıkra Kahramanlarından)," S. Burhanettin Akbaş archives, <https://bindalli.wordpress.com/2009/06/28/kozanın-kazim-emmi-develi%E2%80%99nin-mahalli-fıkra-kahramanlarindan%E2%80%A6/>
- Oral history interview, 09.01.2018, HDF 203420035800.
- Oral history interview, 05.01.2018, HDF 203310078600.



IV. BÖLÜM

# KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: DEVELİ'DE BİR ERMENİ EVİ

CHAPTER IV

**A CULTURAL HERITAGE  
REUSE CASE:  
AN ARMENIAN HOUSE IN DEVELİ**



## DEVELİ'DE BİR ERMENİ EVİ

<b>konumu:</b>	Aşağievrek Mahallesi, Develi, Kayseri
<b>inşa dönemi/yılı:</b>	20. yüzyıl başları
<b>mimar:</b>	bilinmiyor
<b>mevcut işlevi:</b>	konut
<b>tescil tarihi ve numarası:</b>	KKTVKK 03.08.1991/1089
<b>mülkiyet durumu:</b>	Yalçın ailesi

Develi'de son yaşayan Ermeni ailenin evi bugün ayakta. Yalçın ailesine ait olan ev, bir kültürel miras olarak, Ermenilerden Develi'de kalan nadir yapılardan biri ve yeniden kullanım için önemli bir fırsat sunuyor. Bu makalede hem evin fiziksel yapısını hem de evdeki yaşamı inceliyoruz. Makalenin büyük kısmı bu evde yaşamış olan Hırantuhi Yalçın ile yapılan sözlü

tarih mülakatından derlenmiştir.<sup>1</sup> Hafızayı korumayı ve anıları daha çok insana ulaştırmayı hedeflerken, evin yeniden kullanımına yönelik çalışma ve fikirlere de katkıda bulunabilmeyi umuyoruz.

### EVİN MİMARİSİ<sup>2</sup>

Aşağievrek Mahallesi, İstiklal Caddesi 35 numarada bulunan ev, düzgün yontu taş duvarlı, iki katlı ve bitişik nizamlı inşa edilmiş. İki kanatlı kapıdan dar uzun avluya giriliyor. Avlunun sonunda üç basamaklı taş merdivenle çıkılan geçit bölümüne açılan kışık odalar, kiler, mutfak, tandır evi gibi bölümler yer alıyor.

Avlunun sağında taş merdivenle birinci kata çıkılıyor. Bu katta sofaya açılan iki oda yer alıyor. Baş odanın yüküğü, tavan süslemeleri, sediri, çiçekliği orijinal durumda. Odalardan birinden balkona çıkılıyor. Ev, Develi'de balkon bulunan sayılı evlerden biri.

Tavanlar ahşap, zeminler salla kaplı. Süslemeler, cephe ve iç olarak iki kısımda incelenebilir. Giriş kapısında ve kapı üzerindeki yarım daire ışıklık penceresi etrafında ustaca işlenmiş daire şeklinde rozetler, armalar, bitki motifleri var. Kapı üzerindeki tavanda dikdörtgen ahşap işçiliği mevcut.



Evin kapıları

Entrances of the house

## AN ARMENIAN HOUSE IN DEVELİ

<b>location:</b>	Aşağievrek Neighborhood, Develi, Kayseri
<b>period/year of construction:</b>	Early 20 <sup>th</sup> Century
<b>architect:</b>	unknown
<b>present function:</b>	house
<b>date and number of registry:</b>	KKTVKK 03.08.1991/1089
<b>ownership status:</b>	Yalçın Family

The house of the last living Armenian family in Develi is still standing. It is one of the few remaining Armenian structures in the town today, and it is thus an important cultural heritage site with the potential to offer much to its community. It belongs to the Yalçın family, and the bulk of this article is drawn from an oral history interview conducted with Hırantuhi Yalçın, who was herself a resident of the house.<sup>1</sup> This article begins with a brief description of the house's physical structure before turning to Yalçın's account of daily life in the house. In addition to preserving these memories and making them available to a wider audience, the article also aims to contribute to efforts to preserve the house. The article thus concludes with a note on current efforts to repurpose the house as a community center.

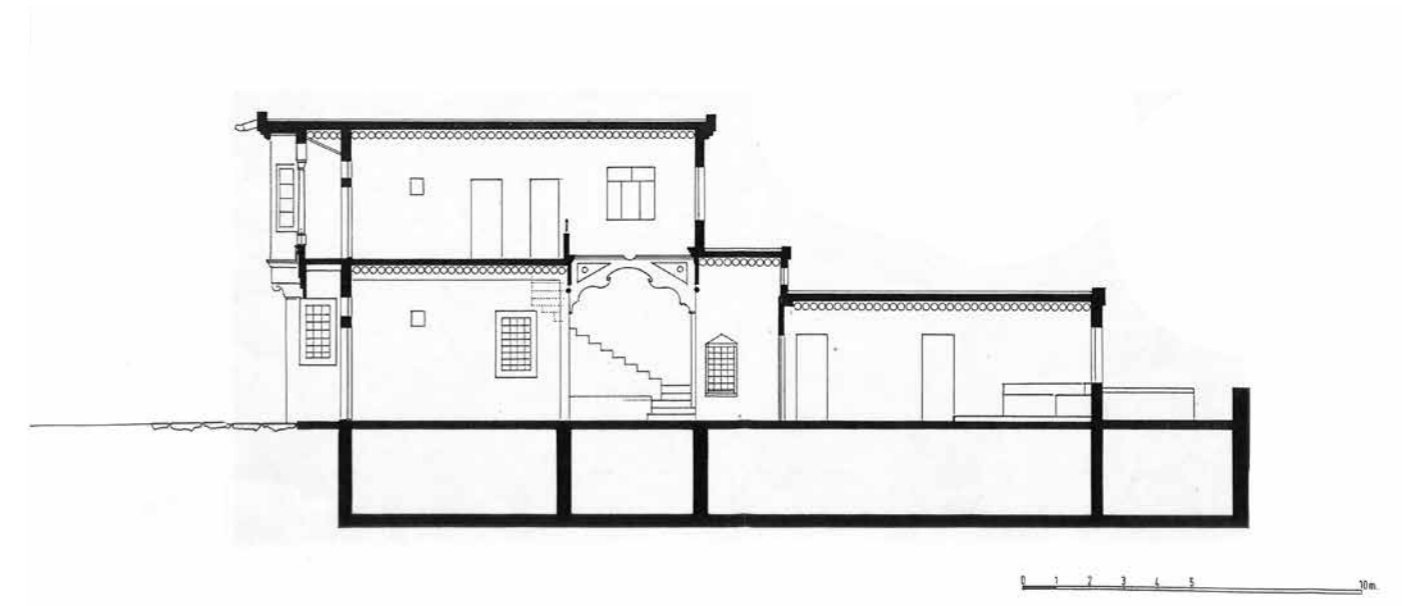
### THE ARCHITECTURE OF THE HOUSE<sup>2</sup>

The house—a two-floor, semi-detached house with walls of neatly hewn stone—is located at 35 İstiklal Street in the neighborhood of Aşağievrek, Develi. One enters the building through a set of double doors that open onto a long, narrow courtyard. At the far end of the courtyard is a set of three stone steps leading up to an elevated entryway that grants access to the other sections of the house, including the winter rooms, pantry, kitchen, and tandoor-oven room.

A stone stairway on the right side of the courtyard takes one up to an anteroom on the second floor of the house and to the two rooms on that floor. The main room has a large closet, ceiling decorations, a sofa built into the wall, and an elongated flower box at the window, all in their original condition. One of the rooms also has a balcony, making the house one of the few in the town to have one.

The facade and the interior of the house are both intricately decorated. The entryway door and the frame of the half-circle window above it are each decorated with round, masterfully worked rosettes, emblems, and plant motifs, while the ceiling above the door is carved with rectangular patterns. The square, rectangular, and circular patterns gracing the entryway immediately catch the eye. The pediment above the door is engraved in an *a jour* style common to Develi houses. The house's balcony is enclosed by elegant wrought-iron railings, and its windows, including the one above the entryway door, bear similar metalwork guards. All are well preserved.

The house has flagstone floors and wooden ceilings, and its interior is tastefully decorated with masterful woodwork. Its cornices, closets, wall niches, shelves, and the pediments



Evin kesiti

Cross-section of the house





Balkon ve tavan süslemeleri

Balcony and the decorated wooden ceilings

Kare, dikdörtgen ve dairesel şekiller hemen dikkat çekiyor. Alınlıkta, Develi evlerinde sıkça karşımıza çıkan ajur tekniğinde ağaç işçiliği görünüyor. Cephe pencereleri, balkon ve kapı üzerindeki ışıklık penceresinde sıcak demirden korkuluklar yer alıyor; desenler eski özelliklerini koruyor.

Evin büyük bir ustalıkla işlenen ahşap süslemeleri ince bir zevkin ürünü. Süslemeler saçak korniş, yüklük, gözenek, kapı ve pencere üzerindeki alınlıklarla tereklerde ajur teknik; tavan, kapı, tırabzan, dolap kapakları ve yüklüklerde oyma tekniğiyle işlenmiş.

Baş oda tavanındaki göbek, ahşapla kaplanmış. Sekizgen şeklindeki tavanın kenarlara açılan kollarda bitki motifleri görünüyor. Göbek dışında kalan ahşap parçalar baklava dilimleri oluşturacak şekilde sıralanmış. Baş oda tavan süslemelerinin batı tarafındaki yüklükle birleşmesi odaya apayrı bir estetik sağlıyor.

Birinci katta her iki oda duvarlarında boya ile süslenmiş manzaralara rastlanıyor. Alçı tekniğiyle yapılan bu süsleme bu eve özgü.

#### HIRANTUHI YALÇIN: EVİN ODALARI

Kayınvalidemin dayısı bu evi yanındaki evle birlikte yaptırmış. İki kardeş, Gökbaşlar derler, Agop bizim evin sahibi,

Boğos ise bitişik evin. Arada bir kapı var, iki kardeş kapısı. Kış günü çok soğukta dışarı çıkmaz, oradan kardeş kardeşe çalışırlarmış. Sonra kayınvalidem evi satın alıyor, böylece bize geçiyor, "Gülbeklere geçti" diyorlar.

Ev, Birinci Cihan Harbi sırasında hastane olarak kullanılmış. Duvarlardaki resimleri o sırada yatan hastalar yapmış. Kim olduklarını bilmiyorum, Rum olduklarını biliyorum.

Evlendiğimde resimli odada yataydık, kaynım o zamanlar askerdi. Dönünce orayı istedi, biz de odayı ona verdik, aşağı odaya indik. Karşısındaki odada sandık odası gibi bir yer var ya; orası da dedenin odasıydı. Bahçeye bakan odada da kayınvalidem yatardı. O odanın önü de yemek yerimizdi. Mutfaktan çıkar çıkmaz orada yemek masamız vardı, gerisi mutfak. Mutfaktan sonra bir de kiler vardı. Kilere her şeyi koyardık. Seksen kiloluk bir un ambarımız da vardı. Tahta kapakla kapalı bir merdivenle bodruma inerdik. Hem sokaktan hem bahçeden kapısı vardı ama kış zamanı soğuktan dışarı çıkılmadığı için oradan inerdik. Sonra karşıda büyük bir dolabımız vardı. Dolapta da gümüş misafir tepsileri, güzel, daha iyi tabaklar, takım takım çatal kaşıklar...

Mutfakta yan yana iki tandır bir de küçük ocak vardı. Onun yanında küçük bir masa, masanın üstünde çok eski bir gaz ocağı. Tandır üstüne kazan koyardık, kazanda çamaşır yıkanır. İkinci tandırın üstü kapalı olduğu için orada su ısınır, bu yana koyduğumuz büyük leğende yıkanır. Bir de geride taşlık bir çağ var, kirli suyu da oraya dökerdik. Yemek pişirecek olursak, iki tandır da kapalı olduğundan küçük ocakta gene odun yakarak yemek pişirirdik. Çağ dediğim yerin üstünde böyle üç-dört tane terek vardı. Terekleri de tencere tava için kullanırdık. Odun yandığı için bunlar siyah olurdu, oraya dizerdik.

*Tandirevinde adından anlaşılacağı gibi bir ya da iki tandır bulunur. Küçük olan tandır, yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, ısınmak için kullanılır. Daha büyük olan ikinci tandır ise, her zaman kullanılmayıp, yufka ekmeği yapmak, ya da kaynatma mevsiminde kullanılır. Bu mekânın bir köşesinde küçük bir ocak yer alır. Acele işlerde kullanılır.<sup>3</sup>*

Mutfağın hemen dışında, duvarın yüzünde bir fırınımız vardı, hamur yoğurur, ekmeği orada pişirirdik. Kete yapan, börek yapan, başka bir şey yapan olursa o fırında pişirirdi. Dört köşe yerde de hanımlar hem dinlenir hem de iş yapılırsa oraya otururdu. Börek, baklava mı açacak, dolma mı yapacak, reçel mi yapacak... Gününe göre tahtanın üstüne düzgün minderler serilir, iki tane arkada yastık olan yerde elde yapılacak vazifeler görülürdü. Oranın dolabında da bütün teferruat, ne diyeyim, tamir olacak şeyler, evin içinde çivi mi kopar, tel mi kopar, çekiç... Böyle bir şeyler orada kalırdı. Onun üstünde, bu sefer de temiz tencereler... Ocağa konmayan, içine mesela baklavayı yaptık, siniden



Resimli odanın duvarları

Walls of the room with the paintings





Tandır

Tandoor

boşalttık, böreği yaptık boşalttık... Onlar da temiz tence-relere konur.

Ahır kapısı sokak kapısından girer girmez yandıydı. Dışarıdan da kapısı vardı. Ön ahır, arka samanlık. Kilerin altına da bu samanlar gidiyor. Aşağı iki kat, bir katta kiler, bir katta samanlık var.

### EVDE ÇALIŞMAK

Evde su olmadığı için suyu dışarıdan getirir, evi siler süpürdüm. Dede derdi ki “Kızım, sen bu evde tek kişisin. Bu evin işi bitmez.” Ben rahatsız olduğum zaman dışarıdan başkasını getirirdik. Meyve toplanacak, serilecek, kurutulacak... Çocuklar var, eskiden hazır bez satılmazdı, bezleri yıkanacak. Çamaşır çok olduğu zaman gelen hanım yıkardı. Çünkü mesela Zadig<sup>4</sup> zamanı kırk tane perde yıkardık. Nasıl yıkanacak, nasıl ütülenecek? Halılar silinecek, temizlenecek. Sokağa kadar halı seriliydi evimizde.

Elbiz Suyu, bahçeleri sulamak için on beş günde bir akardı. Su gelince pencerelerin çerçevelerini çıkarır suyun

başına götürüp fırça ile temizlerdim. Kimseye inanıp bırakmazdım, çünkü kırarlar. Gidenler diyorlar “Hırantuhi Teyze, git de bir bak, çerçeveler hep çürümüş.” Çerçeveler boyalı değildi çünkü.

*Develi evlerinde pencereler, iklim şartlarından dolayı küçük tutulmuştur. Ölçüleri 80x140 ve 90x150 cm. arasındadır. Pencere doğramaları eskiden kadrandan yapılırdı. Pencereler zara bağlanır. Doğrama kalınlıklarının azlığı zarif bir görünüş sergiler. Ortalarında sabit bir kısmı vardır. Alttan ve üstten ikişer kanatlı şekilde açılır. Eski evlerde denizlik yapılmamıştır. Pencere ile zar arasında boşluk kaldığından su içeriye girmiyor, dolayısıyla doğramaya zarar vermiyor.<sup>5</sup>*

Yün yatakları gelen bir adam çubukla iyice çıkarır, kirli yünleri de o gelen suda yıkar, temizlerdik. Yatakların yüzü gözü her şeyi yıkanacak, bir kış içinde yatıyorum. Yün ölene kadar yündür yani. Kırk tane perde bir Zadig'de yıkanır bir de güz vakti, kışa girerken. Sonra çok kullanılan olursa onları da daha sık yıkarısın. Kullanmadığın durabilir ama ötekiler soba

above its doors and windows are all engraved in the *a jour* style, while its ceilings, doors, stairway railings, cupboards, and cupboard doors are all carved with beautiful details.

The ceiling of the master bedroom bears an octagonal centerpiece covered with wood veneer, with plant motifs on the side wings. The paneling on the rest of the ceiling is done in diamond-shaped parquet, which merges with the details on the closet on the west-facing wall to lend the room an exceptional aesthetic.

The walls of both rooms on the house's second floor are decorated with scenes painted on plaster in a technique that is unique to the house.

### HIRANTUHI YALÇIN: THE ROOMS IN THE HOUSE

My mother-in-law's uncle built this house and the one next door together—he and his brother. Everyone called them the Gökbaşes. Agop owned this house—ours—and Boğos owned the other. They were connected by a door in between, a door between brothers. In the cold of winter, they wouldn't even leave the house; they'd work from there, two brothers together. Then my mother-in-law bought the house and it passed to us. “It passed to the Gülbeks,” they'd say.

The house was used as a hospital during the World War I. That's when the paintings on the walls were done, by the wounded who were staying here. I'm not sure who they were, but I know they were Greek.

When I got married, we were sleeping in the room with the paintings. My brother-in-law was a soldier back then. When he came back, he wanted to have that room, so we gave it to him and we moved downstairs. That room across from it, sort of like a storage room, that was grandfather's room. My mother-in-law would sleep in the room looking out on the garden, and right out in front of it was where we would eat. We had a dining table just in front of the kitchen; everything behind that was part of the kitchen. Past the kitchen was the pantry. We'd put everything in the pantry. We also had an eighty-kilo flour depot. Down below was the cellar, with a ladder going down from a trap door in the floor. You could also get to the cellar from the street or the garden, but winters were very cold, so we'd always use the ladder. Across from the trap door there was a big closet where we'd put our silver guest trays, our best plates, and all the sets of silverware.

In the kitchen, there were two tandoor ovens and one smaller oven. Next to the small oven there was a little table with an old gas stove. We'd wash our clothes in a cauldron on the one tandoor; the other tandoor had a covered top, so we would use it to heat water while we cleaned the clothes in a washbowl on the side. There was a sink at the back where we'd pour out the dirty water. If we were going to cook while the tandoors were occupied, we'd light a fire under the small

oven and cook our food there. Above that sink I mentioned, there were three or four shelves where we'd put our pots and pans, which all turned black because of the smoke from the burning wood. That's why we put them over there.

*Tandoor-oven rooms, as their name implies, contain one or two tandoor ovens. Small tandoors are used for cooking, washing laundry, and heating. The other larger tandoors are not always in use, but are mostly used for making phyllo or in the boiling season. There would also be another little oven in the corner for quick use.<sup>3</sup>*

Just outside the kitchen there was a square room with another oven that we'd use to cook our bread. We'd knead our dough or someone would make *kete* or *börek* [pastries] or something else and we'd cook it in that oven. The ladies would sit there and relax or prepare whatever they were going to cook—*börek*, baklava, stuffed peppers, jam, or whatever. Depending on what we had to do on any given day, that's where we'd sit and work, with cushions spread out on the wooden floor and back pillows along the wall. There was also a cabinet in the room where we'd keep all our paraphernalia—you know, if something needed to be fixed, or if something lost a nail, or if a line or wire broke—and hammers and the like. We'd keep all that there. On top of the cabinet was where we'd keep our clean pans and bowls and such, the ones we wouldn't use in the oven—like for emptying a tray of fresh baklava or *börek* into. You couldn't put those sorts of things in a sooty pan.

The door to the barn was just inside the main door to the street, but it also had its own door out to the street. At the front were the animal stalls and at the back was the hay-mow. The hay would also go down in the basement below the cellar. There were two floors down below the house: the cellar and the basement down below for the hay.

### WORKING IN THE HOUSE

We didn't have water in the house, so I'd have to go outside to get water to do the cleaning. Grandfather used to say, “My girl, you're all by yourself in this house. The work will never end.” When I was sick, we would call someone else to come and help. There was fruit that had to be picked and laid out to dry. And then there were the children. It wasn't like it is now; we didn't have disposable diapers, so the diapers had to be washed. If we had more laundry than we could handle, we would call a lady from outside to help. During Zadig<sup>4</sup>, for example, we'd have forty curtains that would have to be washed and ironed. The carpets would have to be wiped down and cleaned. It was exhausting work—in our house, the carpets would be laid out all the way to the street.





Evin salonu

The living room of the house

isi olur, pis olur, daha çabuk kararır. Birini iki ayda, ötekini üç ayda yıka; ama Zadig günü bahar geldi diye hepsi yıkanır.

Badana zamanı, badanacılar fırçayı duvarlardaki resimlere değdirmeden gerilerini boyar. Zaten badana yapmadan, biz onların üstüne hortum ile suyu tutarız, pırıl pırıl yıkanır. Ne boyası çıkar ne bozulur. Badanacı da yavaşça kenarlarından geçer gerisini boyar. Her sene yapılır ama, badana her sene yapılmadan olmaz.

Yağmur yağdığı zamanlar damdaki topraklar kabarıp. Bazı evlerde akıntı da olur. Taş yuvarlaklar vardı üzerlerinde demiri olan, yağmurdan, kardan sonra yuvarlayacaksınız ki topraklar oturacak. Biz zaten oranın üstünü yaptırmamak şimdiye on kere yıkıldıydı, toprak korudu.

İç ve Doğu Anadolu'da pek çok yerde olduğu gibi toprak damdır. Önce ahşap kirişler serilir. Bunlar 20-25 cm. çapında söğüt, kavak, çam ağaçlarıdır. Bunların üzerinde hasır örtü veya saz serilir. Onun üzerine de 10-15 cm. kalınlığında karıştırılmış çamur ve en üste de ikinci bir tabaka halinde 3-5 cm. ikinci bir süre sıvası konurdu. Sıvanın toprağı killi kumdur. Sıvanın özleştirilmesi için bir süre bekletilir. Bu sıvanın içine tuz konur. Tuz, yazın fazla güneşe karşı yeterli nemi koruyacağından çatlamasını önler. Ayrıca damdaki otun ürememesini de sağlayacaktır.

*Bu sıvanın üzerine kum ilave edilir. Damlar yağmur oluklarına doğru meyildir. Yağmur suları çörlenlerden akarlar. Kar yağınca bekletilmeden kar küreği ile küürünür, temizlenir. Damlar, yuvarlak adı verilen loğ taşı ile sıkıştırılır. Etrafı 30-60 cm. kadar sövekel denilen korkuluk duvarı ile çevrilir.<sup>6</sup>*

Bizim üç dört bina aşağıda çeşme vardı. Bizim karşıdaki büyük bahçenin kapısının karşısında çeşme vardı. Su o çeşmeden bakır güğümlere doldurulur getirilirdi. Pekmez falan kaynatılan çok büyük şıra kazanları vardı, onlar sokak kapısının arkasında durur, suyu güğümlerle getirdiği suyu onlara boşaltırdı. Biz de oradan alır, gereken yere harcardık. Çamaşır günlerinde, içerideki ocağın üzerine ayrı kazan konurdu.

On beş günde bir su gelir, temiz olduğu zaman herkes çamaşırını, halı, kilim, yıkanabilecek her şeyi döker yıkardı. Bahar geldiği zaman, daha kıştan çıkıyorsun, soba borusuna kadar yıkanırdu. Su bahçeleri de sulardı. Mesela bizim arkada bahçe var. Onu sularız, önde de bahçe var, onların yolları vardı sırayla suyu herkes kullanırdı. Bizim mahallede gerçekten bahçe çoktu. Yukarılarda evler sık yapılmış, öyle bahçeleri yoktu.

Suyu idare eden kürekli adamlara merav derlerdi. İki üç kişi suyun başında durur idare ederlerdi. Mesela senin

Water from the Elbiz spring would flow in once every fifteen days so that we could water the gardens. When it did, I'd take the window sashes down out of the frames, carry them over to the water, and wash them with a brush. I could never trust anyone else to do it because they would break them. People who go there now tell me, "Aunt Hrantuhi, you should go and see them now, the windows have all rotted." That's because the sashes weren't painted.

*The windows of houses in Develi were kept small—between 80 x 140 and 90 x 150 cm.—because of the local climate. In the past, the woodwork on the windows was made of red pine. The windows are covered by two sets of shutters with narrow slats that lend the windows an elegant appearance, with one set of shutters at the top and one at the bottom of the window. Old houses had no sills; the gap between the window and the shutters kept out the rain and protected the woodwork from water damage.<sup>5</sup>*

We would hire a man to beat the woolen beds with a stick, and we'd wash and clean the dirty wool in the water that came to the house. Every piece of bedding had to be washed, as we'd be sleeping in it all winter. Wool never goes bad; you just have to keep it clean. The house's forty sets of curtains would be washed once at Zadig and once in autumn just at the start of winter. If there were some you used especially often, you'd wash those more frequently. Any others were generally fine, but the ones you used would get soot on them and get black and filthy. You might have to wash one set every two months, another every three. But come Zadig and the start of spring, you'd wash them all.

When it was time to whitewash the house, painters would come and whitewash everything except the paintings on the walls. Those we would wash with a hose beforehand, so they would already be clean. Their paint never came off and they never suffered any damage. The painters would work carefully around them and do the rest of the wall. We'd whitewash the house every year. To do otherwise was unthinkable.

When it rained, the earthen roof would swell up, and in some houses the rain would leak down. We used these iron-bound stone rollers to pack down the soil on the roof after it had rained or snowed. If we hadn't, the roof would have collapsed ten times by now. The packed earth protected the roof.

*In Central and Eastern Anatolia, as in many other places, roofs are made from soil. Wooden girders are laid down as a base; these girders are around 20 to 25 cm. in diameter and are made of willow, poplar, or pine. Atop this wooden base is placed a layer of rush or straw. Above this is a 10 to 15 cm. layer of mixed mud. At the very top, an additional 3 to 5 cm. layer of coating is then added. The soil used for the coating is clayey sand. This*

*mixture then has to be let sit for a while to purify. Salt must be added to this coating as well. The salt preserves the moisture in the roof and helps prevent it from cracking under the sun in the summer. It also ensures that no plants grow in the roofing soil. Additional sand must be added atop the coating. The roofs are inclined downward toward gutters on the eaves of the roof, and waterspouts project the rain from there out over the ground. When it snows, the roofs have to be cleared immediately with shovels and cleaned. The roofs are packed down with stone rollers. The roofs are closed in on the sides by 30 to 60 cm. fences called sövekel.<sup>6</sup>*

There was a fountain a few houses down from ours, and there was another in front of the gate of the big garden across from us. That's where our water came from, carried in copper jugs and brought over. We'd keep big cauldrons that we used for making molasses and such right behind the door to the street, and when the water man came he'd pour his jugs of water into them. We'd get our water from those cauldrons whenever we needed it for something. On laundry days, we'd put another cauldron in the kitchen as well.

The water would come once every fifteen days. When the water was clean, everyone would grab everything that could be washed—their laundry, carpets, rugs—and wash it. When spring arrived and winter was just ending, we would wash everything, even the stove pipes. That water would be used to water the garden as well. We had a garden out behind the house, for example. We'd water that. And we had another out in front of the house. The gardens had their own water channels—the water would come down the channel and everyone would use it in turn. Our neighborhood had a lot of gardens. Up the way, the houses were built close to one another; they didn't have gardens like ours.

The men in charge of the water were called *merav*. Two or three of them would stand at the head of the channel with their shovels and manage the water. They'd send the water to your garden, for example, and then once you'd gotten your water they'd close it off and open the channel to your neighbor's. One or two people would manage the water from the outside and the others would come into the garden. You couldn't just use the same water for everything all at once. You had to water this one, close off that one, water the next one... In short, if you had real solid people there managing the water, that water would go a little further. It took real skill.

#### LIVING IN THE HOUSE

We had heating stoves in three rooms: one in our room, one in my mother-in-law's room, and one in my brother-in-law's room. Later, when we brought grandfather to live with us,



bahçene verir, senin bahçe suyu aldıktan sonra kapatır, öteki komşunun suyunun yolunu açarlardı. Bir iki kişi dışarıdan suyu idare eder, ötekiler de bahçeye girerdi. İşte hepsi bir su ile gitmez ya, şura sular, burayı kapatır, öbür tarafı sular... Yani hatır belasına saygın insanlar suyun başında durursa biraz daha fazla akar su. O suyun marifeti de oydu.

### EVDE YAŞAMAK

Üç yere soba kurardık; bir bizim yatak yerimize, bir kayınvalidem, bir de kayının yatak yerine. Sonradan dedeyi de getirdik, bir soba da dedenin odasına kurardık. Hepsinde de odun yanardı. Köylüler eşeklerle meşe odunu getirir satarı. Alır, bir baltacıya kırdırır, bodruma çektirir, düzelttirirdik. Sonra eski bakır mangallar vardı. Onlara da sobada yanan ateşi çekerdik ki sıcaklığı içeri versin.

Duvarlarda halılar vardı çünkü çok soğuk olurdu. Küçük, antika, ince halılar vardı ki duvara çivilerdik, soğuk gelmesin diye. Bunları dede tebiten<sup>[7]</sup> evvel getirmiş. Dede Amerika'da yedi sene kalmış. Eski halıları tutup denkleştirmeye makinalar varmış, o işte çalışmış.

Senede bir kere Kayseri'ye, babamın evine giderdim. Şimdi yol yapılmış. O zamana kadar külüstür bir yoldu. Belli günlerde, mesela babamın isim gününde giderdik. Sık gitmezdik, çünkü araba yoktu. Bir tane otobüs var, beni de

erkeklerin içine oturtmak istemezlerdi. Babam ben evlendikten sonra araba almıştı "Ben kızıma gidip geleceğim" diye, gelir bizi götürürdü. Sonra babam İstanbul'a taşındı, ne at kaldı, ne araba! Babam gittikten sonra Kayseri'ye hiç gitmedik, iki üç senede bir İstanbul'a ancak gelirdim.

### KOMŞULAR VE MİSAFİRLER

Her iki yanımızdaki komşular kışın İstanbul'da ticaret yapar, yazın Develi'ye gelirdi. Yukarıdan iki üç ev de İstanbul'a gider gelirdi. Demir kaşık bir bizde vardı. Komşular düğün falan gibi yemek daveti olursa gelir isterlerdi, tepsiyle verirdim. Çok eşyamız vardı, bir kısmını dede Mısır'dan getirmiş, bir kısmını Amerika'dan getirmiş.

Komşularla yalnız özel günlerde değil, her zaman görüşürdük. Oturmaya çok ender gelinirdi çünkü herkesin işi var. Bahçede görüşürdük. Ben bahçeye inerim, onların bahçesi de yan yana. O kendi meyvesini toplar, ben kendi meyvem. Orada sohbet ederiz. Aşağıya merdivenden indiğimiz yere musluk yaptırdıydım, ki meyveyi toplayınca çamurlu ayakla çıkmadan orada yıkar yerdik. Herkese ikram ederdik, onlar da bana ikram ederdi, herkes ötekinde olmayanı. Öyle yaşadık...

Bahçeden sonra meyve dama serilir, kurutulurdu. O zaman da gene beraber olurduk. Onlar kendi meyvesini seriyor, ben kendi meyvem seriyorum. Kayısıyı güzel yarmaca

we put one in his room as well. They were all wood-burning stoves. Villagers would load up their donkeys and bring oak logs to sell. We'd buy the wood and then get a woodcutter to chop it up. Then we'd have it brought over to the house and piled up in the basement. We also had these old copper braziers. We'd take the hot coals from the stoves and put them in the braziers so that they'd heat the house as well.

We had carpets on the walls because winters were very cold. We had these small, thin, antique carpets that we'd nail up on the walls to keep the cold out. Grandfather brought them to the house back before the *tebit*.<sup>7</sup> Grandfather had lived in America for seven years, working with these machines that evened out the trim on old carpets. That was his job.

I'd go to Kayseri once a year, to my father's house. There's a road there now. But back then you could barely call it one. We'd only go there on special occasions, like for my father's name day. We didn't have a car, so we wouldn't go there often. There was one bus, but my family didn't want me riding alone with all those other men. After I got married, my father bought a car, saying "I'm going to go see my daughter." He'd come over and pick us up. Then my father moved to Istanbul, and we were left without even a horse and cart! After my father moved away, we didn't go to Kayseri at all. I was only able to visit him in Istanbul once every two or three years.

### NEIGHBORS AND GUESTS

Both of our neighbors were merchants who would work in Istanbul during the winter and would come to Develi for the summer. A few families up the street would go back and forth to Istanbul as well. We were the only family with metal silverware. Whenever our neighbors had a big dinner, like for a wedding, they'd come and ask me for them and I'd give them a tray full. We had a lot of things like that, some of which grandfather had brought from Egypt, and some from America.

We'd see the neighbors all the time, not just on special occasions. We didn't go visit each other at home so often because everyone had work to do, but we'd see each other in the garden. I'd go down to the garden, which was just next to our neighbor's garden. They'd pick their fruit and I'd pick mine, and we'd chat. I had a spigot put in just at the bottom of the stairs to the garden so that we didn't have to go back up to the house with muddy feet. We'd wash off the fruit at the spigot and sit there and eat it. We'd give some of ours to our neighbors and they'd share theirs with us; everyone would share whatever they had and the other didn't. That's how we lived.

After picking the fruit in the garden, we'd spread it out on the roof to dry. We'd do that all together as well. The neighbors would lay out their fruit and I'd lay out mine. We'd split open the apricots right down the middle and I'd spread them

out on panes of glass. We were in the glass business, so we had a lot of glass. Everyone would spread out their fruit on whatever they had—a board, a trellis, or whatever else.

Because we were the only Armenian family left in the area, we had a lot of guests. Whoever came to the town would say, "Let's go to Agop's house," because there were no hotels back then; the hotels were built later. Besides, it would have been rude to have your guest stay at a hotel. Just think of it! Having someone close to you staying at a hotel as if they were a stranger, as if they were nothing to you!

We'd make baklava for overnight guests, and also *börek*. We'd give the guests the two rooms beside the room upstairs. If there was only one guest, we'd give them the guest bedroom. In the summer, they could also have the upstairs living room. If we had a lot of guests, we'd lay out beds on the stone floor in the space between the two rooms at the top of the stairs.

### FOOD IN THE HOUSE

We had these shiny eggplants that grew in the garden. We'd peel them, carve them up, and dry them on top of clean sheets to use in winter. Then there were beans, which we'd dry as well. They made a delicious winter meal. We'd dry and save any vegetable that would keep—and fruit, too, like plums. We had everything in our garden, nuts too.

There were always a lot of walnuts, which we'd crack and empty into a pot. We made this delicious walnut pita bread, grinding up the walnuts in a mortar and mixing them with a spoonful of butter and two of sugar. Whenever people wanted to make fruit rolls, they'd come and ask me for walnuts, saying "Give us some of your walnuts, we're going to make fruit rolls." You know fruit rolls, the little molasses sausages? For those. They burned down our walnut tree. That tree would produce twenty thousand walnuts each year, and what walnuts they were! There wasn't another tree like it.

My mother-in-law played the kanun really well. They had a special one made for her out of a branch from that tree. It had writing in Armenian on either side. Back in her father's time, they used to live in Istanbul for a while and they were a privileged family, so she took kanun lessons with members of the palace. Zeynel Abidin has a store in town that sells instruments. People have told me that they've seen our kanun there in the window.

We also had a great big mulberry tree. Once, my mother-in-law said, "Let's spread out the mulberry leaves in the guest room. Caterpillars will land on them and weave their silk cocoons, and then we can put those in hot water and spin them into silk." We wove two sets of sheets from that silk.

For honey, we had 360 beehives. My husband had two diplomas in beekeeping. He would take care of the bees. Just



Odalardan birinde kurulu soba

A stove in one of the rooms





Develi'de damda meyve kurutma hâlen devam ediyor  
Drying fruits on the roof is still practiced in Develi

gibi yaradık, ben onları camların üzerine sererdim. Camcıyı ya, camımız çok. Herkes gücünün yettiği kadar tahtaya, tarabaya sererdi.

Tek Ermeni ev kaldığımız için misafirimiz çok olurdu. Dışarıdan kim gelse, "Hadi Agop'un evine" derdi; çünkü otel yoktu, sonra yapıldı oteller. Bir de yakını otelde yatırmak da ayıptı. Canım hani çok yakını gelmiş otelde yatırmış, el de yatar otelde. Ne kıymeti var!

Evde yatılı misafir olursa baklava, bir de su böreği yapırırsınız. Misafire yukarıdaki odanın yanındaki iki odayı da verirdik. Tek kişi gelse misafir odasında yatırırdık. Yaz günü olsa, yukarıdaki salona da yatabilirler. Çok insan olursa merdivenden çıkınca iki odanın boşluğundaki taş yere de yatak sererdik.

#### EVDE YEMEK

Bahçede pırl pırl patlıcan çıkardı. Soyar, oyar, temiz bezlerin üzerinde kış için kuruturduk. Sonra fasulye çıkardı, onu kuruturduk, ki kışın çok güzel yemek olur. Saklanacak sebzeleri hep kurutur sakladık. Meyvelerden de erik kuruturduk mesela. Bahçede her şeyimiz vardı, fındığa kadar.

Ceviz çok olurdu, bir tencere kırardık. Cevizli pide çok güzel olurdu. Pide için ceviz havanda dövülür, içine bir kaşık tereyağı, iki kaşık da şeker katılıp karıştırılırdı. Herkes sucuk falan yapacağı zaman, "Biraz sizin cevizden ver de, sucuk

yapacağız" diye benden isterdi. Hani pekmez sucuğu olur ya, onun için. Ceviz ağacını yaktılar. Yirmi bin ceviz verirdi o ağaç, hem de çok şahane ceviz, memlekette tekti.

Kayınvalidem çok güzel kanun çalardı. O ağacın dalından kayınvalidem için hususi kanun yaptırılmışlardı. İki yanında Ermenice yazıları vardı. Babasının zamanında bir süre İstanbul'da kalmışlar, yüze gelen bir aile de oldukları için kayınvalidem saraylılarla kanun dersi almış. Burada Zeynel Abidin var çalgı satan, onun vitrininde görmüşler bizim kanunu.

Büyük bir de dut ağacımız vardı. Kayınvalidem dedi ki, "Dut ağacının yapraklarını misafir odasına serelim. Tırtıllar var ya, onlar da üstüne konar ipek kozası yapar. Kozaları sıcak suyun içine dökeriz, bir ucundan tutar ipeğe sararız." O ipekten iki tane çarşaf dokuduk.

Bal için 360 petek aramız vardı. Beyim iki diploma almıştı arıcılıktan. O vazifeyi o yapardı. Bahçeye çıkar çıkmaz kümes gibi bir aralık vardı. Karakovan derler, kovani dedeyapardı. Koyunların pisliğini toplatır, eve getirtirdi. Mayısta yapar, kurutur, arıya hazırlardı. Kış gelirken, balı aldıktan sonra aç durmasınlar diye arılara da biraz yiyecek bal konur, misafir odasına istif eder, çul, çuval, yorgan ne varsa onla deliklerini tıkardı. Mart ayı geldi mi bahçeye çıkarırdık. Bahçeye çıkardığımız zaman içleri temizlenir, artan bal alınır, ölüsü dirisi fırça ile süpürülürdü. İşçi arı, tembel iyici arı, bey (kraliçe) arı... ayrı ayrı düzene koyulurdu. Alınan bal da biraz siyah olur ama çok makbul bir baldır. Çile balı derlerdi. O kadar çok bal olurdu ki, böyle koca leğenler, sandıklar dolar... Bir kilo bile satmazdık, çünkü belirli bir aileden bir şey satılırsa çok ayıptı. Kaymakama, belediye reisine, memura, amire hepsine ayrı ayrı hediye gönderirdik. Bir büyük leğen de sokağa koyardık, gelen geçen olmayan alsın diye.

Ahırda iki ineğimiz vardı. Sütlerini alır çocuklara içirir, yoğurt yapardık. Yoğurt tabağa konduktan sonra üstüne bir elim kadar bal koyardık. Hani yağ ile yenir ya bal, yoğurt ile daha hafif olur. Biz yoğurtla yerdik.

Bağlardan üzüm gelir, bodrumdaki şiranede çiğnenirdi. Altında çukur olur, oraya kevgir konup üzümün suyu süzülür. Sonra tasla o sular alınır, büyük bir kovaya konur. Dışarıya da iki kazan konur ki, üzümler pişip pekmez olsun. Bir kısmı da bırakılır, sabaha kadar durulur. Sabah yüzünden duru olanı alıp, iki büyük küpte şarap yapar o bodruma koyardık.

Köyden yuvarlak kalıplar halinde peynir gelirdi. On iki batman peynir alır, tuzlar, iki gün suya koyup salamura yapardık. Arada suyunu değiştirirdik, çünkü ekşi, sarı bir suyu çıkar. Sonra şimdiki gibi, böyle sabun kalıbı gibi doğrar, küplerin içine düzerdik. Düzdükten sonra tuzlu suyu üstüne dökerdik. Tuzu olmuş mu olmamış mı, onun provası da bir parça tuz koyardık üstüne, eridi mi az olmuş, erimedi mi tamam! O da onun sırrı. Böyle iki sene dursa hiçbir şey olmaz.

Üzümün yaprağını da yeşil zamanında toplar, yine küp içinde salamura yapardık. Bu küpler hep bodrumda dururdu.

outside the house, there was a beehive the size of a chicken coop. Grandfather would build the hives. They called them "black hives." He'd gather up sheep dung and bring it home to make the hives. He'd do that in May. Then he'd dry them out and prepare them for the bees. Just before winter, after we'd harvested the honey, we'd store all the hives away in the guest room. We'd give the bees a bit of honey to eat so they wouldn't get hungry, and then we'd block their every possible way out with bags, blankets, or whatever cloth we could find. When March arrived, it was time to let the bees back out into the garden. Once we'd done that, we'd go and clean out the room, collect any leftover honey, and sweep away any dead bees or stragglers. The bees would get straight to work—the worker bees; the lazy, eater bees; the queen bee . . . they'd each get right to business. The honey they produced was a bit black, but it was a really good honey. It was called "ordeal honey." We would have so much honey that we wouldn't know what to do with it. We'd have bowls full. Boxes full. We wouldn't sell even a kilo, because it would have been shameful for a prominent family like ours to ever sell anything like that for money. We would gift some of it to the district governor, the mayor, and all the local officials, high and low. And we'd put a large bowl of it out in the street so that anyone passing by could take some if they needed it.

We had two cows in the barn. We'd milk them and give the milk to the children to drink, or we'd use it to make yoghurt. We'd put the yoghurt in a bowl and on top of it we'd put a dollop of honey the size of my hand. You know how people usually eat honey with butter? It's lighter when you eat it with yoghurt. We'd eat it with yoghurt.

When the grapes arrived from the vineyard, we'd stomp them down in a vat in the cellar. There was a pit under the vat. You'd put a strainer on top of it and the grape juice would drain down into the pit. Then you'd scoop the juice out with a cup and pour it in a big cauldron. We'd keep two cauldrons outside to cook down the grapes into molasses. We'd also leave some of the juice there till morning to settle. In the morning, we'd take the clarified liquid and put it in two big earthenware jars to make wine, and we'd put those in the cellar.

We would get wheels of cheese from the village. We'd buy twelve *batman* [about 100 kg.] of cheese, salt it, and let it sit in water for two days to brine it. We'd change out the water periodically because it would go sour and yellow. Then, just like today, we'd carve it up into pieces like bars of soap and put those in earthenware jars. Then we'd pour salt water over them. To check if they had enough salt, we'd put a piece of salt on top. If it dissolved, that meant they needed more. If it didn't, then you were done! That was the secret. They could sit there like that for two years and they'd

be fine.

We would also collect grape leaves while they were still green and pickle them in earthenware jars as well. We always kept those earthenware jars in the basement. There were two big rooms with doors in the basement. My father-in-law was in business. He would buy and sell wheat, and he'd store it there in those rooms in the basement.

You couldn't buy meat in the winter. We would buy a sheep and have a butcher prepare the meat for us. Since we didn't have refrigerators, we would have the butcher cut up the carcass and we'd hang the pieces on nails in the walls. There was a window on top of the kitchen; when you opened it, it would preserve the meat just like a refrigerator. That was the trick of our kitchen.

#### FASTING AND HOLIDAYS IN THE HOUSE

On Zadig, you'd dye your eggs, bake your baklava, and make your pastries. You'd go to church, and guests would come by and you'd offer them whatever you'd cooked. The day before Zadig we'd eat fish. If you were fasting, you'd go take *khakhor*;<sup>8</sup> if you weren't, then that was on you.



Evin içinden görünüm

A view from inside the house



Bodrumda kapaklı, büyük iki de oda vardı. Kayınpederim ticaret yaparmış, buğday alır satarmış, buğdaylar da bodrumdaki odalarda durmuş.

Kış günü et satılmazdı. Biz bir tane koyun alır kestirirdik, hani buzdolabı da yok ya, o koyunu böyle böldürürdük, çivilere asardık. Çünkü mutfağın tepesinde pencere var ya, orayı açtıktan sonra ora buzdolabı gibi onları muhafaza ederdi. Mutfakın marifeti buydu.

### EVDE ORUÇ VE BAYRAM

Zadig'de yumurtanı boyar, ev baklavanı, keteni, çöreğini yaparsın. Kiliseye gidersin, çok misafir gelir, ikram edersin. Zadig'den bir gün evvel balık yenir, oruç tutuyorsan gider *khakhor*<sup>8</sup> alırsın, oruç tutmuyorsan da günahı başına.

Büyük Perhiz'de et yenmez, tahinli yenir. Şimdi zeytinyağı kullanıyorlar, eskiden yoktu, sırf su ile. Mantı yapardık, et yerine patates haşlaması koyardık içine, üstüne de tahin dökerdik. Sonra topik yapardık, nohudu haşlar, böyle soğan ile yapar, bezin arasında pişirirdik. Nohuttan yuvarlak minik minik köfte yapardık. Yeşil mercimek, beyaz fasulye pişirsin, bunlar hep yağsız. Erişte, makarna ne yersen tahin koyarsın biraz üstüne. Zadig günü de ıspanak çıkmış olur. İspanağı pişirir üstüne de yumurta kırardık. Eskiden, bahar geldi mi “Mart martlar tavuklar yumurtlar” derlerdi. İlk yumurtalar Zadig zamanı çıkardı.

*Çok iyi hatırlıyorum biz oruç tutarken sokağımızdaki Ermeni komşularımız ve çocuklarının hiçbiri dışarıda bir şeyler yemezdi. Bizler de onların yortularında aynı şekilde davranır ve bize soğan kabuğu ile haşlanmış yumurta verirlerdi. Kiliselerine giderlerdi. Bir gün Ermeni komşularımız annemle beni de kiliseye götürdüler<sup>9</sup>*

Yumurta soğanın kabuğu ile boyanırdı. Hani topiği yaptığımız zaman topiğe çok soğan soymak lazım. Soğanı soyduktan sonra, kırmızı kabuklarını alırsın, yumurtayı da onunla boyarsın. Kayseri'de daha çok boyardık. Develi'de de boyardık ama o kadar çok değil. Tabii gelen giden yok... Zaten Ermeni'den kimse kalmadı, biz kaç sene tek ev yaşadık. Yine de boyardık, hem de çocuklar var nasıl boyamam! Komşulara da verirdik. Çünkü onlar günlerini bizden iyi bilirlerdi. Boyardık nasıl boyamayız. Hiçbir şey kalmadı. İşte böyle aman ne günler geçirdim aklı karaymış. Bitti işte, bir ömür bitti.

### EVİN YENİDEN KULLANIMI

Saha çalışmaları sırasında Develi ileri gelenleri, yerel yönetim, koruma kurulu gibi kurumlardan temsilcilerle bir araya geldik. Bu buluşmalarda Develi kültürel mirasının korunmasına ilişkin çeşitli fikirler konuşulurken, gündemin başlıca maddelerinden biri evin geleceği oldu; zira evin son sakini Vartkes Yalçın ve on yıllarca burada yaşayan Yalçın ailesi,

komşuları tarafından sevgiyle hatırlanıyor. Develi'de geleneksel mimariye örnek gösterilebilecek tarihî ev ve konakların sayısı azalmış durumda. Ayakta kalan az sayıda örnek Aşağıeverek ve yanbaşında Develili Rumların yaşamış olduğu Aygösten (Ayios Konstantinos) mahallelerinde yer alıyor. Kentleşmeyle birlikte mahallelerin dokusundaki değişim, geçmişini bilenleri çoğunlukla mutsuz ediyor. Develi halkı, en azından evlerin korunması gerektiğini düşünerek bu alanda yapılacak planlara önem veriyor. Yerel yönetim de bu doğrultuda önlemler almaya, koruma ve restorasyon planlarını hayata geçirmeye çaba gösteriyor.

Yalçın ailesiyle birlikte evin geleceğini konuşmak üzere koruma, şehircilik ve mimarlık uzmanlarını da davet ettiğimiz toplantılarda Develi'nin, Erciyes Üniversitesi Develi Hüseyn Şahin Meslek Yüksek Okulu yönünde büyüyeceği tahmini paylaşıldı. Kentin bu yönde gelişmesinin, tarihî evlerin yer aldığı sokakları, dolayısıyla kent merkezini, öğrencilerin günlük yaşamlarını geçirdiği okul çevresiyle buluşturacağı yorumu yapıldı. Yalçın Evi'nin yanında diğer tarihî evlerin de korunması ve bütünlüklü bir proje geliştirilmesinin tarihî sokakları kültürel bir merkeze çevirmesi ihtimali değerlendirildi.

Evin, gençlere eğitim ve kültür alanında imkânlar sunacak bir işlevle yeniden kullanımı, hem Yalçın ailesi hem Develi halkı için olumlu bulunan, arzulanan fikirlerin başında yer alıyor. Toplantılarda evin restorasyon sonrasında film gösterimleri, kültür toplantıları, farklı konularda kurslar için kullanılabilmesi konuşuldu. Bu fikirlerin gerçekleşmesi için ilk adımların, acil müdahale bütçeleri yaratarak bu sivil mimarî örneğini yıkılmaktan kurtarmak olacağı saptandı. Develili gençler kent merkezinde sosyal olanakların kısıtlı olmasından şikayetçi. Yalçın Evi'nin gençlere yönelik böylesi faaliyetlere ev sahipliği yapması, çok kültürlü yaşamın mirasını yaşatırken, geleceğe kalıcı, sürdürülebilir bir yatırım imkânı sunuyor.

### NOTLAR

- 1 Sözlü tarih mülakatı, HDF 203310079200 (Hrant Dink Vakfı Arşivi; HDF). Sözlü tarihi aktaranın kimliği, kendisinden alınan izinle açıklanmıştır.
- 2 Ahmet Gürlek, *Develi Evleri* (İzmir: Etkin, 2000), s. 56-59.
- 3 a.g.y., s. 39.
- 4 Zadig (Erm.): Paskalya
- 5 a.g.y., s. 31.
- 6 a.g.y., s. 28.
- 7 Ar.: uzaklaştırma, kovma. Kayseri'de tehcir ya da seferberlik yerine kullanılıyor.
- 8 Hağortutyun (Erm.): Komünyon
- 9 Kadir Özdamarlar, *Develi: Aşağı Everek'ten Hatıralar* (İstanbul: Heyamola, 2014), s. 74.

Meat was forbidden during the Great Fast. People would eat tahini instead. Nowadays people use olive oil, but we didn't have that back then. We just used water. We'd make *mantı* [stuffed pasta], but we'd fill it with boiled potatoes instead of meat and pour tahini on top. Then we'd make *topik* [chickpea balls]—we'd boil the chickpeas, mix them with onion, and wrap them in cloth and cook them. We'd make tiny “meatballs” with the chickpeas as well. We'd make green lentils or white beans, but all without oil. And we put tahini on everything—noodles, pasta, whatever we ate. On Zadig day the first spinach of the year would be coming out. We'd cook spinach and crack eggs over it. Back then, when spring arrived, people would say, “March marches and the chickens lay their eggs.” The first eggs would always start being laid around Zadig.

*I remember well that while we were fasting, none of our Armenian neighbors or their children would ever eat anything outside. We would do the same during their fasting days and they would give us eggs that they'd boiled with onion skins. They would go to their church. One day, our Armenian neighbors took my mother and me to church as well.<sup>9</sup>*

We dyed our eggs with onion skins. We used a lot of onions when we made topik, you know. When we'd finished peeling the onions, we'd take the red onion skins and use those to dye the eggs. We'd dye more eggs in Kayseri than in Develi. We'd do some in Develi, too, but there just weren't that many visitors. There were no Armenians left. For years, we were the only family. But we'd dye our eggs anyway. After all, there were children, how could we not! We'd give some to the neighbors. They kept better track of the dates than we did. We would dye the eggs. How could we do otherwise? We had nothing else left. There you have it. What a life I have lived. It's over now. A lifetime has passed.

### REUSE OF THE HOUSE

In carrying out the fieldwork for this project, we met with prominent residents of Develi and with representatives from the local administration, preservation board, and other institutions. In our discussions about how to preserve Develi's cultural heritage, one of our main topics was the future of the Yalçın house. The Yalçın family had resided in the house for decades, and both the family and Vartkes Yalçın—the last resident of the house—are still remembered fondly by their neighbors. The house is one of the few remaining examples of traditional Develi architecture left in the town. Those few still standing are located in Aşağıeverek and the nearby neighborhood of Aygösten (Agios Konstantinos), where the Greek community of Develi once lived. The changes that urbanization has brought to the texture of Develi's neighborhoods are particularly upsetting for those who remember the way

things used to be. The people of Develi care about preserving the town's historical homes and developing plans to protect them. The local administration is accordingly taking steps to implement protective measures and to realize plans for the preservation and restoration of these buildings.

We invited experts in the fields of preservation, city planning, and architecture to meetings to discuss the house's future with the Yalçın family. One of the subjects of discussion at these meetings was Develi's projected expansion in the direction of Erciyes University's Hüseyn Şahin Vocational School. Attendees at the meetings noted that this expansion would bring the university and its student life into the Develi town center and its historical neighborhoods. Participants at the meetings evaluated this as an opportunity to develop a broader project not just to preserve the Yalçın house and Develi's other historical buildings, but to give them new life by turning that entire part of the town into a cultural center.

Both the Yalçın family and the people of Develi are pleased with and excited by the prospect of turning the Yalçın house into a cultural and educational center for young people. Participants at the meetings we organized had a number of ideas for activities that could be held at the house once it is restored, including movie screenings, cultural gatherings, and different types of educational courses. But all agreed that the most pressing matter was to secure the funds urgently needed to save these examples of civil architecture from destruction. The young people of Develi complain about the lack of things to do in the town center. The plans for the Yalçın house to host the sorts of youth-oriented activities described here promise both to keep alive the town's heritage of multicultural living and to serve as a sustainable and enduring investment in the future.

### NOTES

- 1 Oral history interview, HDF203310079200 (Hrant Dink Foundation Archive; HDF). The identity of the interviewee is disclosed with her consent.
- 2 Ahmet Gürlek, *Develi Evleri* [The Houses of Develi] (Izmir: Etkin, 2000), pp. 56-59.
- 3 Ibid., p. 39.
- 4 Armenian Easter.
- 5 Ibid., p. 31.
- 6 Ibid., p. 28.
- 7 Lit. “removal”: an euphemism used in Kayseri for the 1915 deportation.
- 8 *Khakhor* (Arm. *Haghortutyun*): Communion.
- 9 Kadir Özdamarlar, *Develi: Aşağı Everek'ten Hatıralar* [Develi: Memories from Aşağı Everek] (İstanbul: Heyamola, 2014), p. 74.



## TEŞEKKÜRLER THANKS

Kürşat Açıkgöz	Hasan Elmaağaç	Zeynep Oğuz	Selin Sönmez
Ali Alkan	Leon Eraslan	Ömer Ozan	Aysun Şahin
Celalettin Apak	Adalet Eroğlu	Karun Özçelik	Ömer Şahin
Ulaş Apaydın	Naime Ganioglu	Kadir Özdamarlar	Lara Taş
Orhan Aras	Şeyda Güngör	Recep Özkan	Zeynep Taşkın
Burak Aslıskender	Sadi Haser	Osman Özsoy	Ayşe Ulucak
Cemal Atasoy	Richard Hovannisian	Arzu Öztürkmen	Hüseyin Ülger
Narot Avcı	Gökhan Işık	Arıcan Paker	Eda Velibaşoğlu
Talin Azar	Hilmar Kaiser	Erol Pancaroğlu	Rupen Yalçın
Çise Baltacı	Merve Kanak	Harry Parsekian	Arman Yarımcalyan
Şahin Berk	Sıla Karabiber	Faysal Pisan	Mustafa Yıldız
Beyhan Bolak Hisarlıgil	Gülray Kayacan	Sayat Pulatyan	Altuğ Yılmaz
Deanna Cachoian-Schanz	Sebuh Koçak	Eylem Sarioğlu	Sait Özkal Yüreğir
Fatih Çapar	Tina Kopma	Gürcan Senem	
Jack Der Sarkissian	Hasan Kuruyazıcı	Ali Seskin	
Can Durmuşoğlu	Dilara Mirze Ateş	Mahir Solak	

Develi Aşık Seyrani Kültür Derneği  
Develi Belediyesi  
Develi Bisiklet ve Doğa Sporları Kulübü Derneği  
Develi Kaymakamlığı  
Ermenistan Milli Kütüphanesi  
Evereg-Fenesse Eğitim Derneği  
Houshamadyan.org  
Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü  
Kayseri Valiliği

Develi Aşık Seyrani Cultural Association  
Develi Municipality  
Develi Bicycle and Nature Sports Club  
Develi Governorate  
Evereg-Fenesse Educational Society  
Houshamadyan.org  
Kayseri Regional Council for the Conservation of Cultural and Natural Property  
Kayseri Governorate  
National Library of Armenia

## DEVELİ'Yİ TANIMAMIZA DEĞERLİ KATKILARDA BULUNANLAR THOSE WHO HELPED US UNDERSTAND DEVELİ BETTER

İzzet İhsan Ayhan  
Aslı Azman  
Şahin Azman  
Nazar Büyüm  
Abdullah Ganioglu  
Suat Köylüoğlu  
Zakarya Mildanoğlu  
Mehmet Okur  
Ali Orhan  
Hırantuhi Yalçın  
Şake Yalçın

## DANIŞMA KURULU ADVISORY BOARD

Barış Altan  
Rabia Harmanşah  
Zakarya Mildanoğlu  
Leyla Neyzi  
Jelle Verheij



## KAYNAKÇA

### ARŞİV KAYNAKLARI

Agos Gazetesi Arşivi  
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul  
İrade Dahiliye (İ.DH)  
İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)  
İrade Maarif (İ.MF)  
Hrant Dink Vakfı Arşivi

### BASIL KAYNAKLAR

(2003) *Bütün Yönleriyle Develi*, I. Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002. Kayseri: Develi Belediyesi Kültür Hizmeti.  
Arzumanyan, Hagop A. (1935) *Everegi Badmutyuni* [Everek Tarihi]. Kahire: Sahag-Mesrob.  
Durmaz, Oya Gözel (2014) *A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)* [Bir Kentin Dönüşümü: Kayseri’de Savaş, Demografik Değişim ve Vurgunculuk (1915-1920)] (yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniv., Ankara.  
---- (2014) “Tehcir ve Ermeni Nüfusu Tartışmasına Bir Katkı: Kayseri Sancağı”, *Kebikeç* 38, s. 107-131.  
Evereg-Fenese Mesrobian Roupinian Educational Society, Inc. (1955, 17 Nisan) *By-Laws* [Tüzükler]. New York: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society.  
Gürbüz, Cenani (1996) *Milli Mücadele’de Develi ve Ermeniler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.  
Gürlek, Ahmet (2000) *Develi Evleri*. İzmir: Etki.  
Krikoryan, Aleksan (1990) *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* [Everek-Fenese: Ermeni Tarihi ve Gelenekleri] (çev. Richard Norsigian). Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society Inc.  
---- (1963) *Hışadagaran Evereg-Fenesei* [Everek-Fenese Hatıra Kitabı]. Paris: Evereg-Fenese Mesrobian-Rupinyan Hayrenagtsakan Miutyun.

Kılıçyan, Khoren H. (1984) *Albom – Huşamadyan Evereg - Fenesei* [Everek-Fenese Albümü ve Hatıra Kitabı]. Beirut: Evereg-Fenese Mesrobian-Rupinyan Hayrenagtsakan Miutyun.  
Özdamarlar, Kadir (2014) *Develi: Aşağı Everek’ten Hatıralar*. İstanbul: Heyamola.  
T.C. Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929) 28 *Teşrinievel 1927 Umumî Nüfus Tahriri*, fasikül II. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü.

### İNTERNET KAYNAKLARI

“Camiden Meryem Ana Figürü Çıktı”, 13 Mart 2001, <https://hyetert.org/2001/03/13/camiden-meryem-ana-figuru-cikti/>  
“Defense Mechanisms” [Savunma Mekanizmaları], [http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense\\_mechanisms](http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense_mechanisms)  
“Kozanın Kazım Emmi (Develi’nin Mahalli Fıkra Kahramanlarından)”, S. Burhanettin Akbaş yazı arşivi, <https://bindalli.wordpress.com/2009/06/28/kozanin-kazim-emmi-develi%E2%80%99nin-mahalli-fikra-kahramanlarindan%E2%80%A6/>

## BIBLIOGRAPHY

### ARCHIVAL SOURCES

Agos Weekly Archives  
Hrant Dink Foundation Archives  
Prime Ministry’s Ottoman Archive (BOA), İstanbul  
İrade Dahiliye (İ.DH)  
İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)  
İrade Maarif (İ.MF)

### PUBLISHED SOURCES

(2003) *Bütün Yönleriyle Develi* [Develi from All Aspects], I. Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002. Kayseri: Develi Belediyesi Kültür Hizmeti.  
Arzumanyan, Hagop A. (1935) *Everegi Badmutyuni* [History of Everek]. Cairo: Sahag-Mesrob.  
Durmaz, Oya Gözel (2014) *A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)* (unpublished PhD dissertation). Middle East Technical University, Ankara.  
---- (2014) “Tehcir ve Ermeni Nüfusu Tartışmasına Bir Katkı: Kayseri Sancağı” [A Contribution to the Discussion on the Deportation and Armenian Population: Kayseri District], *Kebikeç* 38, pp. 107-131.  
Evereg-Fenese Mesrobian Roupinian Educational Society, Inc. (1955, April 17) *By-Laws*. New York: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society.  
Krikorian, Aleksan (1990) *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* (trans. Richard Norsigian). Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupinian Educational Society Inc.  
---- (1963) *Hışadagaran Evereg-Fenesei* [Memorial Volume of Everek-Fenese]. Paris: Evereg-Fenese Mesrobian-Rupinian Hayrenagtsakan Miutyun.  
Gürbüz, Cenani (1996) *Milli Mücadele’de Develi ve Ermeniler* [Develi and Armenians during the National Movement]. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Gürlek, Ahmet (2000) *Develi Evleri* [Houses of Develi]. İzmir: Etki.  
Keledjian, Khoren H. (1984) *Albom – Hushamadyan Evereg - Fenesei* [Album - Memoir Book of Everek-Fenese]. Beirut: Evereg-Fenese Mesrobian-Rupinian Hayrenagtsakan Miutyun.  
Özdamarlar, Kadir (2014) *Develi: Aşağı Everek’ten Hatıralar* [Develi: Memories from Aşağı Everek]. İstanbul: Heyamola.  
T.C. Baş Vekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929) 28 *Teşrinievel 1927 Umumî Nüfus Tahriri* [General Population Census of 28 October 1917], vol. II. Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü.

### ONLINE SOURCES

“Camiden Meryem Ana Figürü Çıktı” [Figure of Holy Virgin Found in the Mosque], 13 March 2001, <https://hyetert.org/2001/03/13/camiden-meryem-ana-figuru-cikti/>  
“Defense Mechanisms”, [http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense\\_mechanisms](http://www.changingminds.org/explanations/behaviors/coping/defense_mechanisms)  
“Kozanın Kazım Emmi (Develi’nin Mahalli Fıkra Kahramanlarından)”, S. Burhanettin Akbaş archives, <https://bindalli.wordpress.com/2009/06/28/kozanin-kazim-emmi-develi%E2%80%99nin-mahalli-fikra-kahramanlarindan%E2%80%A6/>



## GÖRSEL MALZEME KAYNAKLARI

Aşağıda belirtilenler dışındaki bütün görsel malzemeler Hrant Dink Vakfı Arşivi'nden alınmıştır

- ön kulak:** Aleksan Krikoryan (1990) *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* [Everek-Fenese: Ermeni Tarihi ve Gelenekleri] (çev. Richard Norsigian). Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupian Educational Society Inc., s. 154.
- s. 8** Norayr Shahinian
- s. 15, 19** Yeğya Şahbaz Koleksiyonu, Agos Gazetesi Arşivi
- s. 22** Arşag Alboyacıyan (1937) *Badmutyun Hay Gesaryo: Değagakragan, Badmagan yev Azkakragan Usumnasirutyun* [Ermeni Kayseri'nin Tarihi: Topografik, Tarihsel ve Etnografik İnceleme], cilt 1. Kahire: Gesaryo yev Şırçağayki Hayrenagtsagan Varçutyun.
- s. 24, 73** Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras, s. 231, 233.
- s. 25-32, 44, 63, 88, 102, 105-107, 111, 112** Krikoryan (1990), s. 56, 173, 26, 102, 58, 6, 86, 94, 4, 58, 64, 164, 154.
- s. 39** Khoren H. Kılıçyan (1984) *Albom – Huşamadyan Evereg - Fenesei* [Everek-Fenese Albümü ve Hatıra Kitabı]. Beyrut: Evereg-Fenese Mesrobyan-Rupinyan Hayrenagtsagan Miutyun, s. 11.
- s. 47** Elmon Hañçer Arşivi
- s. 53** BOA: İ.DH 1492
- s. 84** BOA: İ.MF 21/7
- s. 85** BOA: İ.DUİT 172/44
- s. 40, 87, 107, 109** Aleksan Krikoryan (1963) *Hışadagaran Evereg-Fenesei* [Everek-Fenese Hatıra Kitabı]. Paris: Evereg-Fenese Mesrobyan-Rupinyan Hayrenagtsagan Miutyun, s. 929, 443, 354, 715.
- s. 121** Yalçın Ailesi Arşivi
- s. 123, 128, 131** Zakarya Mildanoğlu Arşivi

## VISUAL MATERIAL SOURCES

All visual materials are from Hrant Dink Foundation Archives apart from those indicated below

- front flap:** Aleksan Krikorian (1990) *Evereg-Fenese: Its Armenian History and Traditions* [Everek-Fenese: Ermeni Tarihi ve Gelenekleri] (trans. Richard Norsigian). Detroit: Evereg-Fenese Mesrobian-Roupian Educational Society Inc., p. 154.
- p. 8** Norayr Shahinian
- pp. 15, 19** Yeghia Shahbaz Collection, Agos Weekly Archives
- p. 22** Arshag Alboyajian (1937) *Badmutyun Hay Gesaryo: Deghagakragan, Badmagan yev Azkakragan Usumnasirutyun*, vol 1. Cairo: Gesaryo yev Shrchagayki Hayrenagtsagan Varchutyun.
- pp. 24, 73** Kévorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. İstanbul: Aras.
- pp. 25-32, 44, 63, 88, 102, 105-107, 111, 112** Krikorian (1990), s. 56, 173, 26, 102, 58, 6, 86, 94, 4, 58, 64, 164, 154.
- p. 39** Khoren H. Keledjian (1984) *Albom – Hushamadyan Evereg - Fenesei* [Album - Memoir Book of Everek-Fenese]. Beirut: Evereg-Fenese Mesrobyan-Rupinyan Hayrenagtsagan Miutyun, p. 11.
- p. 47** Elmon Hañçer Archives
- p. 53** BOA: İ.DH 1492
- p. 84** BOA: İ.MF 21/7
- p. 85** BOA: İ.DUİT 172/44
- pp. 40, 87, 107, 109** Aleksan Krikorian (1963) *Hışadagaran Evereg-Fenesei* [Memorial Volume of Everek-Fenese]. Paris: Evereg-Fenese Mesrobian-Rupinian Hayrenagtsagan Miutyun, pp. 929, 443, 354, 715.
- p. 121** Yalçın Family Archives
- pp. 123, 128, 131** Zakarya Mildanoğlu Archives



## DİZİN

II. Abdülhamid 28, 30, 62, 76

**A**

Abdelbaki 44  
 Abidin, Zeynel 130  
 Adana 30, 68, 78, 84, 96, 102  
 Adıyaman 22  
 Ayios Konstantinos 132  
 Ağırnas 6  
 Ağos 2, 6, 134  
 Aksaray 102  
 Alakuşak, bkz. Kelgin  
 Alevi 7  
 Almanya 30  
 Amaduni 22, 28, 30, 34, 86, 88  
 Amerika 30, 32, 34, 64, 66, 82, 84, 86, 128  
 Anadolu 6, 7, 18, 24, 112, 114, 116  
 Angora, bkz. Ankara  
 Ankara 28  
 Apostolik 24, 102  
 Arabistan 78  
 Ardıç 56  
 Arjantin 34  
 Arkeos 22  
 Arzuman(yan), Hagop 14, 16, 40, 62, 65, 85, 110  
 Aşağıeverek 56, 82, 104, 112, 120, 132  
 Aşağıeverek Fatih Cami 104  
 Asdvadzadzin Manastırı, bkz. Surp Asdvadzadzin Manastırı  
 Asdvadzadzin Yortusu 44, 48, 60, 74, 110  
 Avrupalı 28  
 Avşar 44  
 Aygosdan 22, 44, 132  
 Aygösten, bkz. Aygosdan  
 Aygözme 40  
 Ayios Kosmos, bkz. Aygözme  
 Ayios Kostantianos, bkz. Aygosdan  
 Aynigid 80, 92  
 Ayvatacı 56  
 Ayvazhacı, bkz. Ayvatacı  
 Aziziye 68  
 Aziz Theodore 22, ayrıca bkz. Surp Toros  
 Aziz Toros 88, ayrıca bkz. Surp Toros

**B**

Balkan 28  
 Berlin Konferansı 28  
 Biricik 64  
 Birinci Dünya Savaşı 30, 34, 122  
 Bılısd 48, 50, 52, ayrıca bkz. Elbiz  
 Bursa 78  
 Büyük Britanya 30  
 Büyük Perhiz 92, 112, 132  
 Büyük Sokak 42

**C**

Camii Cedit 44  
 Camii Kebir 44  
 Cebir 56  
 Christmas 112  
 Cücün 54, 56, 70

**Ç**

Çamlıca 40, ayrıca bkz. Faraşa  
 Çatakdere, bkz. Dikir  
 Çatal Han 82, 84  
 Çaylıca, bkz. Girenit  
 Çomaklı, bkz. Çomaklu  
 Çomaklu(lu) 56, 66, 68, 86  
 Çömlekçi 56

**D**

Danimarko 78  
 Demokrat Parti 114  
 Derebahçe 110  
 Der Todikyan 26  
 Detroit 34, 66, 116  
 Dev Ali 40, 42, 44, 52, 54  
 Develi Hüseyin Şahin Meslek Yüksek Okulu 132  
 Dikir 56  
 Dikme 56, 68  
 Dink, Hrant 2, 4, 7  
 Donigyan, Sarkis 84, 104  
 Dzağgazart 58

**E**

Ekrek 54  
 Eksüd 56  
 Elbiz 40, 48, 96, 110, 124  
 Epce 56  
 Erciyes 22, 44, 46, 48, 66, 94, 132

**E**

Erciyes Üniversitesi 132  
 Ermeni Apostolik Kilisesi 24  
 Ermeni Devrimci Federasyonu 30  
 Ermeni Patrik(hanesi) 24, 26  
 Ermeni Soykırımı 34  
 Ermeni Ulusal Anayasası 26  
 Erzurum 24  
 Eşelik, bkz. Eşelit  
 Eşelit 56  
 Eskici Garo 86, 98  
 Everek-Fenese Mesropyan-Rupinyan Eğitim Derneği 16, 34  
 Esayan Okulu 7

**F**

Faraşa 40, 44, 66  
 Feke 22  
 Fırakhtın 56  
 Fransa 30  
 Fransızca 26, 84

**G**

Ged 50, 52, 98  
 Gereme 40, 41  
 Girenit 56  
 Gisistre Kazası 54, ayrıca bkz. Tomarza  
 Gökbaş, Agop ve Boğos 122  
 Gömedi 56, 62, 64, 70  
 Göstere 44, 54, 56, 74, 76, ayrıca bkz. Tomarza  
 Gözpinarı 52  
 Gregoryen 66, ayrıca bkz. Apostolik  
 Gümüşören, bkz. Fırakhtın

**Ğ**

Ğamber 56  
 Ğaraca Viran, bkz. Ğarac Ören  
 Ğarac Ören 56, 64  
 Ğartin Dağı 44  
 Gaziköy 56  
 Ğazlı Gömedi 56, 62, 64, 66

**H**

Haç Dağı 14, 42, 44, 46, 48, 106, 110  
 Hacın(lılar) 22, 28, 46, 62, 96  
 Halep 32  
 Hamidiye katliamları 30

**H**

Harmancık (Çiftliği) 68, 70  
 Hindistan 28  
 Hıdır İlyas 40  
 Hınçak (Merkez Yürütme Komitesi) 28, 30  
 Hirimyan, Mıgırdiç Hayrig 24  
 Horminots 22, 42, 44  
 Hrant Dink Vakfı 2, 4, 14

**İ**

İlibe (Mahallesi) 46, 58, 108, 110  
 İncesu 44, 46, 56, 68, 86, 102, 106  
 İncil 90  
 İngiliz(ce) 22, 28, 34  
 İnönü, İsmet, bkz. İsmet Paşa  
 İsa 104, 112  
 İskenderiye 34  
 İslam 28, 32, 44  
 İsmet Paşa 114  
 İstanbul 4, 7, 24, 26, 28, 30, 34, 44, 54, 66, 68, 70, 78, 82, 84, 86, 88, 102, 106, 108, 112, 114, 116, 128, 130, 132  
 İstiklal Mektebi (İlkokulu) 16, 82, 104  
 İttihat ve Terakki Cemiyeti 30  
 İzmir 28, 78  
 İstiklal Caddesi 120

**J**

Jamanak 7

**K**

Kabaklı 56, 84  
 Kadem Kilisesi 62  
 Kahire 14, 34, 40, 98  
 Kaliforniya 66, 68  
 Kalpak 56  
 Kamber, bkz. Ğamber  
 Kapadokya 22  
 Kara Ağılı 94  
 Karacaören, bkz. Ğarac Ören  
 Kara Dağı, bkz. Ğartin Dağı  
 Karahisar 44  
 Karaköy 56  
 Kasaboğlu 44  
 Kayseri(li) 7, 22, 24, 32, 42, 44, 46, 54, 62, 64, 66, 72, 74, 78, 84, 86, 88, 98, 102, 106, 108, 114, 116,

120, 128, 132  
 Kozan, Kazım 114  
 Kelgin 56  
 Keşişin Havuzu 16, 54, 108, 110  
 Kilikya 32, 66, 96  
 Kilise Mahallesi 42, 56  
 Kırmızı Pazar 94  
 Kırserdari 70, 90  
 Kıyamet Günü (tablosu) 56, 72  
 Kızık 56  
 Koçhunbar 44, 52  
 Kodalı 64  
 Konya 22, 44  
 Koyak 70  
 Kozan Dağı 40, 68  
 Kozanın Kazım Emmi, bkz. Kozan, Kazım  
 Kozanoğlu 40, 54, 68, 70, 74  
 Köprübaşı. Bkz. Ekrek  
 Köse Kavak (Çeşmesi) 92, 94, 96  
 Köşkpınar 52, 110, ayrıca bkz. Koçhunbar  
 Krikoryan (Krikorian), Aleks(an) 14, 22, 26, 30, 34, 102, 106, 108, 116  
 Kudüs 86  
 Kulis 7  
 Kunduracılar Çarşısı 42  
 Kürt 7, 96, 116  
 Kutsal Kitap 80, ayrıca bkz. İncil  
 Kuvayı Milliye 102

**L**

Leçinoğlu, Garabed 80  
 Los Angeles 34  
 Lübnan 34

**M**

Madazı 56  
 Maraçakh 56  
 Marmara 7  
 Marsilya 66, 78  
 Meclis-i İdare 44, 62  
 Medz Bahk, bkz. Büyük Perhiz  
 Melek Girmez Çarşısı 108  
 Melengi 56  
 Meryem Ana 44, 104, 116, ayrıca bkz. Maryam Asdvadzadzin  
 Mesrob Maşdots 7  
 Mesropyan (Mesrobyan) (Eğitim) Derneği 16, 24, 28, 30, 34, 66, 28, 30, 34, 66, 103, 104  
 Meşrutiyet 86  
 Meteris 54  
 Mezmur 80, 86  
 Muş 7  
 Musahacılı 56, 62  
 Müslüman 14, 28, 30, 98, 102, 108, 112, 114

Müsteşar Çiftliği 70

**N**

Nareg 80, 86, 98  
 New York 34  
 Niğde 62  
 Norsigyan, Richard 22, 34

**O**

Osmanlı 22, 26, 28, 30, 88, 98, 102  
 Osmanlı-Rus savaşı 88

**Ö**

Öksüt, bkz. Eksüd  
 Örencik 56  
 Özdamarlar, Kadir 108, 116, 132

**P**

Paregentan 112  
 Paskalya 32, 106, 110, 112, 132  
 Persler 42  
 Pınarbaşı, bkz. Aziziye  
 Polatel, Mehmet 102  
 Protestan (Kilisesi) 24, 32, 44, 66, 102

**R**

Rıza Paşa 68, 70  
 Romanya 88  
 Rum(ca) 14, 22, 40, 44, 48, 50, 52, 54, 58, 64, 66, 76, 102, 116, 122  
 Rupinyan (Eğitim) Derneği 28, 30, 32, 36, 88  
 Rupinyan Okulu 26, 86, 87, 104  
 Rusya 30

**S**

Sarıca 56  
 Sarı Mehmedli 56  
 Sasun 28  
 Sazak 56, 68, 70  
 Senremike 56  
 Seropyan, Sarkis 7  
 Seropyan, Vağarşag 7  
 Sinelik 56  
 Sis 22, 68  
 Sivas 7, 46, 78, 96  
 Smyrna 28, bkz. İzmir  
 Söğütlü 56, 68, 70  
 Soysalı 44, 56  
 Süleymanfakılı, bkz. Süliman Fakhi  
 Süliman Fakhi 56  
 Sultan Abdülhamid, bkz. II. Abdülhamid  
 Sultan Aziz 70  
 Sultan Hamid, bkz. II. Abdülhamid

Sultan Mecid 68, 70  
 Su Mahallesi 56  
 Suriye 34  
 Surp Asdvadzadzin (Kilisesi) 46, 54, 58, 70, 72, 74  
 Surp Asdvadzadzin Manastırı 70, 72, 74  
 Surp Bedros Boğos Kilisesi 60  
 Surp Haç Yortusu 60  
 Surp Krikor Suyu, bkz. Keşişin Havuzu  
 Surp Pırgıç (dergi) 7  
 Surp Taniel Manastırı 74  
 Surp Toros 24, 90  
 Surp Toros Kilisesi, Fenese 19, 32, 44, 60, 104, 106, 112  
 Surp Toros Kilisesi, Everek 32, 56, 72  
 Surp Yeğya Yortusu 58

**Ş**

Şahmelik 56  
 Sakaltutan 56  
 Şam 62, 86, 98  
 Şeyh Ali 40  
 Şeytan Harabesi 48, ayrıca bkz. Elbiz Öreni  
 Şişli Ermeni Mezarlığı 108

**T**

Tahran(lılar) 42  
 Takuşlar (Mahallesi) 42, 56  
 Talas 84  
 Tarım Derneği 24  
 Tarsus 32  
 Taşhan 56  
 Taşnaksutyun bkz. Ermeni Devrimci Federasyonu  
 Tekir 46, 84, 94  
 Tomarza 40, 42, 44, 54, 60, 62, 64, 70, 72, 74, 76  
 Tombak 40, 42, 56  
 Trablusgarp 68  
 Türk Everek 22

**U**

Uzun Çarşı 108

**Ü**

Ürgüp 92

**V**

Vakha 22  
 Vakıf Suyu 50  
 Vari (dere) 108  
 Vartavar Yortusu 52  
 Venk 52  
 Vodunliva 58

**Y**

Yafta Yılı 30  
 Yağdı Burun 56, 68, 70  
 Yalçın, Hırantuhi 18, 120, 122, 124  
 Yalçın, Vartkes 18, 112, 132  
 Yamaçlı 56  
 Yazıbağı 90  
 Yazıbaşı, bkz. Madazı  
 Yazıyurdu, bkz. Maraçakh  
 Yenice 56, 80  
 Yenice mezrası, bkz. Melengi  
 Yeniçeri 56, 68, 70  
 Yeşilyurt, bkz. Ğazlı Gömedi  
 Yoğurt Pazarı 42, 44, 92  
 Yozgat 28, 84  
 Yukarı Fenese 112  
 Yunanistan 28, 102

**Z**

Zadig (Yortusu) 56, 58, 94, 124, 126, 132  
 Zamantı (Nehri) 44, 56, 96  
 Zehirlerin çeşmesi 92  
 Zeytun 28  
 Zöten 56



## INDEX

- A**  
Abdelbaki 45  
Abidin, Zeynel 129  
Abdul Hamid II 31, 63, 77  
Adana 31, 69, 79, 83, 97, 103  
Adiaman 23  
Administrative Council 45  
Agios Konstantinos, see Aygosdan  
Agios Kosmos, see Aygözme  
Agos 2, 6, 7, 137  
Agricultural Society 25  
Ağırnas 6  
Aksaray 103  
Alakuşak, see Kelgin  
Aleppo 33, 95  
Alevi 7  
Alexandria 33  
Amaduni 23, 27, 29, 31, 35, 85, 87, 89  
America 33, 35, 65, 69, 83, 85, 129  
Anatolia 6, 7, 15, 17, 113, 115, 127  
Angora, see Ankara  
Ankara 31  
Annunciation of Holy Virgin 47, see also Asdvadzadzin Feast  
Apostolic 25, 103  
Arabia 79  
Ardıç 57  
Argentina 33  
Arkeos 23, see also Erciyes  
Armenian Apostolic Church 25  
Armenian Genocide 33  
Armenian National Constitution 27  
Armenian Patriarch of Constantinople 25  
Armenian Revolutionary Federation 33  
Arzuman(ian), Hagop 15, 17, 19, 41, 63, 65, 85, 99, 111  
Asdvadzadzin Feast 45, 47, 59, 73, 109  
Asdvadzadzin Monastery see Surp Asdvadzadzin Monastery  
Aşağievrek 19, 85, 105, 121, 133  
Avşar 45  
Aygosdan 23, 43, 45, 133  
Aygösten see Aygostan  
Aygözme 41  
Aynigid 81, 95  
Ayvatacı 57  
Ayvazhacı, see Ayvatacı  
Aziziye 69
- B**  
Balkan 29  
Berlin Conference 29  
Bilisd 49, 51, see also Elbiz  
Bible 79, 91  
Biricik 65  
British 31  
Bursa 79  
Büyük street 43
- C**  
Cairo 17, 33, 41, 99  
California 69  
Camii Cedid 45  
Camii Kebir 45  
Cappadocia 23  
Cebir 57  
Christmas 111  
Cilicia 33, 67, 97  
Committee of Union and Progress 31, 33  
Constantinople 25, 27, 29, 31, 33  
Cücün 57, 71
- Ç**  
Çamlıca 43, see also Faraşa  
Çatakdere, see Dikir  
Çatal Inn 83  
Çaylıca, see Girenit  
Çomaklı, see Çomaklu  
Çomaklu 57, 65, 67, 69  
Çömlekçi 57
- D**  
Damascus 61, 87, 99  
Danimarko 77  
Dashnaktsutiun see Armenian Revolutionary Federation  
Değirmen Suyu 91  
Democrat Party 115  
Der Todikian 25, 27  
Derebahçe 109  
Detroit 33, 35, 69, 117
- Dev Ali 41, 43, 51, 57  
Devil's Ruins 49, see also Elbiz Mound  
Dikir 57  
Dikme 57, 69  
Dink, Hrant 2, 7  
Donigian, Sarkis 85, 89, 103  
Dzaghgazart 57  
Dznunt 111, 113
- E**  
Easter 33, 57, 107, 111, 133  
Egypt 33, 69, 79, 87, 129  
Ekrek 57  
Eksüd 57  
Elbiz 41, 49, 95, 109, 125, 127  
English 23, 33  
Epce 57  
Erciyes 49  
Erciyes 18, 47, 49, 67, 95, 133  
Erciyes University 133  
Erzerum 23  
Esayan School 7  
Eskici Garo 99  
Eşelit, see Eşelik  
European 27, 29  
Evereg-Fenesse Mesrobian-Roupinian Educational Society 17, 33, 35
- F**  
Faraşa 43, 47, 69  
Feke 23  
Fenese Roupinian (Educational) Society 17, 25, 26, 29, 87  
Fıraktın 57  
France 33  
French 27, 83
- G**  
Gaziköy 57  
Ged 51, 99  
Gereme 41  
Germany 33  
Girenit 57  
Gisistre District 55, see also Tomarza  
Gökbaş Ağop and Boğos 125

- Gömedi 57, 63, 65, 71  
Göstere 45, 55, 57, 75, 77, see also Tomarza  
Gözpınarı 51  
Great Britain 33  
Great Lent 95, 111  
Great Mosque 45  
Greece 29, 103  
Greek 23, 41, 43, 45, 51, 55, 65, 67, 103, 117, 125, 133  
Gregorian 65, see also Apostolic  
Grigorian, Aleksan, see Krikorian, Aleksan  
Gümüşören, see Fıraktın

- Ğ**  
Ğamber 57  
Ğarac Ören 57  
Ğaraca Viran, see Ğarac Ören  
Ğartin (Mount) 47  
Ğazlı Gömedi 57, 63, 65

- H**  
Hagios Konstantinos see Aygosdan  
Hagios Kosmos see Aygözme  
Hajin(ians) 23, 31, 49, 63, 97  
Hamidian massacres 31  
Harmancık 69, 71  
Hıdır İlyas 41  
Hnchakian (Central Executive Committee) 31, 33  
Horminots 23, 43, 45  
Hrant Dink Foundation 2, 4, 15  
Hüseyin Şahin Vocational School 133

- I**  
India 31  
İslam 31, 33, 103, 117  
İstanbul 7, 15, 17, 43, 53, 69, 71, 79, 83, 87, 89, 103, 107, 113, 115, 117, 129  
İzmir 29, 79, 133

- İ**  
İlibe (Neighborhood) 47, 49, 59, 61, 109  
İncesu 47, 49, 57, 69, 87, 103, 105  
İsmet İnönü, see İsmet Pasha

- İsmet Pasha 115  
İstiklal (Primary) School 17, 82, 103  
İstiklal Street 121

- J**  
Jamanak 7  
Janissaries 69, 71, 91  
Jerusalem 87  
Jesus 105  
Judgement (painting) 57, 73

- K**  
Kabaklı 57, 83  
Kadem 61  
Kalpak 57  
Kamber, see Ğamber  
Kara Ağılı 95  
Kara Dağı, see Ğartin (Mount)  
Karacaören, see Ğarac Ören  
Karahisar 47  
Karaköy 57  
Kasaboğlu 45  
Kayseri(an) 7, 23, 43, 45, 49, 55, 61, 65, 71, 73, 75, 79, 83, 85, 89, 99, 103, 107, 115, 117, 121, 129, 133

- Kelgin 57  
Keshish (Pool of) 17, 53, 109, 107  
Khach (Mount) 43, 47, 49, 89, 95  
Khrimian, Mgrdich Hayrik 25  
Kırserdari 71, 93  
Kızık 57  
Kilise Neighborhood 43, 57  
Koçhunbar 43, 51  
Kodalı 65  
Konia 23, 45  
Koyak 71  
Kozan Mountain 43, 69  
Kozan, Kazım 115  
Kozanın Kazım Emmi, see Kozan, Kazım

- Kozanoğlu 43, 57, 69, 71, 75  
Köprübaşı, see Ekrek  
Köse Kavak (Fountain) 95, 97  
Köşkpınar 51, 109, see also Koçhunbar  
Krikorian, Aleks(an) 15, 23, 25, 31, 35, 103, 107, 109, 117  
Kulis 7  
Kurd(ish) 7, 97, 117  
Kuvayı Milliye 103

- L**  
Last Judgement (painting) 73  
Lebanon 33  
Lechin Oğlu, Garabed 79  
Los Angeles 33, 35

- M**  
Madazı 57  
Maraçakh 57  
Marmara 7  
Marseille 69, 79  
Medz Bahk, see Great Lent  
Melek Girmez Bazaar 109  
Melengi 57  
Mesrob Mashdots 7  
Mesrobian (Educational) Society 17, 25, 27, 33, 35, 65, 103  
Meteris 55  
Mount Erciyes 23, 47, 95  
Moush 7  
Musahacılı 57, 61  
Muslim 15, 31, 45, 109, 111, 115  
Müsteşar Çiftliği 71
- N**  
Nareg 79, 87, 99  
New Mosque 45  
New York 33, 35  
Niğde 63, 65  
Norsigian, Richard 23, 35
- O**  
Ottoman 23, 25, 27, 29, 31, 33, 89, 99, 103  
Ottoman-Russian war 89

- Ö**  
Öksüt, see Eksüd  
Örencik 57  
Özdamarlar, Kadir 109
- P**  
Paregentan 111  
Persian 43  
Pınarbaşı, see Aziziye  
Polatel, Mehmet 103  
Protestant Church 25, 33, 67, 103  
Psalms 79, 87

- R**  
Red Sunday 95  
Rıza Pasha 69  
Romania 89  
Rupinian School 29, 87, 105  
Russia 33
- S**  
Saint Theodore 25, see also Surp Toros  
Saint Toros 91, see also Surp Toros  
Sakaltutan 57  
Sarı Mehmedli 57  
Sarica 57

- Sasun 29  
Sazak 57, 69, 71  
Senremike 57  
Seropian, Sarkis 7  
Seropyan, Vağarşag 7  
Sheikh Ali 41  
Shoemakers Market 43  
Sinelik 57  
Sis 23, 69  
Sivas 7, 49, 79, 97  
Smyrna, see İzmir  
Soysalı 47, 57  
Söğütlü 57, 61, 69, 71  
Su Neighborhood 57  
Suleymanfakılı, see Suliman Faklı  
Suliman Faklı 57  
Sultan Aziz 71  
Sultan Hamid, see Abdul Hamid II  
Sultan Mecid 69, 71  
Surp Asdvadzadzin (Church of İlibe) 47, 49, 59  
Surp Asdvadzadzin Monastery 57, 71, 73, 75  
Surp Bedros Boghos Church 61  
Surp Khach Holiday 61  
Surp Krikor Fountain, see Keshish (Pool of)  
Surp Pırğıç (Periodical) 7  
Surp Taniel Monastery 75  
Surp Toros Church in Everek 33, 57, 73  
Surp Toros Church in Fenese 19, 33, 45, 57, 105, 107, 111  
Surp Toros 25, 91  
Surp Yeghia Holiday 59  
Syria 33

- W**  
World War I 33, 35, 125

- Y**  
Yağdı Burun 57, 69, 71  
Yalçın, Hırantuhi 19, 121, 125  
Yalçın, Vartkes 19, 113, 133  
Yamaçlı 57  
Yazıbağı 91, 93  
Yazıbaşı, see Madazı  
Yazyurdu, see Maraçakh  
Yenice 57, 71  
Yenice fields, see Melengi  
Yeşilyurt, see Ğazlı Gömedi  
Yoghurt Bazaar 43, 45, 95  
Young Turk 31  
Yozghat 31, 85  
Yukarı Fenese 113

- Z**  
Zadig (Feast) 57, 59, 95, 127, 131, 133  
Zamantı 45, 57, 95  
Zehir fountain 95  
Zeitun 29  
Zöten 57

- T**  
Takuşlar (neighborhood) 43, 45, 57  
Talas 83  
Tarsus 33  
Tashnagtsutyun see Armenian Revolutionary Federation  
Taşhan 57  
Tehran(ians) 43  
Tekir 49, 83, 95  
Tomarza 41, 43, 45, 47, 55, 57, 61, 69, 71, 73, 75, 77, 97  
Tombak 43, 57  
Tripoli 69  
Turk Evereg 23

- U**  
United States 33

- Uzun Market 109

- Ü**  
Ürgüp 93

- V**  
Vakha 23  
Vakıf Fountain 51  
Varı (dere/stream) 109  
Vartavar festival 51  
Venk 51  
Virgin Mary 105, also see Surp Asdvadzadzin  
Vodunliva 59



© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2018

© HRANT DINK FOUNDATION PUBLICATIONS, 2018